

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

Кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін

ОСНОВИ ДЕМОКРАТІЇ

Курс лекцій

Видання друге. Виправлене та доповнене.

Харків 2022

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

Кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін

ОСНОВИ ДЕМОКРАТІЇ

Курс лекцій

Видання друге. Виправлене та доповнене.

Харків 2022

Рекомендовано до друку кафедрою
соціальних і гуманітарних дисциплін
соціально-психологічного факультету
НУЦЗ України
(протокол від 11.05.2022 року № 8)

Укладачі: М.І. Харламов, І.М. Логовський

Рецензенти: доктор історичних наук, професор **О. А. Мельничук**, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;
доктор історичних наук, доцент **С.А. Каріков**, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін НУЦЗ України.

Основи демократії: курс лекцій. Видання друге. Виправлене та доповнене / Харламов М.І., Логовський І.М. – Х.: НУЦЗУ, 2022. – 182 с.

Знання, отримані під час вивчення навчальної дисципліни «Основи демократії», сприяють розвитку професійного та громадсько-політичного мислення у здобувачів вищої освіти. У даному виданні розкриваються питання сучасної демократичної політичної культури як важливого чинника розвитку цивілізованого громадянського суспільства в Україні та світі, додержання сучасних конституційних норм. Мета даного курсу лекцій – засвоєння здобувачами вищої освіти головних понять і категорій демократії, знайомство з найбільш значними демократичними концепціями минулого і сучасності в такий спосіб, аби сформувати спроможність активної участі в демократичному управлінні країни як на регіональному так і на загальнодержавному рівні, як свідомого здійснення свого демократичного вибору.

©НУЦЗУ, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ЛЕКЦІЯ 1. Виникнення та зміст демократії.Ошибка! Закладка не определена.	
1.1 Виникнення демократії. Афінська ідентитарна демократія.....	Ошибка! Закладка не определена.
1.2 Особливості сучасної демократії, її аспекти і різновиди.....	9
1.3 Загрози і межі демократії, її сучасні цінності.....	17
1.4 Передумови демократії.....	29
Завдання на самостійну підготовку.....	42
ЛЕКЦІЯ 2. Парламентаризм	43
2.1 Структура парламентів	43
2.2 Статус депутатів	46
2.3 Законодавчий процес у парламентах	48
2.4 Взаємодія парламенту з іншими органами влади.....	50
2.5 Парламентаризм в Україні.....	52
Завдання на самостійну підготовку.....	56
ЛЕКЦІЯ 3. Конституціоналізм та його роль в сучасному світі	57
3.1 Конституція та її призначення	57
3.2 Джерела українського конституціоналізму	65
3.3 Конституційні акти України ХХ століття.....	69
3.4 Конституція незалежної Української держави та її правовий захист....	74
Завдання на самостійну підготовку	81
ЛЕКЦІЯ 4. Місцеве та регіональне самоврядування	82
4.1 Поняття та основні концепції місцевого самоврядування. Проблема автономії самоврядних органів.....	82
4.2 Типологія самоврядних систем. Інституціональні та правові засади місцевого самоврядування	86
4.3 Структура органів місцевого самоврядування. Трансформація правової і соціальної реальності в Україні	90
4.4 АРК, регіональні, місцеві органи державної влади	95
4.5 Статус місцевого самоврядування в Україні. Місцеве самоврядування і державна влада: способи взаємодії	97
Завдання на самостійну підготовку	103
ЛЕКЦІЯ 5. Права та свободи людини в умовах сучасної демократії.	104
5.1 Сучасне розуміння прав людини	104
5.2 Повноваження і головні Організації Об'єднаних Націй.....	106
5.3 Захист прав людини на регіональному рівні	111
5.4 Основні права й відповідальність громадянина.....	118
5.5 Методи й механізми захисту прав і свобод людини.....	129
5.6 Система захисту прав і свобод людини в Україні	135

Завдання на самостійну підготовку	140
ЛЕКЦІЯ 6. Демократична традиція в Україні.	141
6.1 Політична спадщина Київської Русі. Демократична традиція українства в XIV-XVI століттях	141
6.2 Демократичні традиції козацько-гетьманської доби. Проблеми демократії в українській суспільній думці XIX століття	145
6.3 Демократизм періоду революцій та відновлення державності в Україні.....	151
6.4 Особливості розвитку демократичної традиції українського народу в період «радянської демократії».....	153
6.5 Створення інституційної основи незалежної Української держави. Ідеологічна сегментованість перехідного суспільства.....	155
6.6 Багатопартійність, політична еліта та громадянське суспільство в перші роки незалежності. «Економічний вимір» української демократизації і політика.....	159
Завдання на самостійну підготовку	163
ЛЕКЦІЯ 7. Громадянське суспільство	164
7.1 Сутність громадянського суспільства	164
7.2 Історичні підходи до характеристики громадянського суспільства	165
7.3 Передумови формування громадянського суспільства	170
7.4 Соціополітична структура громадянського суспільства	179
Завдання на самостійну підготовку	182

ВСТУП

Знання отримані під час вивчення навчальної дисципліни «Основи демократії» сприяють розвитку професійного та громадсько-політичного мислення у здобувачів вищої освіти. Вивчення курсу має забезпечити знання здобувачами вищої освіти головних понять і категорій демократії, знайомство з найбільш значними демократичними концепціями минулого і сучасності в такий спосіб, аби сформувати спроможність активної участі в демократичному управлінні країни як на регіональному так і на загальнодержавному рівні, як свідомого здійснення свого демократичного вибору.

Основні завдання вивчення навчальної дисципліни:

- засвоїти знання про основні види, причини виникнення демократичних інститутів, чинники та основні напрямки сучасного демократичного процесу, місце та роль демократичної держави у політичній системі суспільства;
- знати та вміти аналізувати теорії та основні види регіонального та місцевого самоврядування, статус місцевого самоврядування в Україні;
- отримати знання про основні права та свободи людини та громадянина, вміти використовувати їх на практиці;
- бути ознайомленими з історією розвитку та сучасними значеннями конституціоналізму та парламентаризму;
- розбиратися у передумовах виникнення та основних концепціях розвитку громадянського суспільства, основних проблемах та національній специфіці формування громадянського суспільства в Україні;
- сформувати навички самостійного аналізу подій демократичного розвитку України і всесвіту;
- визначати реальний демократичний або антидемократичний характер дій владних структур на місцевому або загальнодержавному рівні;
- робити особистий мотивований демократичний вибір.

Лекція 1

ВИНИКНЕННЯ ТА ЗМІСТ ДЕМОКРАТІЇ

План лекції

- 1.1. Виникнення демократії. Афіньська ідентитарна демократія
- 1.2. Особливості сучасної демократії, її аспекти і різновиди
- 1.3. Загрози і межі демократії, її сучасні цінності
- 1.4. Передумови демократії

Час проведення: 4 учбові години.

Література

1. Арістотель. Політика. — Київ, 2000.
2. Арндт Г. Становище людини / Пер. з англ. М. Зубрицької. — Львів, 1999.
3. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Пер. с франц. — Москва, 1993.
4. Берлін І. Чотири есе про свободу / Пер. з англ. - Київ, 1994.
5. Даль Р. О демократии / Пер. с англ. А.С. Богдановского; - Москва, 2000.
6. Невичерпність демократії: Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини. — Київ, 1994.

Основні поняття: безпосередня демократія, посередницька демократія, інститути демократії, ідентитарна демократія, демократичні цінності.

1.1 Виникнення демократії. Афіньська ідентитарна демократія

Століття, що минуло, було епохою грандіозних випробувань, яких зазнали базові цінності й принципи існування людської цивілізації. Водночас можна стверджувати, що саме завдяки цим цінностям, завдяки вірі у них людство втримало буремні, зламні періоди свого розвитку.

Серед таких ключових цінностей одне з перших місць, безумовно, посідає демократія. Для одних це символ віри, безперечний ідеал, для інших — ледь не головна причина усіх негараздів. Зрозуміло, що важко знайти істину у крайнощах. Та очевидно, що демократичні форми є конструктивними і рятівними, а прихиляють до демократичних ідеалів надивши мільйони людей на дно.

Демократія у сучасному розумінні винайдена і виплекана на Заході, але інколи не була суто західним явищем. «Демократія народжується і вмирає на усіх широтах, отже, немає сенсу визначати її точні географічні координати», — зазначав свого часу південноафриканський вчений О. Саксі. Нині демократія є однією із основоположних суперечливих рис сучасної цивілізації, як, скажемо, прогрес науки або технології. Демократія дає людству широкі можливості, але вона ж породжує низку проблем. Та все ж поширення духу й цінностей демократії — це визначальна риса сучасності один із виявів цивілізаційних надбань.

Упродовж ХХ ст. демократія поширилася у планетарному масштабі. Вона є основою державного устрою більшості країн Європи й Південної Америки. Австралія (можна взяти у най ширшому контексті — разом з Океанією), ця країна – кон-

тинент також міцно стоїть на демократичному ґрунті. Масштабні і демократичні зміни відбуваються в краях Південної і Центральної Америки, Азії й Африки. Нарешті, рубіж 80-90-х років знаменував собою швидкоплинну руйнацію комуністичних режимів у Східній Європі. Ці події були тісно пов'язані з процесом перебудови в СРСР, який мав по суті демократичну спрямованість. XX ст. наочно продемонструвало хирість демократичних надбань, вразливість молодих демократів, їхню безпорадність і беззахисність перед викликами авторитаризму й тоталітаризму. Усе це примушує звернутися до з'ясування сутнісних засад демократа та її цінностей.

Виникнення демократії. Слово «демократія» (буквально — народовладдя) походить від давньогрецького словосполучення, яким позначали державний лад, за якого вирішальна роль у прийнятті рішень і врядувань належала народним зборам і голосуванню. Вважають, що вперше слово «демократе!» пролунало з вуст афінського стратега Перикла: «Ми називаємо себе демократію, оскільки наше управління перебуває в руках багатьох, а не кількох».

Незважаючи на те, що етимологія слова «демократія» немовби не викликає жодних питань, слід визнати, що це один із випадків, коли буквальный переклад слова не може сприяти розумінню сутності, а той цьому навіть заважає. Скажемо, якщо це влада саме народу, то кого можна (треба) достеменно точно вважати цим народом? Який обсяг влади може взяти на себе народ? Над ким народ цю владу здійснює? Чи може взагалі належати влада народові!? Отже, треба визнати, що слово «демократа» позначає не тільки й не стільки явище влади у його живій конкретиці, скільки складну проблему (а ще точніше — низку проблем), яку школи не можна розв'язати раз і назавжди.

Великий мислитель античності Аристотель розумів демократія (крайні форми якої не схвалював) як «такий устій, коли вільно народжені й неіміщі, становлячи більшість, матимуть владу в своїх руках». Її засадою він вважає свободу, так само як засадою аристократа — доброчесність, а засадою олігархів — багатство. З описаних Аристотелем більше ста поліій збереглась лише одна — «Афінська полія». Тому маємо найбільш докладні відомості про функціонування демократа саме в цьому давньогрецькому полісі Афіняни цінували і вміли берегти демократію і, дещо змінюючи форму, вона проіснувала (з двома короткочасними перервами, коли правила тирані) майже сто років — в середині V ст. до середини IV ст. до н. е.

У центрі міста-держави розташовувалася площа — агора, де громадяни збиралися для вирішення справ.

Найважливішим органом правління, на яких громадяни приймали рішення щодо найважливіших питань життя поліса. Своє ставлення до думок і пропозицій, і вносилися на розгляд зборів, вони висловлювали оплесками, вигуками, а також голосуванням. Рішення, яке підтримувала більшість учасників зборів, вважалося прийнятим і обов'язковим для виконання громадою.

Участь громадян у суспільних справах не обмежувалася народними зборами. Народ брав участь в адмініструванні через постійно діючі управлінські установи. В Афінах їх було близько тисячі, серед них — рада 500, яка визначала порядок денний зборів. Деякі з цих установ заповнювалися через вибори(таких було більшість) — шляхом жеребкування, причому кожен міг займати управлінську посаду тільки раз у житті.

Для громадянина Афін політика була природним виявом суспільної активності, не відокремленим від решти життя. Поліс і його справи сприймалися ним як продовження власного «я», а не щось відчужене й далеке. Проте в Афінах, як і в будь-якій державі державного правління дещо розходився з реальністю, наповненою суперечностями і незгодами. Відомий американський політолог Р. Даль зазна-

час, що хоч участь громадян у суспільних і правах тут була дуже високою, важко з певністю стверджувати про ступінь суспільної зацікавленості та участі у народних зборах різних суспільних слоїв. Неоднаковим був, очевидно, їхній вплив на прийняття рішень.

Політика була жорстокою грою, у якій гору часто брали особисті амбіції, родинні й товариські інтереси, а незгодних піддавали остракізмові. Є підстави думати, що збори відвідувала лише меншість громадян, а бідняки не мали на них істотного впливу. Окрім цього, саме громадянство було дуже обмеженим. Навіть за часів найвищого розквіту демократа правами участі у народних зборах користувалися щонайбільше 40-50 тис. громадян, у той час коли в Афінах налічувалося 340-350 тис. мешканців. Жінки, раби і чужоземці були позбавлені права участі у суспільних справах. Та все ж це був перший досвід інституціалізованого, заснованого на законі, демократичного правління, до того ж узагальненого теоретично. Тому він став важливим загальнолюдським здобутком, вихідним пунктом аналізу феномену демократа.

Існує серцевинний набір певних критеріїв, за допомогою яких можна зробити висновок, наскільки в тих чи інших умовах розвинена демократія. До них належать елементи демократичного ладу, як існували вже в античні часи. Насамперед — це громадяни, які є головними дійовими особами суспільного самокерування. Вони мають інтерес до суспільного життя, обізнані в ньому і власними силами та участю впливають на нього в тому напрямі, який вони вважають бажаним і правильним. Отже, недостатньо мати просто «населення», таких собі пересічних «мешканців», які ведуть відокремлене від усіх існування.

Чи має хтось право змушувати нас бути по-справжньому громадянами? Хіба ми не можемо залишатися осторонь суспільного життя і не ставати юрбою на площі. Так, справді немає такого закону, який би робив громадянську активність обов'язковою. Але якщо усі будуть розпорошені по своїх домівках і дбатимуть винятково про свої приватні інтереси, демократія перетвориться на примарне ніщо.

Елементарною вимогою для здійснення істинного вибору є обізнаність громадян у тих справах, щодо яких приймається рішення. Саме тому свобода зборів і свобода висловлення власної думки набувають за демократії великого значення. Демократія іншого не варта без можливості звернутися до загалу, без переконливої риторики й критики, коли увазі громад и пропонуються точки зору, аргументу, інформація — усе те, без чого важко прийняти правильне рішення. Тому демократ мусить затверджувати і підтримувати свободу слова, без якої неможливо вільно обговорювати нагальні потреби і знаходити оптимальні способи розв'язання проблем.

1.2 Особливості сучасної демократії, її аспекти і різновиди

Первинну, істинну форму демократії (саме в такому випадку демократія найповніше реалізує та виявляє свою сутність і своєрідність) визначають як приму й безпосередню демократію. Вона отримала таку назву через те, що громадянин має змогу прямо і без будь яких посвідників впливати на справи, висловлювати власну думку.

Проте з часом умови полічного життя, насамперед величина й тип політичної одиниці, до якої застосовувалися демократичні методи врядування, змінилися. У стародавніх полісах (зокрема, в Афінах) на народні збори приходило декілька десятків тисяч громадян і це, напевно, була та природна межа, не переступивши яку, люди могли збиратися разом і відносно конструктивно працювати. Існують сотні мегаполісів, де мешкають мільйони людей, яга ніколи не зберуться на загальні збори. Вони спроможні тільки проголосувати, та й то раз на декілька років, за когось, хто їх представлятиме у певних

державних органах, або за якое рішення (як на референдумі). У складному сучасному світі пряма (безпосередня) демократія як основний механізм володарювання стала неможливою.

Повернення до демократії у Новий час характеризувалося втратою нею одних рис і набуттям інших «...Право суб'єктивної свободи, — зазначав Г. Гегель, - є поворотним і центральним пунктом відмінностей між античністю й Новим часом». Саме воно витворило новий тип ліберальної плюралістичної та представницької демократії. Зміна уявлень про демократію, а поєднання з цінностями раннього, класичного лібералізму відбули, проте, не відразу. Хоч уже з XVII ст. (від часу укладення між європейськими державами Вестфальської угоди 1648 р.) головними суб'єктами міжнародних відносин були визнані суверенні, територіально організовані політичні одиниці, все прихильники демократичного устрою продовжували пов'язувати його з невеликими за розміром утвореннями стародавнього поліса чи міст - республік пізнього середньовіччя. У своїй знаменитій праці «Суспільний договір» (1762) Ж.-Ж. Руссо стверджував, що для того, щоб спільна воля громадян була врахована, вони мають безпосередньо брати участь у законодавчому процесі. Отже, демократична держава повинна бути невеликою територіально, завдяки чому громадяни зможуть збиратися разом для вирішення спільних справ.

Та вже з кінця XVIII ст. чільне місце в уявленнях про демократію посіли ліберальні цінності прав та свобод особи, конституціоналізму й законності. Демократія і права людини утворили універсальне ядро конституційної держави, різноманітні варіанти якої завдячують своїм походженням американській і французькій революціям". Отже, уявлення про демократію на деякий час (в XVI-XVIII ст.) розійшлися з уявленнями про ліберальну конституційну державу (з виборним представницьким урядом, свободою економічного та політичного вибору, правовою захищеністю особи), щоб знову зійтися в XIX ст. у концепції ліберальної представницької демократії, якій властиві такі риси: представництво народом своєї суверенної влади не через безпосередню участь у прийнятті рішень, а через обрання своїх представників, насамперед у законодавчій структурі. Без цього винаходу демократія в сучасних великих і складних суспільствах була б неможливою;

використання механізмів партисипаторної та прямої демократії на загальнодержавному рівні тільки при розв'язанні найістотніших для існування держави та її політичного устрою проблем, як-от. прийняття або затвердження конституцій, зміна території держави, приєднання до міжнародних союзів тощо. На нижчих рівнях врядування пряма демократія застосовується ширше - у вигляді референдумів та плебісцитів з багатьох питань життя громад і регіонів та прямих зібрань й участі у самоврядних органах; визнання як норми строкатості суспільного життя, неминучості протиборства інтересів і навіть конфліктів та вироблення завдяки цьому механізмів соціального й політичного плюралізму, що забезпечують узгодження інтересів і врегулювання конфліктів;

узаконеність опозиції і конкурентність у боротьбі за здобуття владних позицій, що безпосередньо впливають з плюралізму та боротьби інтересів як рис сучасної демократії;

гарантія прав і свобод людини, які забезпечують ступінь особистої свободи, якої не знала антична демократія і якої не могла дати громадянам приймати участь у прийнятті рішень. Саме ця риса зумовила нашу сучасної демократії як ліберальної;

широке громадянство і високий рівень участі населення в політиці, які передбачають максимальне зниження або й зняття цензів (майнового, вікового, статевого, освітнього, осілості) і залучення раніше суспільно пасивних груп населення до громадянської участі;

вільна преса та інші ЗМІ, які відіграють вирішальну роль у політичній комунікації, утворюючи осердя сучасного демократичного процесу.

Упродовж другої половини XIX ст. та всього XX ст. демократія стала попитом, яке вмістило в собі універсальний і всеохоплюючий зміст, систему поглядів та ідеологію, її ототожнюють з низкою ліберальних цінностей і проєктивних ідеалів (таких, які істотно впливають на реальність і сприяють іменам). До них можна віднести захищеність меншості, серйозність (не «декоративність») боротьби за владу, відкритість, автономність, співучасть у прийнятті рішень, досягнення більшої соціальної рівності тощо. Ці риси уточнюють сучасні уявлення про демократичний ідеал, розуміння сутності демократичного правління як певного вияву верховенства народу та його права контролювати й змінювати уряд.

Аспекти й різновиди демократії

Демократичні інститути і процеси. Головними аспектами демократії є демократична практика (в її інституційному та процесуальному вимірах), ідея та ідеал демократії, демократичні цінності й демократична ідеологія (як нормативний вимір демократії). Поняття інститут, інституція у суспільних науках найчастіше вживається для означення сталих, загальновизнаних форм суспільної практики, що забезпечують соціальну та політичну стабільність. Це і норми, і владні структури, і громадські організації, якщо їх розглядати під кутом зору певної сукупності стійких правил або загальновизнаних, повторюваних процедур. Інститути демократії можуть бути формальними (офіційно схваленими, зареєстрованими, узаконеними) та неформальними (такими, що функціонують на основі моральних, соціальних норм і звичаїв). Перші є визначальними для політичної демократії, а другі переважно пов'язані з її соціальними виявами. Партія, президентство, вибори, референдум, кредитна спілка - це приклади демократичних інститутів. Теорія інституціоналізму стверджує, що саме в тих суспільствах, де соціальне життя інституціолізоване, де люди звикли діяти згідно із загальноприйнятими, хоч і неписаними приписами дотримуватись усталених процедур, легко приживаються, дійовими формулі, мі демократичні інститути Демократична практика, як мовилося вище, виступає удвох формах: політичній (як спосіб організації та здійснення державної влади й управління) і а соціальній (як залучення громадян до вирішення суспільних справ, їхнє самоврядування та вплив на державну політику). Сукупність дій соціальних акторів в обох цих сферах, спрямована на здобуття чи втримання влади та на втілення курсу демократичної політики, становить демократичний процес. Йдеться про виявлення й задоволення потреб та інтересів, урегулювання конфліктів, подолання криз, реформування певних суспільних відносин, здійснення державної політики за участю і під контролем народу. Важливим у демократичній діяльності є не тільки, здійснення політики та формування Ладних інститутів, а й обмеження влади. Своїм постійним втручанням і громадянським контролем люди сприяють її соціальному спрямуванню, стоять на заваді її злоякісному переродженню, змушують враховувати свої інтереси при проведенні державної політики (економічної, соціальної, освітньої тощо). Отже, якщо інститути демократії допомагають утримувати суспільну систему в певному, якісно визначеному стані, то демократичний процес як сукупність видів і форм політичної діяльності, що розгортається в часі, має своїм наслідком перманентні зміни: розвиток (прогрес), або деградацію (регрес).

Роблячи акцент на демократичному процесі, ми виокремлюємо в ньому специфіку процедур вироблення і прийняття рішень. Прагматизм демократичних форм (у цьому репрезентує себе раціональна демократія) дає змогу приймати рішення шляхом відбору, осмислення й обговорення різних можливих. Раціонально прийняті рішення виражають спільну волю і це надає їм більшої значущості і демократичної практики в усій її багатоманітності поступово кристалізується демократична ідея. Демократія стає цінністю, виникає переконання у тому, що демократичний спосіб розв'язання суспільних проблем є не тільки можливим а й бажаним. Люди розуміють, що в усіх своїх виявах демократія сприяє соціальній творчості, пошукові більш адекватних і прийнятних умов існування.

До речі, демократичне обговорення (колегіальність) може бути елементом і не зовсім демократичної системи управління. Скажімо, на військовій нараді під час обговорення можливість висловитися присутнім, починаючи з наймолодшого за званням, і одною боку, молодший не відчуває тиску "керівної думки", з іншого - керівник. Наради має змогу на основі процесу обговорення провести поточну селекцію остаточного рішення і підбити підсумок.

Впровадження суспільних інновацій. Маючи на увазі інновацію, іноді говорять про демократію, що стимулює розвиток. В умовах носі комуністичного існування демократизація сприяє оновленню усіх сфер і офіційного буття, тому можна сказати, що це важлива сила трансформації суспільства.

Демократичні інститути і процеси є умовою процвітання й добробуту. Економічна свобода сприяє економічному зростанню, економічній ефективності й розвитку. Це ж стосується політичної демократії і ступеня залученості громадян до суспільних справ. Все це дає підставу говорити про демократію як загальне благо або принаймні як умову такого блага. Вона є також втіленням спільної волі і розуму, суспільної моралі. Демократичний лад — необхідна умова недопущення тиранії, гарант захисту прав і свобод громадян, вільного самовизначення, самовираження і розвитку особистості, встановлення правової рівності, моральної автономії людей, мирного розв'язання соціальних проблем на засадах загальної згоди (консенсусу) й обмеження примусу.

Нормативні аспекти демократії. Під впливом демократичних умов життя формується певний світогляд, який визначається як демократична ідеологія - впорядкована система демократичних цінностей, уявлень і переконань, згідно з якою люди можуть і мусять розв'язувати суспільні справи через посередництво власної участі, залучення до суспільного життя, обізнаності й поінформованості щодо суспільних справ і проблем. У цьому виявляється нормативний аспект демократії. Щоправда, демократична ідеологія рідко фігурує як цілісна й самодостатня система поглядів, підпорядкована узагальненню, обґрунтуванню та класифікації усіх цінностей демократії. Найчастіше вона є складовою інших (дуже різноманітних) ідеологічних систем, у межах яких ідеал демократії набуває своєрідних відтінків.

Ідеал і розмаїття концепцій демократії. Під ідеалом демократії розуміють той сучасний її стандарт, згідно з яким оцінюють демократичність різних форм врядування. Він є відправною точкою для «будівництва» різних концепцій (в теорії) і різних моделей (на практиці) демократичного ладу. В уяві різних категорій людей (вчених, політичних діячів, пересічних громадян) зміст його різний. Жодні вбачають найбільшу цінність демократії в залученні громадян до самоврядування, інші в гарантуванні прав і свобод люди ми, ще інші - в можливості ненасильницької зміни уряду й ефективною врятування. Залежно від того, як люди уявляють собі демократичний ідеал, що найбільше цінують та на чому акцентують у понятті демократії, залежить їхня прихильність до певних концепцій чи певних різновидів демократії.

Ті, хто розглядає демократію як духовне й моральне явище, що сприяє реалізації людської гідності й самостійності, фактичному втіленню в життя різноманітних прав людини, говорять про демократію, засновану на правах. Близьким до цього є розуміння демократії як форми захисту прав, за допомогою якої людина протистоїть утискам і дискримінації, зазіханням на свободу. Маючи на увазі ці риси, ведуть мову про захисну демократію.

Оскільки йдеться про плюралістичне суспільство та необхідність врахування й узгодження інтересів різноманітних суспільних груп на основі закону, то великого значення набуває процедурний аспект демократії. Ті, хто вбачають у демократії насамперед вироблений людством механізм (процедуру) раціонального опрацювання і прийняття рішень, апелюють до процедурної демократії. Вона виступає як ефективний інструмент

досягнення згоди (порозуміння). Різні соціальні суб'єкти проголошують власні інтереси, рівноправний статус яких потребує відповідної уваги до кожної групи таких інтересів. Зіставлення точок зору і прагнень у підсумку дає змогу досягти згоди. Як свідчить досвід, участь груп інтересів в обговоренні спірного питання завжди знижує потенціал конфліктності, навіть тоді, коли наприкінці чийсь інтереси втілилися не повною мірою. І навпаки, нехтування чиеюсь участю (навіть, якщо інтереси при цьому не утискуються) сприймається болісно.

Якщо процедурна демократія розглядається як інструмент у руках політичних еліт, які з її допомогою досягають ефективного управління суспільством, то йдеться про елітарну демократію. Її ідеалом є правління змінюваних, відкритих еліт, над якими маси здійснюють контроль за допомогою виборів. За будь-яких обставин керувати державою, на думку прихильників ЦІЄІ концепції, мають еліти на основі законів і чітко визначених процедур (конкурентності, чесних виборів, проведення дебатів з ключових питань політики тощо). Демократичні процедури повинні визначати також міру та форми участі пересічних громадян у політиці (переважно зводячи їх до участі у виборах). Таку позицію прихильники елітарної демократії пояснюють необхідністю уникнути ірраціональних впливів невідповідного до врядування народу, а також тим, що еліта (правляча верхівка, верхній шар політичного класу) зазвичай має більш демократичні, ніж маси, погляди.

Речником елітарної демократії був відомий австрійський економіст і соціолог Й. Шумпетер. Близька до його поглядів позиція К. Поппера, схильність інтерпретувати сутність представницької демократії, що дає змогу громадянам змінювати уряд без кровопролиття і виправляти помилки в керівництві суспільством, допущені попереднім урядом. Наголос, на думку К. Поппера, потрібно робити не на народоправстві, яке завжди є ілюзорним, а на правлінні закону, який якраз і стверджує безкровний розпуск уряду простою більшістю голосів. Це не означає, зазначає вчений, що більшість завжди має рацію або що вона, як правило, має рацію; але правління більшості — кращий з існуючих способів здійснення влади.

Антиподом концепції демократичного елітаризму є концепція учасницької (партиципаторної) демократії, яка зосереджує увагу на громадянській участі. Вагомий внесок в її опрацювання зробили Б. Барбер, М. Вольцер. Вони наголошують на єдності соціальних і політичних аспектів демократії, на значенні громадської залученості й громадянської доброчесності, поділяючи погляд Т. Джефферсона, що якщо громадяни недостатньо освічені, щоб «здійснювати управління із вираженою поміркованістю, слід не відбирати в них владу, а плекати в них поміркованість». Прихильники цього підходу, безперечно, мають рацію в тому, що демократія, на відміну від багатьох інших форм і різновидів організації влади, передбачає втягування громадян у клопіт і турботи, небезпеки, стреси і негаразди, пов'язані з управлінням суспільними справами. Демократія потребує постійного піклування і свідомої зосередженості громадян на її захисті.

Конкуренцію між елітарною демократією, що заснована на визнанні особливого статусу і привілеїв лідерів та еліт (і відповідно неспроможності чи недоцільності перетворення народу на носія влади), демократії для певної обмеженої кількості людей (середньовічний цех, шляхетський стан тощо) та масовою демократією, яка передбачає вибори знизу та рівноправну участь усього громадянства, можна простежити упродовж історії розвитку демократії. В умовах Нового часу поступово відбувається експансія масової демократії, але водночас — і перетворення її на маніпулятивну, де змістовне наповнення демократичних форм поступається місцем формі, зовнішнім ефектам, режисурі з боку тієї ж еліти. Тому варто підкреслити, що осердя демократії за будь-яких умов становить саме свідомо активність громадян. Якщо такої активності нема, жодні зусилля еліти й окремих ватажків неспроможні демократизувати суспільство.

Сучасна демократія не є повним втіленням демократичних ідеалів, а лише деяким наближенням до них. Вона містить суперечності, слабкі міста та вади. Їй, зокрема, властива суперечність між представництвом та конкуренцією різних Інтересів і необхідністю прийняття єдиних компетентних рішень. Ліберальна демократія не забезпечує активної повсякчасної участі громадян у державному управлінні, іноді вона породжує тенденцію до тривалого відчуження народу від влади. Ліберальна демократія не сприяє вирівнюванню становища громадян, а інколи й поглиблює нерівність. Проте вона здатна, за умови доброго функціонування її інститутів, забезпечити відповідальність еліти перед народом, досягнення компромісів у процесі узгодження суперечливих інтересів, а також, що не менш важливо, ефективне управління на основі закону. Сучасна демократія характеризується насамперед як представницька. Та попри це тенденція до розширення політичної участі громадян триває, і мусимо визнати: кожен з нас належить до певних груп і спільнот, повноцінне існування яких може бути забезпечене тільки через безпосередню демократію, через зацікавлену та повсякденну громадянську участь. Це стосується хоча б місцевого самоврядування, належності кожної людини до сусідської спільноти, що утворюється внаслідок спільного проживання на одній вулиці, в одному під'їзді, в межах одного кварталу, одного села, селища або міста.

«Природність» демократії. Розглянувши витoki, зміст і призначення демократії у світлі сучасних знань, можна констатувати, що демократія виникла з повсякденної соціальної практики і супроводжує людей з давніх часів, несучи на собі глибокий відбиток того, якими є люди, що її поцінують, підтримують і застосовують, або, навпаки, зневажають. Як суспільне явище демократія формувалася природним шляхом, через поступовий розвиток суспільства, його рух до більш розвинених і досконалих форм.

Ідеї рівності, спільна участь в обговоренні й виробленні рішень мати велику силу в громадах, що творили живляче середовище повсякденного існування й становлення демократії в стародавні часи. Громада давала змогу Вислухати й зіставити різні думки, іноді — усі можливі точки зору. Колективна думка не уявляла сили більш зваженої і доповіданої, ніж громада (община, мир, коло). Колективне «тіло» народу століттями плекало переконання, що вироблена спільними зусиллями думка, прийняте усім загалом рішення можуть бути хибними. Тому спільно ухвалені рішення — це найвищий авторитет. Народні збори були немовби своєрідним ритуалом, що сприяв наприклад, силу спільно прийнятих рішень, вільний громадський дух жителів Карпат у днині часи, а також їхні змагання за збереження первісних форм громадського самоврядування в художній формі показано в повісті І. Франка «Захар Беркут». Основна Ідея і нору, зазначає І. Франко в передмові до нього, хвилює сучасних, живих людей, народженню її утвердженню спільної полі. Згодом виникала потреба зробити знайдені демократичні форми і процедури більш усталеними і міцними, дані Ідейне обґрунтування доцільності демократії.

Коли ми кажемо, що виникнення й подальший розвиток демократії мали «природний характер», то це не означає, що вона утверджується ледь не автоматично, поза волею і свідомою участю людей. Як і інші надбання людства, демократія є наслідком зусиль і боротьби тих, хто вбачав у ній дещо, що (вслуговує на подальше збереження і відтворення. Та все ж мусимо визнати, що В демократичних формах правління є щось таке, що відповідає людській природі. Саме це «щось» і було запорукою того, що жодні спроби спрямувати демократію і скасувати її повністю ніколи не були цілковито успішними. Демократія допомагає виховати, виплекати й розгорнути вільну людську особистість і тільки вона створює справжні життєві шанси для більшості людей. Усі інші, недемокра-

тичні форми суперечать прагненню людини до самостійності й свободи, деформують її волю і пригнічують гідність.

Говорячи про «природність» демократії, про її відповідність людській природі, маємо на увазі насамперед те, що демократія дає змогу людині виявляти інтерес до суспільного життя, втілити в життя глибоко притаманну кожній особистості потребу (у деякого — жагу) суспільного визнання. За допомогою демократії людина втілює здатність впливати на стан справ і перебіг подій у державі, усвідомлювати власні інтереси як органічну складову її інтересів суспільних. У своїй глибинній основі жива демократія містить здорову погребу людини до спільної «гри» із проблемами й варіантами їх розв'язання, із промовами й гучним схваленням (чи обуренням), риторичним мистецтвом і несподіваним виявом чистіс (а іноді — власної) мудрості, зваженості та дотепності. Отже, погодимося із Д. Д'юї, який писав: «Основа демократії — це віра у здібності людської природи, віра в інтелект людини і в силу накопиченого спільного досвіду людей. Це віра не в те, що усе це наявне у довершеному вигляді, але у те, що, якщо сприяти, це може зростати і бути спроможним генерувати дедалі більшою мірою розвиток знань і мудрості, необхідних для скерування спільних дій».

Демократію важко або й неможливо знайти десь у вірцевому вигляді. Як і кожна інституція, збережена людьми, демократія несе на собі відбиток людської обмеженості й недосконалості, непослідовності й недалекоглядності. Це типово «людська інституція», на якій позначаються будь-які явища, всі притаманні людині вади. Водночас треба визнати, що феномен демократії має все проникний характер.

Будь-яка влада і будь-який володар намагаються отримати вотум довіри людей, спертися на гучну і невідпорну підтримку багатотисячних натовпів. Завдяки масовій участі і великим можливостям маніпулювання людьми з боку влади демократію дуже легко імітувати, штучно «клонувати», адже нині нема проблеми з тим, щоб інсценувати «всенародні вибори», «масове обурення» або таку ж масову «підтримку». Але люди потребують реальної демократії і завжди відчують обман, навіть якщо звідусіль лунає, що демократія вже «вкорінилася».

1.3 Загрози і межі демократії, її сучасні цінності

Слабкості й вади демократії. Тлумачення демократії і ставлення до неї здавна було й донині залишається важливим критерієм, за допомогою якого роблять висновки про зміст і скерованість того чи іншого суспільного руху або політичної партії. Мало хто зараз наважується відверто нехтувати демократією. Саме тому можна зустріти безліч імітацій і підробок під демократію. Опоненти демократії використовують нею ж створені можливості для послаблення демократичного потенціалу суспільства. А тому, міркуючи про сутність демократії, не можна обминути питання про межі і труднощі, пастки, слабкості та небезпеки демократичних інституцій.

Було б неправильно говорити про усе це тільки як про «викривлення» і «збочення» якихось «істинних» форм демократії. Треба навчитися бачити у недоліках будь-якого явища продовження відповідних достоїнств. Так, участь народу надає демократичним формам популістського, поверхневого й «вульгарного» характеру. Як кажуть, дуже часто народ обирає не кращих, а таких, який він сам. Народ не можна ідеалізувати, і він знає це. Дуже часто трапляється так, що виборці після завершення голосування вважають, що їхня участь у «політиці» на цьому припинилася і що треба чекати наступних виборів. Багато маніпуляцій і зловживань приховано в «машині голосування». Вміла організація обговорення і вдало побудована технологія голосування дає змогу крок за кроком втілити таке рішення, яке історично неможливо провести під час відвертого й чесного

голосування. Отже, по-справжньому демократичний процес завжди непередбачуваний і не обов'язково гарантує прийняття найбільш розумних і доцільних рішень.

Вади й недоліки демократії дають змогу досить легко її імітувати. Імітаційна, маніпулятивна, або псевдodemократія покликана маскувати авторитарний режим і створювати враження, немовби то народ насправді є джерелом влади й підтримує той чи інший існуючий режим. Крайнощі маніпуляції іншої демократії виявляються в таких потворних формах, як голосування Під дулами автоматів, відвертий шантаж і залякування виборців, підкуп та піші форми «фабрикування» волі громадян. У той же час усім (навіть визнаним і розвиненим) формам демократії властиві елементи імітації й маніпулятивності — залежно від того, наскільки громадяни ухиляються від справжньої повсякденної участі у справах. Такі імітативні форми здебільшого розраховані «на експорт», але в сучасних умовах розвитку засобів масової інформації мало кого можуть ввести в оману.

За умов демократії не виключені такі явища, як зловживання владою й корупція. Ці явища (як і усі інші політичні злочини) існували задовго до того, як демократія поширилася і затвердила себе в світовому масштабі. Тривають попи і зараз. Їхнє існування не виправдано пов'язується саме з демократією. Нема підстав говорити, що демократія створює особливі передумови для аморальності та корупції влади. Навпаки, за умов розвитку справжньої демократії виникають основи для обмеження масштабів зловживань, для переслідування можновладних злочинців (які в умовах інших режимів ніколи и не постали перед судом) згідно із законом.

Межі демократії. Демократія не є засобом розв'язання усіх проблем життя. Є такі сфери, де повинна домінувати обізнаність і компетентність, а іноді - жорстка і конкретна воля однієї особи. Тому толерантність до недемократичних установ, стверджує професор Пенсільванського університету І Кеннеді, часто виступає як умова виживання демократичного уряду.

Жодної демократії не може бути за надзвичайних ситуацій, коли треба блискавично прийняти і здійснити рішення, від якого залежить життя і безпека людей. Такі ситуації передбачені в конституціях і законодавстві усіх демократичних країн..

Демократичні рішення мінімізуються в умовах, коли треба чітко визначити конкретну особу, яка несе управлінську або фінансову відповідальність, і Зокрема, це стосується економічної сфери. Складно вимагати демократичності й відкритості банківської діяльності. Сучасне виробництво у більшості випадків також побудоване як жорстка ієрархія, де віддаються однозначні накази згори донизу і передбачається чітке їх виконання. Хоча пересічні робітники можуть залучатися до обговорення тих чи інших питань поліпшення процесу виробництва (і це практично завжди сприяє вдосконаленню роботи), економіка за своєю природою є авторитарною системою, в якій принципи рівності і довіри не можуть не бути різко обмеженими. Таким же обмеженням у своїй демократичності є процес освіти й виховання. Якщо, наприклад, надати надмірну свободу підопічному, то він, не виключено, намагатиметься мінімізувати своє навантаження.

Нічим не обмежена демократія перестає бути справжньою демократією і перетворюється на суспільний безлад, що тягне за собою злочинність, руйнацію та інші небезпеки. Недарма американський учений М. Олсон, стверджуючи, що для економічного зростання найбільш сприятливим є демократичне правління, все ж додає: але за умови, що демократичний уряд гарантує не нижчий від деспота рівень особистої безпеки громадян та захист їхньої власності". Водночас певні елементи демократії можуть застосовуватися, даючи плідні наслідки, в усіх сферах суспільства.

Отже, здебільшого демократичні засоби й процедури прийнятні і результативні під час формулювання проблеми, вироблення рішення і визначення параметрів його реалізації. Коли ж ідеться про конкретику управління, про виконавчу дисципліну і «тактику», то жорсткість і конкретність стають на місце невизначеності й багатоманітності. За

демократії людина є господарем ще неприйнятого рішення, а щодо прийнятого вона залишається слухняним виконавцем.

Основні цінності сучасної демократії Що таке цінності? Це, за визначенням соціологів, загальні ідеї, які допомагають людям відрізнити добре від поганого, бажане від небажаного і формулювати на цій підставі суспільні орієнтири та принципи поведінки. Як уже зазначалося, демократія в сучасну епоху сама собою є важливою цінністю. Але вона утверджується й набирає справжньої сили тільки за умови, що люди знають, за що вони поцінують демократію, хочуть досягти і що захищатимуть. Ці основоположні риси демократії перетворили її на соціальну цінність в уяві людей ХХ ст. і можуть бути охарактеризовані як демократичні цінності. Демократичні цінності — це те, для чого демократію варто захищати, це уособлення її значущості і життєдайності, її привабливості для мільйонів людей, те, завдяки чому демократія і набуває прихильників в усьому світі.

Існує чимало загальновизнаних цінностей, які, здається, не пов'язані зі впливом політики і демократії. Взяти хоча б такі основоположні цінності, яким і людське життя, здоров'я, кохання, сім'я, спілкування. Неможливо уявити, щоб умови суспільного існування (політичне оточення, соціально - ідеологічний клімат) не впливали на повсякденне життя людини, родинний побут, увесь її життєвий світ. Отже, якщо ми говоримо про специфічні непересічні цінності демократії, то маємо на увазі люд-існування в усій його повноті і багатоманітності.

Громадянство і громадянськість. Ядро демократії становлять громадяни і громадянськість. Вони означають не тільки (і не стільки) формальну належність людини до держави, політико-юридичний зв'язок із її структура іп, скільки розвиненість соціальної свідомості й індивідуальної гідності, спроможність людини усвідомлювати власні інтереси і захищати їх зі знанням справи та з урахуванням інтересів усього суспільства.

Громадянин, його життя і здоров'я, його гідність і чесноти — найголовніші для демократії. Сила суспільства і його міць складається саме з освічених і організованих громадян, які шанують силу спільного існування, спільного рішення і відповідної дії. Безсилля і відчай окремого громадянина, його зневіра у власних силах є небезпечною річчю, адже демократія не може і не повинна нехтувати якимось окремих заради примарних інтересів цілого. Громадянство як суспільна роль і громадянськість, як сукупність рис, суспільних якостей виконавця цієї ролі уособлює саме дійовий, активний характер буття людини, намагання бути в центрі тих важливих подій, що впливають на життя, визначають майбутнє.

Проте, чи може людина впливати на суспільне життя, якщо вона мешкає у маленькому місті або селі, розташованому за тисячі кілометрів від столиці? Хіба незрозуміло, що від пересічної людини не залежать (або залежать дуже мало) рішення цих «високих» посадовців? Ці недвозначні запитання передбачають песимістичну відповідь: «Так, не залежать...». Але тільки в тому випадку, якщо демократія розуміється винятково як спосіб устрою держави. В умовах такої «державної демократії» для більшості громадян участь у суспільних справах вичерпується їхнім періодичним голосуванням під час виборів.

Однак по-справжньому демократичне громадянство виявляє себе (мусить ні і являти) в самоорганізації і самоврядуванні на всіх рівнях життя — у профспілках, у діяльності різноманітних неурядових організацій, і становлять громадське суспільство, якого не існує, якщо нема справжніх громадян. У демократичному суспільстві людина є істотою цільною і сама визначає мету, сенс і ритм свого існування. Ніхто не може змусити

вільного громадянина присвятити себе чомусь такому, що він вважає не вартим уваги, таким, що не має значення. Але така відстороненість і свобода самовизначення не передбачає, що громадянин може взагалі залишити напризволяще сферу суспільного життя — хоч би якою багатоманітною і складною вона була, і хоч би яким «неосвіченим» та «непідготовленим» він себе вважав. Ніхто не може замінити окремого громадянина у його (саме його) громадянській активності. «Без мене народ неповний», — зауважив свого часу російський письменник А. Платонов.

Демократія потребує свідомого й активного залучення громадян до суспільного життя і без цього вона не може відбутися. Застерігаючи від романтичного бачення демократії, Е. Бенеш писав: «Передусім демократія означає працю, працю велику, головним чином малопомітну, працю систематичну, наполегливу, постійну і напружену». Громадянство, розвинений громадянський стан є цінностями, бо вони підносять людину, цивілізують її, формують порядок, заснований на свободі й відповідальності.

Компетентність і відповідальність. Компетентність громадянина — це його знання про те, які існують способи відстоювання прав, свобод, захисту власних інтересів, це та цінність, яка забезпечує життєздатність і стійкість демократичного ладу. Готовність і бажання діяти передбачають відповідальність: усвідомлення того, що «дорослий стан» (а демократія орієнтує людину на те, що вона мусить долати інфантильність, споживацьку налаштованість, надії на патерналізм і опіку) — це обов'язок повною мірою відповідати за прийняті рішення і вчинені дії. У компетенцію громадянина входить увесь спектр його суспільного існування, усе те, що творить мережу соціальних відносин.

Компетентний громадянин мусить бути обізнаний з усіма тими справами, які можуть вимагати його безпосереднього втручання. Треба знати, за допомогою яких законів, механізмів і процедур можна вплинути на ті чи інші структури влади заради відстоювання власних інтересів, яким чином можна висловити своє прихильне ставлення до якогось факту суспільного життя або ж, навпаки, виявити своє обурення і протест. Підтримання компетентності — це постійне піклування про те, щоб бути поінформованим й освіченим, щоб нічого суттєвого і значущого не відбувалося поза твоєю власною увагою та участю. Компетентність громадянина — це його громадянська пильність, розуміння того, що «споживацьке» ставлення до надбань і цінностей демократії можуть призвести до їх втрати. Свобода. З достеменною точністю важко визначити сутність цього явища, проте кожен добре відчуває, коли його свобода утискується або зводиться нанівець. Глибокі міркування щодо сенсу свободи належать І. Берліну: фундаментальне розуміння свободи — це свобода від ланцюгів, від ув'язнення, від поневолення іншими. Все решта — розширення цього сенсу, не метафора. Той, хто хоче бути вільним, прагне усунути перешкоди; боротьба за особисту свободу означає прагнути покласти край втручанням, експлуатації, поневоленню з боку людей, чії цілі відрізняються від твоїх. Своєї, принаймні у політичному розумінні, пов'язується з відсутністю залякування чи домінування...».

Пояснюючи сутність «негативної» та «позитивної» свободи, І. Берлін тлумачить першу як свободу від гноблення, від втручання інших (про що раз і йдеться у наведеному уривку), а другу — як свободу панування над самим собою, свободу робити вибір згідно з власними уподобаннями, свободу волевиявлення. Негативна свобода досягається звільненням від гноблення, рабства, залежності. Вона забезпечується наданням формально юридичних, і в і ставиться понад усе в класичному лібералізмі та в сучасних лібералізмі, консерватизмі. Свобода ж позитивна використовується для розвитку особистих здібностей, реалізації прагнень. Для її досягнення потрібно мати всі соціально-економічні, політичні й культурні умови. Інакше годі й казати про свободу вибору. Її значення найбільше підкреслюється в соціал-демократизмі та соціальному (егалітарному) лібералізмі. Представник егалітарної о лібералізму ще на початку 60-років ХХ ст. К. Макферсон закликав лібералів переорієнтуватися з ідеалів негативної свободи та форма-

льно-юридичної рівності на позитивну свободу й ідеал рівних можливостей розвитку кожної особистості. Адже в цьому, на його думку, полягає головна мета всіх ліберальних свобод. «Ми повинні, — зазначав К. Макферсон, — оцінити мету, ніж засоби, і надати перевагу добру перед користю». Проте ці два вияви свободи (як і дві основні демократичні цінності — рівність та свобода) часто суперечать один одному, аж до взаємного заперечення. І у житті буває складно знайти їх гармонійне поєднання. Негативна свобода підтримує автономність, індивідуалізм і нерівність, позитивна, навпаки її, — соціальність, комунітаризм і більшу соціальну рівність. Надмірний акцент на негативній свободі призводить до ігнорування проблем бідності й нездатності значної частини громадян скористатися правами та свободами через матеріальну незабезпеченість, суперечить принципіві однакової свободи для всіх. А надмірний акцент на соціальній рівності загрожує індивідуальній свободі. Особливо наочно це довело правління комуністів у колишньому СРСР та інших країнах, де під марксистськими гаслами «свободи для» («блага» й усебічного розвитку людини) була знищена «свободі від», а громадяни перетворилися на «гвинтики» і партійно-державної машини.

Простір свободи — це своєрідний Всесвіт, у якому людина належить сама собі і може приймати будь-які рішення, які стосуються її Л. Колаковський визначає свободу саме як «сферу людської діяльності, в якій суспільна організація нічого не забороняє й нічого не наказує, відтак у цій сфері люди можуть вибирати те, що хочуть, не наражаючись на репресії». Питання, однак, полягає в тому, наскільки великою є ця сфера, та чим (і ким), а також у який спосіб вона може бути обмежена.

Мінімально необхідне обмеження свободи одного громадянина, згідно з ідеологією лібералізму, визначається потребою захисту свободи іншого громадянина. У випадку порушення цих меж вступає в дію закон, який накладає обмеження і відновлює порушену свободу. Тому в основу правових відносин у процесі їх поступового розвитку був покладений імператив свободи. «Підґрунтя права, — зазначав Г. Гегель, — є взагалі духовне, а його найближче місце й висхідна точка — воля, яка вільна; тим-то її субстанцією її визначення становить свобода; система права — це царство здійсненої Свободи, світ духа, породжений ним самим, мовби другою натурою... Право стосується свободи, це найповажніше й найсвятіше в людині, що вона сама, оскільки це має бути зобов'язуючим для неї, мусить знати». Г. Гегелю належить також теза про те, що в громадянському суспільстві кожен для себе — мета, і що розумні тільки ті закони і державні устрої, які відповідають природі людини та її уявленню про власну свободу. Також найскладніше знайти такі соціальні форми, які робили б свободу рівною для всіх, що Є, за Дж. Роулзом, основним ідеалом сучасного ліберального суспільства і головною вимогою справедливості. Досягненнями в запровадженні (в окремих країнах — доволі успішному) таких форм пояснюється успіх і популярність західної соціал-демократії як сучасної альтернативи лібералізму в розумінні свободи й демократії.

Неможливо довести, що демократія створювалася спеціально для того, щоб відстоювати й поширювати свободу особи. Упродовж багатьох століть первісна демократія була ефективним засобом соціальної адаптації, підтримання цілісності і життєздатності людських спільнот. І найчастіше вона догала і а на свої мети шляхом обмеження свободи, підкорення окремих індивідів інтересам соціального цілого. Але згодом поступово виокремилася особистість, людина усвідомила значущість свого (і будь-якого) «Я». Свобода почала усвідомлюватися як ключова цінність, без якої усі інші втрачають сенс. Демократія справедливо може вважатися таким устроєм, за якого може бути свобода. Але і це варто підкреслити, особливо на варті свободи повинні стояти самі громадяни.

Конституція і конституціоналізм. Для того, щоб визначити межі свободи і відповідальності, уникнути надмірних моральних претензій, повинна існувати якась «надлюдська» інстанція, яка не залежала б від чийхось особистих уявлень і уподобань,

від чиєїсь окремої волі чи сваволі. Саме таку інстанцію уособлює закон і особливою мірою — Конституція. Її призначення - чітко визначити принципи соціального співіснування людей у демократичному суспільстві. Непорушність конституційних засад дає змогу зробити соціальний порядок і соціальну свободу незалежними від того, який (саме президент стоїть на чолі держави або яка партія здобула більшість у парламенті. Конституція, звичайно, не є констатацією існуючого становища (і ому нема сенсу говорити, що та чи інша конституція «відповідає» чи «не відповідає» дійсності), а є своєрідним «проектом», тим дороговказом, на який орієнтуються законодавці та громадяни загалом.

Саме тому правова держава повинна визнавати право свободи, адже як організація, що піднімається над усіма громадянами, не поглинаючи їх права та держава є нічим іншим, як системою свободи. Оскільки в правовій дер-і і ні права і свободи людини оцінюються вище, ніж владні прерогативи, оскільки призначенням Конституції є насамперед забезпечення вільного життя індивідів. Конституція покликана обмежувати владу уряду й охороняти право власності як основу вільного суспільства.

Права і свободи людини є такою цінністю демократії, яка репрезентована в усіх її формах і процедурах. Саме для захисту і реалізації цієї цінності існує демократія. Демократія має сенс тільки з огляду на те, що людина (будь-яка, кожна) виступає носієм певних невідчужуваних прав і свобод, навіть за умовами, коли багато хто з громадян нехтує цими правами, зневажає їх і вважає розмову про них «балачками». Конституційний правовий порядок є такою системою відносин, за якої всім надається найбільша з можливих свобода самодіяльності і самовизначення. Недарма єдиним моральним принципом, що уможливив розвиток сучасної цивілізації, Ф. Гаєк називає принцип індивідуальної свободи, коли індивід у своїй активності керується правилами справедливості, а не зовнішніми командами. Отже, колективні правила поведінки, що надмірно обмежують індивіда, не повинні існувати у вільному суспільстві.

Свобода совісті. Ліберальна демократія породила й затвердила як одну із основних своїх цінностей свободу совісті й віротерпимість, а деякою мірою и сама була породжена нею. Бо історично свобода совісті (визнання того факту, що найвищим суддею щодо вірування і переконання людини є її совість) була тим здобутком Реформації, який викликав великий здвиг у людській свідомості і з часом спричинився до формулювання й конституційного затвердження інших ліберальних прав та свобод.

З огляду на руйнівні наслідки релігійних війн у Європі перші кроки у цьому напрямі були зроблені ще її XVI на початку XVII ст. У пси час з'явилася революційна на той час ідея вивести питання релігії і віри з- під опіки клади, визнати їх справою людини, її самовизначення. Одним із перших документів, у якому проголошувалися такі ідеї, була «Декларація віри», надрукована англійськими баптистами 1611 р. Вона стверджувала принцип, згідно з яким влада не повинна втручатися в релігійні справи підданих. У 1614 р. представники цієї ж деномінації оприлюднили інший документ — «Апологію свободи совісті», а в 1644 р. баптисти наважилися відкрито заявити, що політична влада є некомпетентною в питаннях віри.

Значущість і важливість віротерпимості обґрунтовувалася найвизначнішими мислителями ХУІІ-ХУІІІ ст. У праці «Цивільна та духовна влада» (1674) та в «Нарисі про толерантність» (1667) Дж. Лок намагався відповісти на запитання, чому християнство, яке проповідує любов як найвищу цінність, спричинилося до низки кривавих воєн, розмірковував про те, як можна уникнути цього в майбутньому. Він закликав до відокремлення сакрального (святого) та секулярного (світського) суспільств, які є втіленням відмінностей Неба і Землі — двох найвіддаленіших і навіть протилежних світів. І їй цільна влада, стверджував Дж. Лок. не повинна втручатися у релігійні справи, бо вона не компетентна в питаннях душі та віри. Переслідування з релігійних мотивів, аргументував

свою думку мислитель, є безпідставним, бо віра залежить від внутрішнього переконання людини й не підлягає примусові.

До перших апостолів ідеї свободи совісті та загальної віротерпимості належить П. Бейль, автор «Історичного і критичного словника» (1697), перезданого у 1697-1741 рр. одинадцять разів. У Франції «Трактат про віротерпимість» написав 1763 р. Ф. Вольтер.

На початку XX ст. визначний український правник і політолог Б. Кистяківський зазначав, що серед «невід'ємних, безпосередньо притаманних людині прав на першому місці стоїть свобода совісті. Вся сфера думок, переконань і вірувань повинна бути безпосередньо недоторканою для держави. Звідсіля постає визнання релігійної свободи, тобто свободи вірувати і не вірувати, змінювати релігію, створювати свою власну релігію й об'являти себе не належним до жодного віровизнання; сюди ж треба занести свободу культів, тобто право для всіх віровизнань справляти своє богослужіння». Важливе значення цієї цінності полягає в тому, що демократія дає змогу знаходити й ефективно використовувати форми нормального співіснування громадян, які дотримуються різних релігійних уподобань або ж узагалі є атеїстами. Демократичні принципи в їх сучасному розумінні виводять питання міри з «фокусу» моральних вимог, які можуть ставитися до громадянина збоку суспільства. Релігійні вподобання та переконання людини ви мають-ся цариною Індивідуального вибору, куди не може втручатися ні держава, ні інші люди.

Нині принципи свободи совісті знайшли відображення в міжнародних документах з прав людини, конституціях демократичних держав. Але між релігійні та міжконфесійні протиріччя, сутички і конфлікти не відійшли безслідно у минуле. Ще й сьогодні релігійні екстремісти і фанатики намагаються засобами терору домогтися своєї мети, здолати «опонентів» (найчастіше — просто знищити їх). Це змушує демократію шукати гідну й адекватну відповідь на такі виклики.

Свобода слова, вільні засоби масової інформації і громадська думка. Для того, щоб громадянин міг реалізувати себе як головний агент (актор) демократичного суспільства, необхідна наявність певних чинників і умов, які також становлять (і репрезентують) основні цінності демократії. Це — свобода слова, контекст якої створюють вільні в своїх діях і захищені законом ЗМІ, котрі дають змогу громадянам бути по справжньому обізнаними зі станом справ у країні. Через ЗМІ людина може висловити своє судження стосовно тієї чи іншої суспільної проблеми, того чи іншого політичного діяча.

Громадська думка — наслідок свободи слова. Адже спільне судження стає можливим тільки тоді, коли люди можуть вільно, не боячись покарання або стягнення, виявляти своє істинне ставлення до тих чи інших подій, інституцій, діячів тощо. В умовах свободи висловлювання, наявності опозиції виникає так звана публічна сфера, або сфера відкритості, яку відомий німецький філософ і соціолог Ю. Габермас визначив як сферу «згуртованих у публіку приватних осіб». На певному етапі розвитку ліберальної демократії вони починають усвідомлювати себе супротивником, контрагентом державної влади і змушують її легітимізувати громадську думку, а з часом — навіть піднести її до рангу інституції.

Зародження простору відкритого публічного спілкування найшвидше відбулося в Англії — ще до початку XVIII ст., де уже на той час набув сили парламентаризм як елемент представницької демократії, виникла й узаконилася політична опозиція, якій потрібна була невідконтрольна державі преса, здатна підтримувати й формувати опозиційні настрої. З часом в усіх ліберально-демократичних країнах раціонально-критичні дебати громадян з приводу суспільних проблем, а також аргументи, що народжувались у цих дебатах, почали формувати авторитетну основу для прийняття політичних рішень, а громадськість та її думка перетворилися на важливий чинник політики.

Нині, за визначенням Дж. Юна, публічна сфера — це «особливий тип просторових відносин між багатьма людьми, зазвичай поєднаними певними видами комунікації (те-

лебачення, радіо, телефон, факс, супутниковий зв'язок, електронна пошта та ін.)» Між ними виникають псині суперечки конфлікти, пов'язані і владними відносинами та політичною діяльністю, ні суперечки втягуються всі учасники спілкування. Як наслідок, відбувається десакралізація владних відносин і виникає можливість вести дискусію, розкривати шахрайство, стимулювати те, про що У. Еко сказав: «Трясти світ, щоб він не заснув».

Отже, свобода слова, вільні ЗМІ — одна з найбільших цінностей демократії, як і будь-яка інша свобода, вона ж може існувати без обмежень. Уявімо ситуацію, за якої преса може не тільки «казати усе», а й «казати усе безкарно» (чинити наклепи на людей, брехати тощо). За нею ми бачимо виникнення нової тиранії. Цей приклад наочно показує, наскільки важко втілювати принципи свободи, у тому числі й свободи преси інших ЗМІ ужиття.

Умовою існування демократії і засобом виявлення суспільної (громадської) думки є соціологія з її методами опитування, спостереження тощо, соціологія дає змогу неупереджено й об'єктивно відстежувати коливання суспільних настроїв, робити висновки про прихильність громадян чи інших цінностей. Вивчення громадської думки іноді виокремлює, у самостійний розділ соціології, називаючи його демоскопією, тобто остереженням за народом. Демократично налаштована влада завжди потуг докладної інформації про настрої народу, про ставлення громадської спільки до політики, яку здійснює влада. А головне, соціологія допомагає салу народові створити адекватне, таке, що відповідає дійсному станові в уявленні про самого себе.

Людська гідність. Усвідомлення кожним особистої значущості, власної місії, унікальності, самобутності й невичерпності — це одна із чеснот демократичного світогляду і водночас один із наших громадських обов'язків. Громадянин — носій гідності та її захисник. Тому через посередництво цієї категорії можна (і треба) визначати як демократію, так і громадянина. Гідність — складова авторитету громадянина, його самоповаги до інших. А повага до людини є умовою виховання і вкорінення и п до суспільства.

Людина — неповторне творіння, і це потрібно усвідомлювати, розвивати й відповідально застосовувати в житті, розуміючи, що гідні породженням і умовою свободи. По-справжньому гідною може бути цільна людина. Гідність змушує громадянина діяти, ставати на заваді порушенням принципів і основ демократичного ладу, протидіяти будь-яким утискам свободи. Тоталітарні режими найбільше не терплять саме цієї людини риси, відчуваючи, що вона несе їм занепад. Тому найбільш стійкі та мі і люди, що не дозволяють розтоптати свою людську гідність, стають порогами і жертвами цих режимів. Таких людей в Україні чимало. Це В. Згус, П. Григоренко, В. Марченко та інші славні провісники неминучого звернення України на шлях свободи й демократії. Один із українських шістдесятників, обнадієних політичною «відлигою», В. Симоненко свого часу писав:

Ти знаєш, що ти — людина. Ти знаєш про це, чи ні? Усмішка твоя — єдина, Мука твоя — єдина, Очі твої — одні.

Вважається, що розвинене усвідомлення власної гідності є основою індивідуалізму у позитивному його значенні: «Індивідуалізм... вчить визнавати нескінченно гідність і цінність людської особистості». На відміну від суспільств минулого і тоталітарних режимів ХХ ст., де людина розчинялася в примусовій однорідності і мусила слідувати одній-єдиній істині, в нинішніх демократичних суспільствах кожен може створити і творить власне неповторне «Я», знаходить своє життєве призначення, реалізує себе й свої здібності.

Гідність може існувати тільки в контексті інших чеснот (гідності інших людей). При цьому повага до іншого і його визнання ґрунтується не на якихось утилітарних міркуваннях (поважати «за щось» або «заради чогось»), а виключно на тому, що людину по-

важають як таку, шанують у ній людське, визнаючи належність до людського роду — смертного, але спроможного на безсмертні справи, здатного залишати за собою «нетлінні сліди».

Повага до людської гідності вимагає глибоко вкоріненої в суспільстві терпимості (толерантності), визнання невідчужуваних прав за всіма людьми, хоч би йшлося про звинувачуваних, засуджених, навіть невинуватих рецидивістів. Культивування гідності й толерантності цивілізує суспільство, звеличує людину, розкріпачує її. Саме на це повинна бути великою мірою скерована громадянська освіта, усе, що спрямоване на розвиток особистості та її людської гідності.

Моральна автономія. Гідність людини передбачає визнання й забезпечення її моральної автономії. Це означає, що людина здійснює своє самовизначення вільно й неупереджено, користуючись власним розумінням щастя й добра. Ніхто не може пред'явити людині невинуватих та примусових моральних претензій, що суперечать її власному переконанню й совісті. Ніхто не може вплинути на ідеологічні, релігійні або інші вподобання людини. Це сфера її вільного вибору. Визнати за членами суспільства їхню моральну та практичну автономність означає забезпечити їм статус непідвладності. Саме цій меті слугує більшість записаних у Конституції прав і свобод. Отже, всі законодавчі акти, що ґрунтуються на економічній і політичній доцільності, повинні визнаватися правомірними лише тією мірою, якою вони не суперечать конституційному статусові непідвладності.

Приватність, невтручання в особисте життя. Сфера, у якій людина має змогу визначати власне життя й існувати незалежно від інших, називається приватним (особистим) життям. Право на невтручання в приватне життя, «усамітнення», збереження «таємниці» приватної сфери позначають примхливо витонченим англійським словом «privacy». Приватність передбачає гарантії невтручання інших (як окремих людей, так і держави) у справи, що не стосуються публічної діяльності людини, в приватну сферу, єдиним господарем якої є сама людина.

Приватність особистого життя, як і недоторканність особи — цінності, що органічно впливають із суті демократії. Було б дивним міркувати про можливі шість громадянської участі в демократичному процесі без визнання спроможності людини самостійно керувати власним життям. Це означає, що в демократичній правовій державі закон боронить людину і коло її спілкування від стороннього інтересу (таємниця телефонних розмов, листування, заборона фотографувати без дозволу людини тощо). На ведення оперативного підслуховування або перлюстрації надається відповідний дозвіл правоохоронних органів, якщо це потрібно для розкриття тяжких і небезпечних злочинів та притягнення злочинців до відповідальності.

Важко з достеменною точністю й вичерпністю визначити, що саме (і в яких межах) є приватним життям. Вважається, що ця сфера охоплює ті ситуації або дії, стосовно яких кожен мусить керуватися власним вибором (кохання, подружнє життя, родинні відносини, хвороби, дозвілля та ін.). Та існує думка, що в цьому понятті треба вбачати не лише повсякденність, а й уособлення суверенітету індивіда, важливе соціальне надбання, «якому постійно загрожують соціальні і політичні катаклізми, а також величезні можливості контролю й управління, які з'являються в процесі технічного прогресу». Простір, який охоплюється приватним життям, визначається не тільки світоглядними і правовими чинниками. Важливе значення мають матерії. Що є демократія?

Загальні умови, передусім такі, як житло та робота. Спільне перебування декількох людей в одній кімнаті зменшує приватність або й зводить її нанівець. На приватне життя впливає характер виконуваної людиною роботи (тривалість робочого дня, виснажливість чи творчий характер праці тощо). Адже від цього залежить наявність вільного часу та його наповнення. Громадянська активність немовби зменшує простір приватного

життя, але разом з цим вона сприяє виборюванню нових можливостей для повноцінного й незалежного існування.

Громадянська асоціація. Демократія є соціально-орієнтованою (тобто спрямованою на спільноту, суспільство) формою світогляду. Вона орієнтує людину на стійкий і свідомий інтерес до соціального життя, на усвідомлення власних інтересів і пошук шляхів їх втілення (захисту). Зазвичай людина не буває самотньою у тих чи інших вимірах свого соціального існування. Демократія ж послідовно передбачає і виходить з того, що людина налаштована на взаємність, відповідальність, сумлінне ставлення до громадянських обов'язків. Ціннісні виміри демократії органічно включають в себе цінності людської (громадянської) асоціації. Демократизм ґрунтується на повазі до громадянської думки, спільного рішення, громадянського порядку і соціальної згоди. Асоціативні (комунітарні) цінності становлять міцну етичну основу демократичного існування. Йдеться про солідарність, довіру, взаємну підтримку, готовність спільно й узгоджено діяти для захисту соціальних інтересів тощо.

Соціальна солідарність і довіра покладені в основу ідеї «відкритого суспільства», де не існує штучних і невиправданих перешкод для вільного існування й самоствердження людини в будь-яких сферах соціальної діяльності — у праці, творчості та ін. Відверта людина — одна з умов такого відкритого суспільства, як і демократії взагалі. Відвертість означає тут не стільки психологічну властивість характеру особистості, скільки необхідну громадянську чесноту, умову демократичного порядку. Якщо громадяни не вміють відверто і публічно обговорювати спільні соціальні проблеми, вади і недоліки суспільних відносин, то демократія стає примарною.

Соціальний порядок. Це універсальна цінність будь-якого суспільства. Мається на увазі, що більшість людей хотіли б жити в умовах стабільності, впорядкованості й безпеки. Але специфіка соціального порядку в умовах демократії полягає в тому, що він досягається не за рахунок ліквідації розбіжностей і багатоманітності, властивих живому соціальному організмові. Демократія — це постійно діючий, але впорядкований (законами, процедурами, громадянською зваженістю, обізнаністю і досвідом) конфлікт. Це один з парадоксів, яким живиться демократія. В ній постійно жевріє конфлікт, іноді він набуває значних масштабів (зокрема, під час виборів), але від цього суспільство у підсумку тільки виграє. Принаймні проблеми не заганняю її всередину і не набувають злочинно прихованого характеру. Отже, культура конфлікту є важливим здобутком демократії.

1.4 Передумови демократії

В основі первинних форм демократії лежав багатоманітний досвід життя усіх народів. Однак не всюди демократична традиція змогла успішно реалізуватися у життєво спроможні форми і чинні структури. В одних країнах демократія розвивалася по висхідній і вкоренилася відносно швидко та безболісно, а в інших вона утверджувалася через драматичні конфлікти, кризи та інші негаразди.

Як правило, передумови демократії поділяються на об'єктивні внутрішні, що характеризують ситуацію (економічну, культурну, соціопсихологічну), яка складається в тій чи іншій країні у процесі історичного розвитку та спонукає її стати на шлях демократії і більш чи менш успішно рухатися по ньому; об'єктивні зовнішні, які вказують на вплив геополітичного становища і міжнародних відносин на вибір державою напрямку розвитку та на її спроможність перейти до демократії, на значення процесів Глобалізації, що впливає на внутрішню та зовнішню політику держави, створює певне середовище, в якому здійснюється демократизація; суб'єктивні причини, пов'язані зі свідомими діями людей (насамперед інтелектуальної та політичної еліти), які демонструють певний ступінь ро-

зуміння проблем, що постали перед країною, й можливостей їх розв'язання за допомогою демократичних механізмів, виявляють політичну волю й уміння керувати процесом переходу до демократії.

На суб'єктивних чинниках утвердження демократії наголошують здебільшого представники так званого процедурного підходу. Це в основному дослідники - транзитологи, які спеціалізуються на процесах переходу від недемократичних режимів до демократії в сучасну епоху (Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Х. Лінц, А. Пріневорські та ін.). Сам предмет їхнього дослідження — вибір демократичних інститутів та процес їх «вживляння» у найрізноманітніші умови конкретних країн — спонукає цих дослідників акцентувати увагу насамперед на тому, як поводить ся, що робить та наскільки підготовлена до цієї роботи політична еліта різних країн. Транзитологи підкреслюють важливість правильного вибору стратегії й тактики демократичних змін, послідовності та обґрунтованості рішень і дій людей, що ініціюють демократизацію, свідомий вибір ними тих чи інших моделей політичної поведінки, процедурних норм та організаційних форм нових політичних інститутів.

До об'єктивних внутрішніх передумов демократичного розвитку належать: економічні (економічне зростання і достатньо високий рівень добро буту, приватна власність, ринкові відносини (наявність агентів ринку та їх правова захищеність), соціальні (наявність доволі чисельного середнього класу, розвиток громадянського суспільства, «соціальний капітал»), культурно-психологічні (певний рівень масової освіченості, громадянська політико-правова культура, достатньо високий рівень моралі, демократична соціокультурна традиція).

Називають й інші чинники, такі як високий рівень індустріалізації та урбанізації, раціоналізація й індивідуалізація масової свідомості тощо. Як передумови демократії всі вони не діють автоматично, а їх комбінація неоднакова в різних країнах. Деякі з цих чинників з'являються паралельно зі становленням демократичних інститутів, інші просто бажані, вони пришвидшують та полегшують становлення демократії. Розвинена, стійка демократія у будь-якій країні неможлива за їх відсутності. Принаймні так стверджують представники структурного підходу до розуміння цієї проблеми — С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Д. Растоу та ін.

Економічні передумови демократії. У заможному й процвітаючому суспільстві громадянин свідомо, із почуттям власної гідності й поваги до інших людей може брати участь у суспільному житті, отримуючи задоволення від виконаного обов'язку, від впливу на перебіг суспільно значимих подій. А в кризово-фрагментованому суспільстві людину поглинають клопоти фізичного виживання й вона уникає участі у розв'язанні суспільних проблем. Важко сказати, яким саме у кількісному вимірі має бути достатній для демократії добробут. Очевидною є залежність між рівнем економічного розвитку і демократією. Якщо на карті світу відзначити держави з високим рівнем доходу на душу населення, то вона мало відрізнятиметься від карти, на якій будуть позначені сучасні ліберально-демократичні держави". А у тих країнах, де зростає бідність і незахищеність значних верств населення, важко розраховувати на політичну стабільність взагалі і на стійкий розвиток демократії зокрема.

Ще Г. Гегель писав про руйнівний вплив бідності на людську особистість, а разом з тим і на стан громадянського суспільства, якщо бідняки становлять у ньому значний прошарок. З бідністю, втратою роботи тощо «взаємопов'язана нездатність сприйняття й споживання подальших свобод і особливо духовних переваг громадянського суспільст-

ва», зазначав філософ. Бідність позначена «аморальністю, убожеством, фізичним та етичним занепадом», Попа відривав людей від участі вжитті корпорацій, що є другою сім'єю для членів громадянського суспільства, й призводить «до втрати почуття права, правоти й честі існувати за рахунок власної діяльності й роботи...». Саме це, а також обурення проти багатих, уряду тощо, як і відчуття несправедливості, вважав Г. Гегель, робить бідних гологолою, здатною до соціально деструктивних дій і злочинності.

Ефективними, стійкими є економічні системи, що освоюють нові технології і забезпечують постійне зростання виробництва й добробуту населення, засновані головним чином на приватній власності та ринкових методах господарювання. І те, й інше науковці одностайно та безспідставно відносять до передумов демократії. В Україні, як і в інших країнах посткомуністичного ареалу, процеси створення приватновласницького ринкового господарства й життєздатної демократичної системи відбуваються одночасно, взаємно підсилюючи (чи послаблюючи у випадку невдачі) одTM одного й становлячи основний зміст посткомуністичної трансформації.

Форми власності й демократія. Сучасна демократія немислима без особистої свободи громадян, запорукою якої є, згідно з теорією лібералізму, приватна власність і ринкові відносини. Разом вони становлять систему вільного підприємництва, будь-який відступ від якої, на думку Ф. Гаєка, Призводить до рабства. Справді, історія не дає прикладів виникнення демократичних режимів без приватної власності й ринкових відносин. Проте кореляція між власністю, ринком і формою здійснення державної влади і управління не є простою та однозначною.

Класність — один із найістотніших видів відносин між людьми, що визначає їхній суспільний статус і соціальні можливості, у тому числі й можливості участі в управлінні суспільством. У соціально-економічній літературі власність прийнято розглядати в двох аспектах — юридичному й економічному. Як юридична категорія, власність розкривається через поняття володіння й користування засобами виробництва та іншим майном і фінансами, і економічної точки зору сутність того чи іншого типу власності можна поняти лише через функціонування певної системи господарювання, за якої кожній формі власності відповідають певні механізми регуляції економічних процесів.

Існує різна класифікація власності. Найбільш проста поділяє її на державну й недержавну. Остання включає приватну й колективну власність у різних формах. З позицій дослідження передумов демократії найбільший інтерес становить питання про політичний вплив державної та приватної форм власності. Першу зазвичай розглядають як перешкоду, а другу — як необхідну передумову демократії, хоч взаємозв'язок форм власності та державного правління не завжди однозначний.

Рання форма державної власності (насамперед на землю і воду) виникла в межах так званого азійського способу виробництва, притаманного державам Стародавнього Сходу. Основоположна роль держави в забезпеченні суспільства засобами для існування спричинилася тут до гальмування приватновласницького сектора і виникнення східних деспотій, яким була властива необмежена теократична влада правителя (царя, фараона, падишаха), розквіт бюрократії, відсутність свобод і придушення особистості.

Виникнення інституту приватної власності пов'язують зі Стародавньою Грецією, зокрема з реформами афінського правителя Солона, який узаконив свободу заповітів і скасував боргове рабство. Завдяки цьому були зняті перешкоди для передачі власності у спадок, розширилася верства вільних мешканців поліса. Приватна власність, крім цього, як більш ефективна економічно, сприяла швидшому розвитку виробництва і виникненню широких верств заможного та середньо забезпеченого громадянства. Разом ці чинники уможливили утвердження й відносно тривале існування демократії в афінському полісі.

Приватний сектор продовжував розвиватися в античному Римі. Римське законодавство заклало правові підвалини приватної власності, що були успадковані європейськими країнами, особливо з настанням Нового часу. Якщо антична форма власності мала обмежений характер, не поширювалася на всі суспільні стани, а в епоху середньовіччя панувала система умовної власності з притаманними їй відносинами феодалної ієрархічної залежності, то з настанням Нового часу в західних країнах виникли відносини необмеженої приватної власності. Вона ґрунтувалася на товарному виробництві, відносній рівності і свободі приватних осіб як суб'єктів економічної діяльності. Необмежена приватна власність з її гаслом вільного виробництва й вільного просування товарів на ринки (без втручання держави) стала необхідною передумовою утвердження тих моделей демократії, які й отримали назви ліберальної, представницької та захисної.

Згодом власність зазнала істотної еволюції. Замість панування індивідуальної приватної власності окремої особи з'явилася акціонерна власність. Найбільшого поширення акціонерні товариства набули з другої половини XIX ст. Цьому сприяло розширення та ускладнення підприємницької діяльності, потреба у невеликих капіталах, професійних керівниках (менеджерах) тощо. Зі створенням товариств з обмеженою відповідальністю процес утворення акціонерних товариств прискорився. У цей час акціонерна власність стала панівною при організації компаній. Вона не тільки забезпечила значну економічну ефективність, а й призвела до децентралізації капіталів та залучення великої кількості вкладників, сприяючи тим самим збільшенню середніх верств суспільства, перетворенню їх у власників. Ці процеси позитивно позначилися на розширенні та зміцненні соціальної основи демократії.

На сучасному етапі розвитку акціонерних товариств влада перейшла від акціонерів-власників до найманих керівників (менеджерів), організаційна (структура корпорацій) ускладнилась. Утворилися надвеликі фірми — транснаціональні корпорації. Це, звичайно, знижує демократичний потенціал акціонерної власності. Крім цього, нині існує тенденція до підвищення ролі державної власності, яка, з одного боку, сприяє вирівнюванню соціальних можливостей людей і розширенню соціальних аспектів демократії, а з іншого — несе в собі загрозу домінування державно-бюрократичного апарату та обмеження у зв'язку з цим свободи особи, яка є основою сучасної демократії.

Крайню форму одержавлення власності і повну залежність особи від держави (перетворення людини на «гвинтик» антигуманної державної машини) продемонстрували тоталітарні режими XX ст. — фашистський та комуністичний, жертвами яких стали десятки мільйонів людей. Саме ці режими є пересторогою людству, тому що показують, до чого може призвести позбавлення людини основи її незалежності — приватної власності.

Експерименти з колективними формами власності. Для XX ст. характерним було поширення колективної, або групової власності, яка є спільною для певної кількості людей і, на відміну від приватної власності акціонерів, НС підлягає поділові між членами колективу. Певні різновиди колективної власності панували на ранніх етапах розвитку суспільства у вигляді громадської (общинної) власності. їм відповідали первісні форми демократії із соціальною рівністю членів, значною роллю народних зборів тощо. Згодом не раз робилися спроби відродити колективну форму власності шляхом створення різноманітних об'єднань з метою економічної діяльності. Членів таких об'єднань, крім економічних інтересів, могла єднати спільна ідея - здебільшого релігійна або соціальна.

Особлива форма колективної власності була реалізована в колишньому СРСР у вигляді так званої колгоспної власності. Будучи формально кооперативною, вона підлягала жорсткій державній регламентації, і саме держана була реальним розпорядником виробленого членами колгоспів продукту. Тому обидві ці форми, задумані начебто як два види суспільної власності — загальнонародної й групової (колгоспно - кооператив-

ної), в реальному житті, а не на папері, перетворилися в специфічну «апаратну» власність державних та партійних чиновників, які були її справжніми володарями.

На Заході спроби використати можливості колективної власності відновилися у другій половині XX ст. У вільних ринкових економіках на деяких підприємствах працівники почали володіти певною частиною акцій без права їх продажу. Така власність спочатку довела свою ефективність у системі малих підприємств, переважно сфери обслуговування, де зайнято не більше ніж 20 осіб. Йдеться про адвокатські контори, страхові товариства тощо. Проте з другої половини 80-х років передача акцій працівникам фірм у США охопила не лише дрібні й середні, а й деякі дуже великі підприємства. Так, транснаціональна компанія «Проктор енд Гембл» передала працівникам 20% акцій на суму мільярд доларів, «Поляріш» — 22% вартістю 300 млрд. доларів. Найчастіше у власність працівників передають від 9 до 20% акцій.

Використання колективної власності працівників деякими провідними фірмами є свідченням того, що вона має вагомі позитивні сторони. Зокрема ця форма власності сприяє розширенню так званої виробничої демократії і чудово узгоджується з ідеями демократії участі. Вона поліпшує психологічний клімат на підприємстві й підвищує мотивацію до праці робітників, а отже, і її продуктивність. Проте колективна власність має чимало опонентів, які вважають, що вона малоефективна і суперечить принципам вільного суспільства.

Колективна робітнича форма власності використовується також у суспільствах, що здійснюють перехід від недемократичних режимів до демократії від одержавленої, командної економіки до приватновласницької, ринкової. Тут колективна власність робітників може запроваджуватися з політичних та ідеологічних міркувань — задля послаблення напруженості в трудних відносинах і подолання відчуження працівників від власності. Однак місити зазначають, що з її допомогою швидше можна досягти зворотного ефекту. Нерівні шанси володіння власністю можуть сприйматися решта суспільства як несправедливість і призвести до посилення соціальної напруженості, яку прихильники колективних підприємств саме і прагнули впровадити.

Приватна власність, особливо середня, а також деякі форми акціонерної (різновиди приватної) і колективної (групової) сприяють демократії як сама собою (забезпечена людина має більше підстав і шансів для того, щоб у цільних справах також покладатися на себе), так і тому, що майже завжди іде поряд з ринковими відносинами, які формують навички у людей та психологічні якості, сприятливі для самоврядування, громадянської ініціативи. Вони потребують свободи й підтримують її.

Ринкові відносини та демократія. «Невидима рука ринку» (що діє за допомогою своїх основних елементів — попиту, пропозиції, ціни) вважається відповідним механізмом регулювання економічних відносин у суспільстві приватних власників, принаймні від часів А. Сміта. Вона ж найбільшою мірою сприяє свободі особи взагалі, і в політичних аспектах зокрема. За умови вільної конкуренції економічна влада розпорошена серед широкого кола приватних осіб, між якими формуються відносини суперництва, змагальності, конкурентної боротьби. Рушієм є особистий, приватний інтерес, здійснення якого пов'язане з реалізацією товарів і послуг. У такий спосіб приватне підприємництво пов'язане із задоволенням інтересів інших економічних суб'єктів. Ринок забезпечує ефективність господарської діяльності та економічне зростання, а отже, підвищує добробут людей. А заможні громадяни, як уже мовилося, — добра основа демократичного ладу.

Водночас соціальний ефект ринку неоднозначний. З одного боку, зростання загального багатства сприяє поліпшенню становища всіх членів суспільства, а з іншого — недосконалість конкуренції (досконалою вона може бути лише як «ідеальний тип», тобто в теорії), велика роль кон'юнктури тощо призводять до того, що винагорода й успіх часто є справою випадку. Соціальне розшарування виштовхує значну частину людей на

узбіччя суспільного життя, перетворює їх на «голоту». Становище значних мас людей особливо погіршується, коли ринкова економіка зазнає циклічних криз, які супроводжуються безробіттям, інфляцією тощо. В XIX ст., як періоді розвитку ринкової економіки в найбільш чистому вигляді, соціальні протести найманих робітників набули масового характеру, наслідком чого було виникнення марксизму та інших соціалістичних теорій, які, серед іншого, заперечували й «буржуазні» свободу та демократію.

Спонтанний розвиток суспільства з ринковою економікою призводить до надмірної нерівномірності розподілу життєво необхідних благ, значного соціального розшарування, про недоліки якого писали Аристотель, Г. Гегель, не кажучи вже про К. Маркса та його послідовників. Отже, хтось має дбати про створення рівних можливостей (навіть заради економічного прогресу), а також про забезпечення тих членів суспільства, які з тієї чи іншої причини непрацездатні, бідні чи безробітні. Економічною відповіддю на це стало створення різноманітних змішаних систем.

У «чистій» ринковій економіці закладений механізм її самозаперечення й саморуйнування. Зі зростанням концентрації виробництва на зміну вільній конкуренції прийшов монополізм великих фінансових і виробничих об'єднань — трестів з новими правилами економічної діяльності, спрямованими на отримання надприбутків, фактично не зароблених грошей. Тому в економіку втрутився уряд, спочатку з метою захисту і посилення конкуренції (саме на це спрямовувалося антитрестовське законодавство), а пізніше з метою розв'язання соціальних проблем. Розпочався процес переростання ринкової економіки в змішану, або сучасну ринкову економіку. Якщо «чиста» ринкова економіка передбачала мінімальний державний вплив — захист приватної власності і формування певного правового середовища, то в сучасній ринковій (тобто змішаній) економіці держава бере на себе відповідальність за рівень життя та соціальні можливості людей, що правда, в різних країнах керуючись різними принципами держав на більшу соціально-економічну відповідальність відбулася під впливом вимог і боку громадянського суспільства, здатного за ринкових умов організовуватися та впливати на політичні рішення. Тому деякі політологи стверджують, що в демократичних країнах існує певна аналогія між економічною та політичною системою, яку можна виразити помп п ями економічного та політичного ринків. На економічному ринку люди виступають у ролі виробників, з одного боку, та споживачів — з іншого. Економічний ринок забезпечує зростання багатства, але також породжує та поглиблює нерівність. Політичний ринок запроваджує деяку компенсацію цієї нерівності, забезпечує рівновагу інтересів та справедливості. Люди виступають на ньому як громадяни і змагаються за вплив на владні структури. Спільне між обома ринками (що, власне, і робить їх ринками) те, що вони є способами розстановки пріоритетів і здійснення вибору.

Однак цінності, які потрібні людям для діяльності на теренах політичного ринку, не завжди збігаються, а часом протилежні тим, які формуються на економічному ринку. Для того, щоб демократична система була дійовою, стверджує Е. Кеннеді, люди повинні мати цінності, сформовані поза межами ринку.

Найголовніші напрями (як позитивні, так і негативні) впливу економічного ринку на розвиток демократії такі:

ринок сприяє економічному зростанню, підвищенню рівня добробуту, а добробут забезпечує стійкість демократичних інститутів;

ринок привчає людей до самостійного вибору пріоритетів та відповідальності і тому є важливим для формування самостійної, відповідальної, їда гної до розв'язання суспільних справ особистості;

як сфера укладання рівноправних угод між партнерами і досягнення компромісів ринок є важливим чинником формування ідей рівноправності, толерантності;

своєю природою ринок є сферою, яка породжує й підтримує нерівність, залишаючи частину людей поза межами достойного існування, тому виникає потреба компенсації цієї нерівності політичними засобами, що й забезпечує «політичний ринок», суб'єкти якого (принаймні частина їх) виступають з позицій соціальної справедливості;

ринок є сферою егоїзму, реалізації приватних та вузькогрупових інтересів. Звідси випливає потреба протиставлення йому на політичному ринку цінностей суспільного інтересу та солідарності, які формуються в межах і за допомогою інститутів громадянського суспільства.

При всій суперечливості впливів ринку, за його повної відсутності сучасна демократія, з апеляцією до свободи особи, порозуміння й толерантності неможливою. Ринок сприяє комунікації - вільному, широкому й безпосередньому спілкуванню, обміну думками, отриманню інформації, добровільному укладанню контрактів тощо. А демократія передбачає узгодження багатоголосих і різнобарвних інтересів та досягнення згоди (консенсусу) щодо шляхів, способів і ступеня задоволення цих інтересів. Це робиться за участю самих зацікавлених сторін, що йдуть на взаємні поступки й компроміси. Реальний ринок, як і практична демократія, не виключає конфліктів, обману, втрат і розчарувань. Проте вони створюють конкурентне середовище, а воно своєю чергою забезпечує умови для автономності людини, можливості чинити вибір і зберігати свободу, живить множинність (плюралізм) соціального буття.

Соціокультурні передумови демократії

Громадянське суспільство. Це ще одна підвалина демократичного ладу, але водночас і вияв соціальної демократії та свободи. Під поняттям «громадянське суспільство» зазвичай розуміють автономну (стосовно держави), самоорганізовану й саморегульовану сферу публічного життя, в якій громадяни створюють асоціації, спілки та інші об'єднання задля задоволення власних потреб і захисту своїх інтересів. Важливим наслідком розвиненості такої сфери є формування соціального капіталу та громадянської політичної культури, які підвищують інтенсивність і поліпшують якість громадянської участі та запобігають зловживанню владою. Дещо перефразувавши одного із провідних дослідників громадянського суспільства Е. Геллнера, можна стверджувати, що громадянське суспільство — це множинність соціальних інститутів, які мають прямий вихід і слугують підставою політичних інститутів і політичної діяльності. Там, де існує розвинене громадянське суспільство, люди позитивно сприймають правові норми і добровільно їм підкоряються; вони мають розвинене почуття обов'язку та відповідальності перед іншими людьми і суспільством у цілому і створюють сприятливе соціальне середовище для функціонування демократичних політичних та правових інститутів.

Описуючи епоху ранньої індустріалізації, що витворила громадянське суспільство, Е. Геллнер подає його виникнення як соціальний варіант природної селекції. Громадянське суспільство з'явилося на світ внаслідок щасливого збігу обставин (включно з описаним М. Вебером впливом протестантської етики). У своїй сукупності ці обставини спонукали людей до збагачення не заради задоволення й розкошування, а заради інвестування, а отже — до мобільного й інноваційного соціуму, зорієнтованого на економічний приріст. Його економічна і навіть військова перевага змусила інші суспільства піти тим же шляхом. Водночас тут сформувався особливий тип особистості - «модульна людина», яка поєднує індивідуалізм з різними формами солідарності та взаємодопомоги, добровільно входить до асоціацій і виходить з них, а також з власної ініціативи дотримується правил доброчесної поведінки. Саме вона стала творцем громадянського суспільства і перших ліберальних демократій. «Доброчесність як мета держави чи державної політики, напевне, є руйнівною для свободи, — зазначає Е. Геллнер. Доброчесність, що добровільно практикується між людьми, які досягають між собою згоди, може бути великим благом для Громадянського Суспільства, або навіть його суттєвою передумовою».

На ранніх стадіях розвитку громадянське суспільство асоціювалося насамперед з економікою. Адже саме тут індивіди були незалежними суб'єктами суспільної діяльності і, покладаючись на механізми ринкової саморегуляції, домагалися якомога меншого втручання держави у свої справи. Проте з часом, десь від XVIII ст., поряд з економікою з'явилася інша сфера суспільного життя — публічне неполітичне спілкування з власною громадською думкою. Усі справи, що вважались об'єктом громадської зацікавленості, були визнані сферою громадської активності, в яку також не повинна втручатися держава. Публічна сфера поділилася на дві — політичну і громадську (сферу відкритості). З того часу побутує переконання, що «саморегульована економіка і громадська думка є тими двома шляхами, якими суспільство може дійти до деякої єдності... поза межами політичних структур». Саме вони надають йому стійкості і здатності захищати свої інтереси перед владою.

При значних розходженнях у тлумаченні суті громадянського суспільства різними дослідниками усі вони сходяться в тому, що громадянське суспільство можуть творити лише вільні і рівні індивіди, права яких захищені конституцією і законами, а також створені ними добровільні асоціації, зорієнтовані на громадські справи, разом з вільною пресою, що обслуговує їхні інтереси і є для них засобом комунікації й самовираження. Саме вони творять структуру громадянського суспільства, незалежність якого від держави відносна, як відносним є поділ суспільства на окремі сфери. Держава створює правове поле, в якому взаємодіють суб'єкти громадянського суспільства (окремі особи та їх об'єднання). А громадянське суспільство своїм тиском знизу, своєю активністю та ініціативністю змушує державу діяти в його інтересах, водночас звільняючи владні структури від небезпечних для демократії функцій регулювання повсякденного життя людей.

Важливість громадянського суспільства для демократії, взагалі для формування цивілізованих відносин між людьми спричинилася до того, що багато визначних філософів, соціологів та політологів писали про його сутність і суспільне значення, від Лока до Гегеля і Габермаса, від Ферпосона до Токвіля і Патнема.

Поступово склалося декілька напрямів вивчення взаємозв'язку громадянського суспільства й демократії. Серед них одним із найплідніших є той, що досліджує соціокультурні впливи мережі громадських асоціацій, формування у їхніх межах громадянських чеснот та соціального капіталу. Його започаткував французький дослідник А. де Токвіль книгою «Демократія в Америці» (1832), у якій вперше показав тісний зв'язок і в певному розумінні — тотожність громадянського суспільства та демократії. А. де Токвіль довів, що громадські асоціації, зайняті розв'язанням повсякденних «малих» проблем, формують місцеві й особисті свободи, створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідарності, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності «пильного громадського ока», що повсякчас стежить за владою.

Ці ідеї А. де Токвіля сучасні дослідники застосовувати до аналізу утвердження і стабільного функціонування демократії за різних соціальних умов, сформулювавши концепції політичної громадянської культури та соціального капіталу.

Засновники концепції політичної культури як чинника демократії Г. Алмонд і С. Верба визначають її як сукупність психологічних орієнтацій людей щодо політичних об'єктів. У праці «Громадянська культура» (1963) автори запропонували типологію політичних культур та дійшли висновку, що найсприятливішою для демократії є громадянська, або цивільна, політична культура. Її домінування робить людей компетентними, впевненими у власних силах, наділеними почуттям своєї громадянської значущості, спроможності впливати на політику держави. Громадянська культура є культурою участі і підтримки з критично позитивним ставленням громадян до політичної системи, розумінням, що ідеальної влади не буває, але погана влада — це, як правило, наслідок поганої здатності громадян поставити її в належні рамки і здійснювати контроль над нею.

Така культура цінує поміркованість, толерантність, взаємну довіру та вміння співпрацювати. Тому вона є надійною підставою стійкості демократичного ладу.

Відображенням токівівських ідей про вплив асоціативного життя на звичаї, мораль і політичне життя суспільства та концепції громадянської культури стала праця Р. Патнема «Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії» (1994), у якій автор показав залежність ефективності демократичних інститутів у регіонах Італії від наявності (на Півночі) або відсутності (на Півдні) цивільних громад, здатних продукувати соціальний капітал". З часу виходу цієї книжки концепція соціального капіталу набула великої популярності. До компонентів соціального капіталу належать: мережа горизонтальних зв'язків між індивідами, норми взаємності та довіра, навички колективних дій, почуття причетності до суспільних справ, обов'язку та відповідальності перед іншими людьми або, інакше кажучи, громадянськість.

Важливим складником соціального капіталу (і рисою, що засвідчує панування громадянської культури) є довіра, зокрема генералізована, тобто така, що поширюється на людей, котрі не знають один одного, і стосується усіх співгромадян та суспільних інститутів. Довіра підвищує здатність членів суспільства до плідного спілкування і взаємодії.

Справляючи внутрішній та зовнішній вплив, соціальний капітал, з одного боку, формує особистість як члена громади, а з іншого — надає громадянських рис спілкуванню та взаємодії людей у межах політичної спільноти. Це відбувається завдяки тому, що людські почуття та думки оновлюються, серця набувають шляхетності, а інтелект розвивається лише в процесі спілкування людей між собою.

Отже, коріння соціального капіталу криється в асоціативному житті цивільних громад, а верхівка його сягає ефективної діяльності демократичних політичних інститутів. Як члени суспільства люди творять мережу спілкування і власні моральні якості, а як громадяни (уже в політично-правовому сенсі) застосовують їх, беручи участь у виборах, захищаючи власні права та свободи і формуючи через своїх представників правове поле власної громадянської діяльності. Зворотний вплив політичної участі на громадську активність також існує. Однак важко уявити «стрибок» у політику соціально пасивної людини. Громадське (соціальне) життя ближче до кожної особи, багатіше формами, починаючи від найпростіших, і в ньому може знайти місце кожна, як завгодно мало підготовлена людина. Тому його соціалізуючий вплив, первинний порівняно з політикою, і може розглядатися як передумови демократичного врядування.

Мораль і правосвідомість як чинники демократії. Виключно важливе значення має наявність відносно усталених норм моралі й законності, які

стають на заваді брутальному насильству, та шанобливе ставлення до них громадян. Якщо люди звикли зневажати закон, якщо вони не довіряють йому, то демократія перетворюється на формальність. Так само важливим є моральний статус людини — повага до неї сприяє демократії, а зневага — заперечує її. Іншими словами, якщо мораль суспільства утворює високу цінність людської особи, людського життя, то і демократія в ньому матиме більші шанси, ніж у суспільстві, де життя людини не цінується, де панує звичка розв'язувати проблеми, вдаючись до сварки або бійки. Отже, не буде перебільшенням стверджувати, що демократія має яскраво виражені моральні корені, які живляться етикою взаємності і людинолюбства, солідарності та кооперації. Якщо таких коренів нема, то немає і духу демократії.

Національний характер і національний менталітет. На утвердження демократії впливають і такі чинники культурно-психологічного плану, як національний характер і національний менталітет. Ці поняття мають безліч тлумачень і їх можна визначити як стійкі структури свідомості, що впливають на поведінку людей і визначають вибір того чи іншого вчинку. Мова може вестися, наприклад, про схильність діяти імпульсивно і

радикально або повільно й поверхово, про звичку звертатися при розв'язанні проблем до насильства або, навпаки, досягати компромісів. Національний характер та менталітет формуються під впливом політичних відносин минулого. Так, перебування нації в колоніальному становищі негативно позначається на її менталітеті. Негативні риси характеру формуються і в умовах тоталітарного режиму. Потрібен тривалий досвід діяльності в умовах свободи й панування права, щоб у національному характері з'явилися такі риси політичної культури, як терпимість, готовність до співпраці з тими, хто думає інакше, повага до прав меншості тощо.

Чинники, що заважають утвердженню демократії, такі ж багатоманітні, як і фактори, що цьому сприяють. Загалом можна сказати, що перешкодою є відсутність будь-якої із перелічених передумов демократії: достатнього рівня добробуту та освіченості, приватної власності й ринку — усього того, що робить людей незалежними й упевненими в собі, громадянського суспільства й соціокультурних навичок, умінь та ставлень, які формуються в його межах, розвиненої загальної та правової культури й моральності.

Висновки. Отже, демократія визначається як форма суспільного самоврядування, яку здійснюють рівноправні громадяни, котрі беруть безпосередню участь в обговоренні й вирішенні суспільних справ (пряма демократія) або уповноважують на це своїх представників (представницька демократія). В обох випадках визначальну роль відіграють вільний вибір і голосування.

Упродовж тривалого існування (а корені демократії сховані в глибинах історії) демократія розвивалася і продовжує розвиватися шляхом залучення до соціального життя дедалі більшого загалу. Нині демократія перетворилася на політичну форму, яка найбільш відповідає природі людини й нормальному стану суспільства. Демократія стала однією із докорінних ознак сучасної цивілізації, а її поширення є одним із провідних векторів світового розвитку.

Демократія не належить до систем, які функціонують «автоматично», самі собою. Жива сила й енергія демократичного способу життя мусить бути репрезентована громадянами. Саме в їхній гідності і взаємовідносинах втілюються усі цінності й чесноти демократії.

Демократія в її живому втіленні в десятках країн сучасного світу, з їхнім розмаїтим соціальним та культурним контекстом істотно відрізняється (і завжди відрізнялася) від того, що можна було б назвати ідеалом демократії. Проте є низка її корінних рис та принципів, за відсутності яких державний лад не може вважатися демократичним: участь народу у створенні органів влади та в контролі за ними: більша або менша залученість громадян до прийняття політичних рішень; громадянство і громадянськість, конституціоналізм, особиста свобода, людська гідність, моральна автономія особи, приватність і невтручання в особисте життя, компетентність і відповідальність, вільні засоби масової інформації, соціальний порядок та інші.

Для розвитку демократії необхідна сукупність передумов: об'єктивних і суб'єктивних; економічних, соціальних і культурних. Найважливішими з них є: наявність приватної власності на засоби виробництва і ринкових економічних відносин; розвиненість громадянського суспільства — системи автономних соціальних інститутів, за допомогою яких громадяни задовольняють власні потреби і захищають свої інтереси; соціальний капітал і громадянська політична культура; наявність відносно усталених норм моралі й законності; певний тип національного характеру й менталітету.

Порівняльний аналіз процесів демократизації в сучасному світі засвідчує, що значно легше стати на шлях демократичного розвитку, ніж досягнути успіху в ньому. Та поки що не виявлено якоїсь «формули демократії», за допомогою якої можна було б визна-

чити «ступінь готовності» тієї чи іншої країни до вкорінення демократичного ладу. Країни не однаково володіють чинниками та спонукками, які сприяють розбудові демократичних засад суспільства, але зачатки демократичного устрою можна знайти в історичних формах життя практичного кожного народу.

Завдання на самостійну підготовку

1. Яким змістом збагатилося поняття демократії з часів античного світу? Це було псуванням «справжньої» демократії чи, навпаки, прогресом демократії?

2. Які елементи (принципи) демократичного ладу ви вважаєте найголовнішими? Які з них наявні сьогодні в Україні?

3. Які існують форми демократії?

4. Пастки, небезпеки і хвороби демократії, як громадянин може виробити імунітет проти усього цього?

5. У чому Ви вбачаєте межі демократії?

6. Які з цінностей демократії здаються Вам найбільш привабливими? Які протиріччя вони містять у собі?

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ

План лекції

- 2.1. Структура парламентів
- 2.2. Статус депутатів
- 2.3. Законодавчий процес у парламентах
- 2.4. Взаємодія парламенту з іншими органами влади
- 2.5. Парламентаризм в Україні

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Гетьман В.П. Як приймалась Конституція України. — Київ, 1996.
2. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. - Київ, 1992.
3. Речицкий В. Конституціоналізм. Український опит. — Харків, 1999.

Основні поняття: парламент, законодавчий процес, конституція, депутат, парламентаризм, депутатський імунітет та індемнітет.

2.1 Структура парламентів

Парламент (від франц. *parole* — говорити) є вищим представницьким органом держави і обирається населенням. На відміну від інших виборних представницьких органів (установчих зборів, конституційної асамблеї) парламент діє на постійній основі. Діяльність парламенту, його взаємодія з іншими вищими органами державної влади називається парламентаризмом.

До основних функцій парламенту відносяться: законотворча, контрольна (контроль над бюджетом і діяльністю уряду); установча (прийняття конституції, участь у формуванні органів судової і виконавчої влади).

Представницький орган не завжди має назву «парламент». Парламентом офіційно називають майже всі представницькі органи англomовних країн. У Франції та інших країнах представницький орган має назву «національні збори». В деяких країнах ця назва є транскрипцією національних правових термінів. Так, у Данії — фолкстінг, в Ісландії — альтінг, в Норвегії — стортінг, в Швеції — рикстаг, в Ізраїлі — кнесет, у деяких країнах Сходу — меджліс.

За структурою парламенти бувають однопалатні та двопалатні.

Двопалатність виникла спочатку як досягнення компромісу між різними соціальними силами в боротьбі за владу. В сучасних умовах призначення двопалатності полягає в забезпеченні рівноваги в парламенті з метою вдосконалення законодавчої діяльності, а також поєднання елементів демократії з елементами аристократії в парламентській діяльності; репрезентації інтересів суб'єктів федерації у федеративних державах та інтересів адміністративних одиниць — в унітарних; збереженні історичних традицій. Вперше двопалатність була узаконена у Конституції США 1787 р.

В сучасній Європі дванадцять країн мають однопалатний парламент. Серед країн Східної Європи двопалатність утверджена у Польщі, Румунії, Хорватії.

Двопалатний парламент поділяється на верхню і нижню палати. Для верхніх палат універсальною назвою є «сенат». Ця назва, яку вперше було вжито

в Конституції США, запозичена з історії Стародавнього Риму. Однак у деяких країнах, зокрема Великобританії і Японії, верхні палати називають відповідно палатою лордів і палатою радників.

Для нижніх палат широко вживаною назвою є «палата депутатів». Ряд нинішніх конституцій фіксують й інші назви палат: національні збори (Франція), палата громад (Великобританія, Канада), сейм (Польща). Відмінність між верхньою і нижньою палатами полягає у способі їх формування.

Верхні палати формуються прямими виборами, непрямыми виборами, призначенням, змішаним способом.

У більшості країн верхні палати формуються прямими виборами. Представництво в них залежить не від загально-територіального принципу, а від наявності суб'єктів федерації, від яких обирається рівна кількість парламентаріїв. Так, у США вибирають по два сенатори від штату, а у Венесуелі, Мексиці та Бразилії — по три.

Прямі вибори верхніх палат дещо відрізняються від нижніх. Якщо депутати нижньої палати обираються за пропорційною, то депутати верхньої — за мажоритарною або змішаною системами (існує також прецедент формування верхньої палати за соціально-корпоративним принципом). Так, у Бельгії виборчим пасивним правом наділені діючі й колишні урядові та інші державні особи, науковці, представники закладів вищої освіти, керівники підприємств, профспілок та економічних асоціацій.

Уряді країн існують непрямі або багатоступеневі вибори. Так, сенат парламенту Франції обирається спеціальними колегіями, що утворюються в департаментах. До складу кожної колегії входять депутати нижньої палати парламенту від департаменту, генеральні радники (члени департаментського органу самоврядування) і делегати від муніципальних органів. Непрямыми виборами повністю формуються верхні палати парламентів таких країн, як Нідерланди, Австрія і частково Франція, Бельгія, Швейцарія.

Формування верхніх палат шляхом призначення також має різні варіанти. Наприклад, члени бундестагу призначаються урядами земель із свого складу, а в Канаді сенатори призначаються генерал-губернатором за рекомендацією прем'єр - міністра.

У Великобританії існує декілька способів невиборного формування палати лордів: передача феодалських титулів (спадкові лорди); призначення королевою відставних політиків, які не мають права передавати свій титул у спадок; призначення королевою із складу вищої судової інстанції (апеляційного суду) судових лордів; призначення королевою духовних лордів — вищих духовних ієрархів. Змішана система формування верхньої палати передбачає поєднання зазначених вище способів. Так, в Ірландії, крім вибраних сенаторів, прем'єр-міністр призначає ще одинадцять сенаторів, а в Італії президент призначає п'ять сенаторів. Крім того, сенатором можна бути за власним правом (в Італії — це колишній президент країни).

Верхні палати відрізняються від нижніх за строком повноважень (легіслатурою). Легіслатура верхніх палат триваліша. В конгресі США члени нижньої палати обираються на два роки, а верхньої — на шість, у парламенті Австрії відповідно на три і шість, Нідерландів і Японії — на чотири і шість, Франції — на п'ять і дев'ять років. У деяких країнах, зокрема Бельгії, Іспанії, Італії, Ірландії, встановлений однаковий термін повноважень обох палат. Триваліший термін повноважень верхніх палат ставить їх у меншу залежність від виборів, що забезпечує більшу стабільність і кваліфікованість у роботі депутатів. Крім цього, верхні палати частково оновлюються. Так, у США кожні два роки оновлюється третина сенаторів, у Японії Австрії, кожні три роки — половина складу палати.

Кількісний склад парламенту залежить від норм представництва, тобто середньої кількості виборців, яких представляє депутат. У федеративних державах кількісний склад верхніх палат парламенту визначається кількістю суб'єктів федерації на засадах рівного представництва.

Нижні палати парламенту мають значну кількісну перевагу над верхніми. В Іспанії максимальна чисельність нижньої палати 400, у США — 435, в Польщі — 460, в Японії — 512, у Франції — 577, в Італії, Великобританії та ФРН відповідно 630, 650, 665 депутатів.

Верхні палати мають невеликий кількісний склад (Німеччина — 41, Швейцарія - 46, США — 100 депутатів).

У парламентах усіх країн незначну кількість становлять жінки, виняток — країни, де кількість депутатів-жінок — 10—20 відсотків від загальної кількості мандатів.

За професійним складом у парламентах зарубіжних країн переважають юристи.

Серед депутатів є також державні службовці, функціонери політичних партій, менеджери, підприємці, а також представники освіти й науки.

Хоч парламентська діяльність розглядається як почесна служба, а не здобуття матеріальних благ, вона в усіх парламентах світу є оплачуваною. Розміри оплати визначаються за певними стандартами. У багатьох країнах таким стандартом є заробітна плата вищих категорій державних службовців.

В Італії, Норвегії, ФРН, Японії, крім фіксованої зарплати, додаються добові, які здебільшого сплачуються тільки тоді, коли депутат був присутній на засіданні палати або її органів.

У деяких країнах залежність між парламентською активністю депутата і розмірами його зарплати набуває жорстких форм. Так, у Франції, згідно з регламентом нижньої палати, депутат, який не брав участі у двох третіх голосувань на публічних засіданнях сесії, позбавляється частини грошової винагороди, якщо ж ця кількість становить половину голосувань, то відрахування подвоюються. Проте в більшості країн депутати отримують винагороду незалежно від конкретного результату їхньої діяльності.

У розвинених країнах для депутатів встановлено спеціальні парламентські пенсії (при цьому межа пенсійного віку значно нижча, ніж для пенсії на загальних підставах). Кожний депутат, який засідав у парламенті протягом певного періоду (наприклад, 10 років), має право на таку пенсію. Отримання пенсії не позбавляє депутата права на загальну пенсію. Однак у Великобританії право на пенсію мають тільки ті депутати, які відмовилися під час парламентської діяльності від інших постійних джерел фінансування.

Зв'язок між депутатами і виборцями реалізується через форму мандата, який буває імперативним (наказовим) і вільним. Імперативний мандат передбачає нібито обов'язковість виконання депутатом своєї програми і звіту про неї перед виборцями. На практиці така процедура, як правило, ніколи не виконується. При імперативному мандаті виборці мають право на відкликання депутата.

Вільний мандат дає депутатові право визначити свою діяльність у парламенті незалежно від інтересів виборців округу, а вирішувати ті питання, що відносяться до компетенції вищого представницького органу. Проте відсутність імперативного мандату аж ніяк не означає, що депутати не мають жодного зв'язку з округом. Вони зустрічаються з виборцями, вислуховують їхні скарги, на підставі яких формулюють свої запитання у парламенті або ініціюють так звані петиції — звернення до органів виконавчої влади з приводу проблем виборчого округу. Така діяльність депутатів підтримується місцевими організаціями.

2.2 Статус депутатів

До особливого статусу депутатів потрібно віднести індемнітет та імунітет. Поняття індемнітету означає, що член парламенту не несе юридичної відповідальності за свої слова, сказані ним під час виконання депутатських повноважень. Однак цей принцип у деяких країнах має вузьке значення. Зокрема, у скандинавських країнах депутат може нести службову відповідальність за слова після того, як буде дана згода на це парламенту. У Німеччині така процедура також можлива за санкцією бундестагу, коли депутат звинувачується у наклепі.

Депутатський імунітет означає недоторканість парламентаріїв, тобто повний захист їх від арешту і судового переслідування. Проте такий захист не має абсолютного значення. Так, допускається судова відповідальність за вчинення депутатами цивільного правопорушення без застосування таких заходів, як арешт і позбавлення волі.

Дещо інше значення має депутатський імунітет у випадку притягнення депутата до кримінальної відповідальності. Так, у Нідерландах, Великобританії та інших англомо-вних країнах фактично не існує недоторканості депутатів у сфері кримінально - правових відносин.

У більшості країнах депутати не можуть бути заарештовані, притягнені до відпо-відальності без згоди парламенту під час сесії. Свою згоду парламент дає на основі реко-мendaції однієї з постійних комісій (мандатної, з питань депутатської етики, імунітету тощо) або спеціально створенню тимчасової комісії. Якщо депутат притягується до кри-мінальної відповідальності в міжсесійний період, то поліція, суд зобов'язані повідомити про це керівництво парламенту.

В Ірландії, Японії, Норвегії, США існує безумовна заборона арешту депутата під час парламентської сесії, а також на шляху до сесії або під час повернення з неї. Однак депутат може бути притягнений до відповідальності в будь-який інший час. Депутатсь-кий імунітет не поширюється на ті випадки, коли депутат затриманий на місці злочину.

Статус депутата також визначається принципом несумісності парла-ментського мандата і певних посад. Юридичні норми, що регулюють питання не-сумісності, містяться в спеціальних законах або в деяких країнах (Нідерландах, Норвегії, Фінляндії, Швейцарії) мають конституційний статус. Принцип несумісності передусім стосується державної служби. У президентських республіках (зокрема, у США) принцип несумісності поширюється на всі без винятку адміністративні посади. В країнах з парла-ментською і змішаною формами правління (Англії, Японії) депутати нижніх палат є од-ночасно міністрами, в інших країнах (Люксембурзі, Нідерландах, Франції та Швейцарії) членство в парламенті несумісне з міністерським портфелем.

Це, однак, не означає, що депутат не може бути членом уряду, але він повинен звільнити своє місце в палаті або тимчасово припинити свої повноваження (Португалія). Функції депутатів, що перейшли на роботу в уряд, виконують їхні заступники, які виби-раються на тих же виборах, що й депутати. Принцип несумісності в країнах з парла-ментською та змішаною формами правління поширюється не тільки на міністерські, а й інші адміністративні посади. Так, у Бельгії, Італії, Франції, ФРН депутатам заборонено займа-ти будь-які адміністративні посади. У деяких країнах (Іспанія, Фінляндія) встановлений перелік державних посад, на які поширюється принцип несумісності. Це насамперед професійна служба в армії, поліції, службі безпеки, а також праця в судах, прокуратурі тощо. Нарешті, у багатьох країнах принцип несумісності не поширюється на обрання де-путата до органів місцевого самоврядування.

Важливим аспектом парламентської діяльності є складання депутатом своїх повноважень. Загалом закони різних країн визначають такі умови цього процесу: власне бажування (за винятком Норвегії та Великобританії); діяльність на посаді, несумісній з депутатським мандатом; дострокове припинення повноважень.

Парламент може позбавити депутата його повноважень, якщо: депутат обраний з порушенням виборчого законодавства; не бере участі у засіданнях парламенту або кількість неявок без поважних причин перевищує допустиму норму (Португалія); його поведінка визнана парламентом неправомірною (Великобританія).

Існує також практика тимчасового позбавлення депутата повноважень через дисциплінарне порушення. Термін такого покарання не перевищує двох тижнів.

2.3 Законодавчий процес у парламентах

Найістотнішою функцією парламенту є законодавчий процес, що поділяється на стадії, послідовність і зміст яких у різних країнах дещо відмінні.

Початковою стадією законодавчого процесу є внесення законопроекту на розгляд у парламент. Зміст цієї стадії пов'язаний з правом законодавчої ініціативи, коло суб'єктів якої залежить від форми правління.

У президентських республіках суб'єктами права законодавчої ініціативи визнаються лише окремі парламентарі, а колективна законодавча ініціатива заборонена. Представники виконавчої влади також позбавлені права законодавчої ініціативи. Однак виконавча влада тут не відсторонена від законодавчого процесу. Зокрема, президент може діяти через довірених депутатів, котрі нібито здійснюватимуть власну ініціативу, або звертатися з посланнями до конгресу та зі спеціальними посланнями до голів палат. Послання мають на меті ознайомити парламентарів і громадськість з позицією глави держави щодо важливих політичних проблем, а спеціальні послання призначені для вияву законодавчої ініціативи з боку парламентських комітетів.

У країнах з парламентською і змішаною формами правління суб'єктами законодавчої ініціативи визнаються окремі депутати парламенту та уряду, а подекуди (зокрема, у країнах Бенілюксу — глава держави). Урядові в цих країнах належить домінуюча роль у реалізації права законодавчої ініціативи. Він може вносити законопроекти безпосередньо або через депутатів, які становлять парламентську більшість. Законопроекти уряду визнаються пріоритетними під час розгляду в парламенті. Крім законодавчої ініціативи окремих депутатів, у таких країнах, як Австрія, Іспанія, Німеччина, Японія, допускається колективне внесення законопроектів, під якими повинна стояти така кількість підписів депутатів, яка дорівнює кількості членів парламентських фракцій.

У деяких країнах, зокрема в Австрії, Іспанії та Італії, існує народна законодавча ініціатива, яка означає, що парламент має розглянути законопроект, запропонований виборцями. Підставою для таких ініціатив є кількість виборців, що змінюється залежно від кількості населення. Якщо, наприклад, в Італії потрібно п'ятдесят тисяч підписів, то в Іспанії — в десять разів більше. Однак народна законодавча ініціатива не поширюється на всі без винятку законопроекти.

Суб'єктами законодавчої ініціативи можуть бути також окремі адміністративні одиниці (наприклад, у Швейцарії — кантони, в Італії — області).

Процедура реалізації законопроекту тісно пов'язана з внутрішньою будовою представницьких органів. У двопалатних парламентах, де палати рівноправні, законопроект

може бути внесений до кожної з них. Така практика існує в законодавчих органах Австрії, Бельгії, Італії, США, Швейцарії і Японії. В країнах, де палати парламентів нерівноправні, законодавчий процес починається в нижніх палатах і стосується передусім законопроектів, які належать до бюджетної сфери.

Робота над законопроектом у палаті розпочинається з його прийняття до розгляду. Ініційований і розроблений законопроект передається в палату для реєстрації. Після цього керівний орган палати включає законопроект до порядку дня і розповсюджує серед депутатів.

Перша стадія розгляду законопроекту в парламенті називається першим читанням. На цій стадії загалом дебати щодо законопроекту не проводяться і доля його залежить від керівного органу палати; вона може бути вирішена вже при голосуванні щодо порядку дня.

Наступна стадія законодавчого процесу — друге читання — передбачає обговорення законопроекту. Дебати залежно від регламенту проводяться до (Великобританія, Німеччина) або після (Італія, США, Франція) розгляду законопроекту в постійній парламентській комісії (комітеті). Якщо законопроект подається до комісії після загальних дебатів, то вона діє згідно з концептуальною лінією палати, а якщо до обговорення, то сама комісія визначає зміст цього законопроекту.

Якщо загальні дебати щодо законопроекту передують розглядові в комісіях, то він розглядається двічі під час загального обговорення до передачі в комісію та постатейного — після повернення з неї. Інколи вводиться стадія третього читання, в процесі якої законопроект виноситься на голосування і приймається майже без обговорення.

Прийнятий палатами (або однапалатним парламентом) законопроект повинен отримати санкцію глави держави, щоб стати законом. У конституційному праві зарубіжних країн (за винятком Швейцарії і Швеції) існує особлива стадія законодавчого процесу, яка називається промуніфікацією — проголошенням прийнятого парламентом закону. Промуніфікація передбачає підпис законопроекту главою держави і урочисте його проголошення.

Глава держави (президент або монарх) може промуніфікувати закон чи накласти на нього вето, після якого той має бути розглянутий у парламенті повторно. Щоб подолати президентське вето, парламент повинен повторно проголосувати за законопроект двома третинами усього складу (США, Португалія) або простою більшістю.

Кінцевим етапом законодавчого процесу є публікація закону, тобто його офіційне доведення до загального відома. З цією процедурою пов'язане набуття законом чинності, хоча іноді закон починає діяти відразу після промуніфікації.

2.4 Взаємодія парламенту з іншими органами влади

Важливим напрямом діяльності парламентів є їхня участь у формуванні уряду і судової влади. У країнах із парламентською і змішаною формами державного правління існує два способи формування уряду: парламент формує його з партії парламентської більшості або коаліції партій (Великобританія); глава держави призначає прем'єр-міністра за згодою парламенту і на пропозицію останнього — інших членів уряду (Італія, Франція, Греція).

Позапарламентський спосіб формування уряду застосовується у всіх президентських республіках. Парламент тут не бере безпосередньої участі в процесі формування уряду або його роль щодо цього обмежена. Прикладом можуть бути США, де президент призначає членів уряду за порадою і згодою сенату.

Парламент не тільки бере участь у формуванні виконавчої влади, а й здійснює контроль за нею шляхом процедури вотуму недовіри урядові або окремим його членам та імпичменту — позбавлення глави держави або уряду повноважень.

Процедура вотуму недовіри урядові має різні аспекти. У Великобританії пропозицію про вотум недовіри урядові (резольція осуду) вносить опозиція. Якщо палата проголосує за цю пропозицію, то уряд повинен йти у відставку або запропонувати монархові розпустити парламент. Уряд може сам поставити питання про довіру до нього.

В Італії кожна з палат приймає вмотивовану резолюцію про довіру або недовіру урядові на підставі поіменного голосування. Резольція осуду має бути підписана не менше ніж однією десятою частиною постійного складу палати і поставлена на розгляд після закінчення триденного строку з моменту її внесення.

У Франції тільки нижня палата однією десятою частиною депутатів може винести резолюцію осуду урядові і проголосувати тільки через дві доби з часу її внесення.

В Німеччині бундестаг може шляхом вотуму недовіри усунути з посади канцлера і тим самим змусити піти у відставку весь уряд. Однак при цьому бундестаг повинен зі свого складу вибрати наступника канцлера і звернутися до президента з проханням про відповідну кадрову зміну.

Президент зобов'язаний задовольнити таке прохання тільки в тому випадку, коли пропозиція самого канцлера про вотум довіри не підтримана бундестагом, у протилежному — він може розпустити бундестаг.

Противагою вотуму недовіри урядові є право розпуску парламенту главою держави. Реалізація цього права залежить не тільки від конституційного права глави держави розпустити парламент, а й від реального співвідношення політичних сил у парламенті. Достроковий розпуск парламенту можливий за таких обставин: президент сам розпускає парламент (як у Росії і Франції); розпадається урядова коаліція; уряд партійної більшості зацікавлений у розпуску парламенту, маючи на меті зміцнити свої позиції завдяки перемозі правлячої партії на парламентських виборах.

Процедура імпичменту застосовується до вищої посадової особи у зв'язку зі скоєнням нею державного злочину. Вона має різні форми у різних країнах.

Так, у Великобританії процес імпичменту відбувається в стінах парламенту: палата громад формулює звинувачення і порушує справу, а палата лордів виносить остаточне рішення.

Американська процедура імпичменту дещо відрізняється від англійської: після винесення рішення сенату про позбавлення президента повноважень, він може бути притягнений до кримінальної відповідальності звичайним судом.

У Франції звинувачення президента або членів уряду виносять обидві палати, а сама справа розглядається верховним судом.

В Австрії, Італії і Німеччині парламент звинувачує вищих посадових осіб, а остаточне рішення виносить конституційний суд.

Відносини між парламентом і судовою владою виявляються у тому, що з одного боку, парламент може виконувати судові функції, а з іншого — брати участь у формуванні судової влади.

В англослов'янських країнах парламент наділений судовими повноваженнями.

Наприклад, палата лордів у Великобританії є водночас найвищою апеляційною інстанцією і в окремих випадках виконує функцію суду першої інстанції. Вона може притягнути до судової відповідальності як своїх членів, так і сторонніх осіб за злочини, скоєні проти парламенту. Подібна практика існує у США, де кожна з палат може порушити

судову справу проти особи, звинуваченої у неповазі до конгресу. У формуванні судових органів бере участь парламент разом з виконавчою владою.

Так, у США члени верховного суду призначаються президентом за «порадою і згодою» сенату. У Франції членів верховного суду обирають самі палати із власного складу, а конституційна рада — орган конституційного контролю у складі дев'яти чоловік призначається порівно президентом і головами палат парламенту. У Німеччині членів верховного суду призначає міністр юстиції разом зі спеціальною комісією по виборах суддів, до якої входять міністр юстиції і представники, обрані бундестагом. А конституційний суд обирається порівно бундестагом і бундесратом. В Італії одна третина конституційного суду обирається палатами парламенту, друга третина — призначається президентом, остання третина — вищою радою магістратури — органом управління загальними і адміністративними судами.

2.5 Парламентаризм в Україні

Парламентаризм в Україні не має таких глибоких коренів, як у розвинутих країнах Європи, хоч певний досвід існував ще з часу виборів 1848 р. до австрійського парламенту та виборів 1861 р. до галицького сейму. На початку XX ст. тут зріс помітно український вплив. Так, у 1907 р. українці в австрійському парламенті здобули 30 місць, а в 1914 р. у галицькому сеймі — 62 місця.

Певні набутки український парламентаризм мав під час виборів до Державної думи Росії 1907 р. і до всеросійських та українських установчих зборів 1918 р., а також у період діяльності Центральної ради УНР і Національної ради ЗУНР. За роки радянської влади парламентаризм фактично було ліквідовано, хоча й існувала радянська представницька система, яка була політичною декорацією тоталітарного режиму.

Нині український парламентаризм поступово проходить процес трансформації з радянської представницької системи у цивілізовану парламентську систему. До других парламентських виборів (1994 р.) Верховна Рада України нагадувала радянський представницький орган, а не парламент. Сутність її у той період можна розкрити через такі чинники: Верховна Рада володіла повноваженнями вирішувати будь-яке питання, що стосується суспільного і державного розвитку України; часто втручалася у компетенцію уряду та судових органів, приймаючи некомпетентні чи навіть антиконституційні рішення; значна частина депутатів виконувала депутатські повноваження без відриву від виробничих і службових обов'язків; депутати могли поєднувати свій мандат з вищими державними посадами, а також виконувати одночасно повноваження у місцевих органах влади і комерційних структурах; механізм розпуску Верховної Ради практично не діяв, оскільки президент міг розпустити представницький орган лише тоді, коли народ висловить довіру президентові на референдумі, ініційованому Верховною Радою; процедура імпічменту не діяла, оскільки був відсутній конституційний суд.

Отже, Верховна Рада попереднього скликання була верховним, а не рівноправним органом у системі гілок влади, без механізму противаг і стримувань, а також юридичної відповідальності депутатів перед суспільством.

Конституція України чітко окреслює повноваження Верховної Ради України, до яких відносяться: внесення змін до Конституції; прийняття законів; призначення всеукраїнського референдуму з питань зміни території України; затвердження Державного бюджету і контроль за його виконанням; визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; оголошення стану війни за поданням Президента; усунення Президента в порядку імпічменту; схвалення урядової програми; здійснення контролю за діяльністю уряду; прийняття резолюції недовіри до уряду, яка має наслідком його відставку; дострокове

припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим; призначення та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голову та членів Рахункової палати, половину складу Ради Національного банку, половину складу Національної ради з питань телебачення і радіомовлення; надання згоди на призначення Президентом прем'єр - міністра та Генерального прокурора України; призначення та звільнення з посади за поданням Президента Голови Національного банку, Голови Антимонопольного комітету, Голови Фонду державного майна, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення.

Однак конституційне визначення статусів парламенту і депутата, кола питань, які регулюються виключно законом, не розв'язали на даному етапі проблему відставання українського парламентаризму від вимог сучасності.

Це передусім стосується обмеження олігархічних привілеїв депутатів, що суперечать сучасній цивілізованій практиці парламентаризму: бюджетні витрати на одного депутата (зарплата, витрати на референтів і технічно - комунікаційні та побутові послуги, відпочинок) перевищують середню зарплату більш як у 20 разів; депутат не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештований або підданий заходам адміністративного впливу без згоди Верховної Влади; не допускається догляд, обшук особистих речей, багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення депутата; депутату після закінчення його повноважень надається попередня або повноцінна робота, на період працевлаштування протягом одного або двох років виплачується депутатська зарплата; при неможливості працевлаштування в разі 20-річного стажу депутати отримують 50 відсотків депутатської зарплати; протягом п'яти років після припинення своїх повноважень депутат без згоди парламенту не може бути звільнений з роботи; незалежно від строку перебування у законодавчому органі депутат отримує пенсію в розмірі 80 відсотків від депутатської зарплати, зберігає право на безплатне медичне обслуговування.

Крім цього, депутати парламенту намагаються в змінах до закону про статус депутата закріпити право власності на службову квартиру, зарахування їх до кадрового резерву уряду. Такі привілеї стимулюють прихід до влади людей не соціоцентристської, а користолюбної орієнтації. Невирішеними залишаються також питання: чіткого визначення дисциплінарної відповідальності депутата перед парламентом; доступності для громадськості матеріалів про авторство законопроектів і голосування депутатського корпусу, його участь в роботі комісії; вдосконалення процедур законодавчого процесу, розмежування його стадій — обговорення законопроектів і голосування за них, що призводить: по-перше, до зміщення акцентів з роботи в комісіях на роботу в пленарних засіданнях; по-друге, до того, що депутати, безпосередньо не причетні до розробки законопроектів, мають можливість вихолостити їх концептуальний зміст або повністю їх відхилити, не пропонуючи взамін ні альтернативних законопроектів, ні альтернативних змін до них; по-третє, до послаблення фракційної відповідальності за якість законопроекту; по-четверте, голосування за себе і за своїх «однодумців»; по-п'яте, до посилення колективного тиску на позицію депутата в ситуаціях особливого емоційного піднесення під час парламентських дебатів; не розроблені процедури врахування експертних оцінок, позицій лобістських груп під час обговорення законопроекту.

Крім цього, слід сказати, що цивілізований рівень парламентаризму залежить не тільки від юридичних процедур, які регулюють цей процес, а передусім від зрілої соціальної структури і партійної системи, політичної культури еліти і електорату. В перехід-

них суспільствах парламенти, як правило, відображають всю складність і суперечливість суспільного стану, не завжди встигають за калейдоскопічною динамікою політичних подій і тому стають гальмом суспільних трансформацій як у силу своїх олігархічних привілеїв і нелегального лобіювання інтересів економічно домінуючих груп, так і популістського загравання з електоральною масою. Чинна Конституція України 1996 р. є типовим для колишніх соціалістичних країн Східної та Центральної Європи Основним Законом. Як зазначають дослідники, вона не стала повною мірою конституцією громадянського суспільства, залишаючись у більшості своїх положень Конституцією молодій суверенній держави, документом, в якому важелі державної політики, механізм здійснення державної влади все ще іноді домінують над інструментами реалізації інтересів громадянського суспільства, правами і свободами індивіда.

Конституція України 1996 р. — це суттєвий крок у розвитку української політичної та правової думки на шляху становлення молодій українській демократії. Вона закріпила принцип повновладдя народу, проголосила правову, демократичну, соціальну державу. В Конституції знайшов відображення принцип поділу влади, політичного, економічного та ідеологічного плюралізму. Вона скасувала цензуру, проголосила широке коло політичних, соціально-економічних та особистих прав і свобод. Конституція закріпила суттєві гарантії незалежності судової гілки влади, механізми реального місцевого самоврядування. Вперше в історії України Конституція запровадила такий орган конституційної юрисдикції, як Конституційний суд — ефективну й апробовану в світі гарантію реального здійснення принципів і норм конституціоналізму.

Висновки.

Парламент є вищим представницьким органом держави, що обирається населенням. Діяльність парламенту, його взаємодія з іншими органами державної влади називається парламентаризмом. До основних функцій парламентаризму належать: законодавча, контрольна, установча.

За структурою парламенти бувають однопалатні, двопалатні. Відмінність між нижньою і верхньою палатами полягає в способі їх формування і у розподілі повноважень. Нижні палати в сучасних умовах формуються тільки прямими виборами, а верхні — прямими або непрямыми виборами, призначенням, змішаним способом. До компетенції нижньої палати належать питання законодавчого регулювання бюджетної політики і призначення прем'єр-міністра або всього уряду, а верхньої палати — питання адміністративно-територіального устрою, окремі судові функції, призначення вищих посадових осіб.

У сучасному цивілізованому світі парламентська діяльність є професійною (переважають фахівці-юристи) і високооплачуваною. Зв'язок між депутатами і виборцями реалізується через форму мандата: імперативного і вільного. Імперативний мандат передбачає звітність депутата перед виборцями, а також можливість його відкликання виборцями. Вільний мандат дає право депутатові розв'язувати питання, які безпосередньо стосуються компетенції парламенту, незалежно від інтересів виборців округу.

Депутат користується певним захистом від арешту і судового переслідування — депутатським імунітетом. Отакий захист не має абсолютного значення. У всіх цивілізованих країнах депутатський імунітет не поширюється йї випадки, коли депутат затриманий на місці злочину.

Статус депутата визначається також принципом несумісності парламентського мандата і певних державних посад. У президентських республіках принцип несумісності, який є основою розподілу влади, реалізується повністю, а за інших форм правління спостерігаються відхилення від цього принципу.

Депутат може бути достроково позбавлений своїх повноважень за власним бажанням, рішенням парламенту, відкликанням виборцями. Законодавчий процес має декілька стадій: внесення законопроекту для подальшого розгляду до палати; розгляду

комісіях палати; обговорення на сесії палати; прийняття законопроекту; промульгація; опублікування.

Суб'єктами законодавчої ініціативи можуть бути окремі депутати, депутатські групи, уряд, а також у деяких країнах президент, вищі інстанції судової влади, суб'єкти федерації.

Взаємодія парламенту з органами виконавчої влади зводиться до того, що парламент формує уряд одноосібно або разом з главою держави і контролює його діяльність. Ефективним засобом контролю парламентом виконавчої влади (уряду і глави держави) є процедура вотуму недовіри та імпічменту. Своєю чергою, виконавча влада, в основному глава держави, може за певних правових умов розпустити парламент. Стосовно судової влади парламент бере участь разом із виконавчою владою у її формуванні, а також може бути наділений певними судовими функціями.

На сучасному етапі процес становлення українського парламентаризму відбувається шляхом трансформації радянської представницької системи у цивілізовану парламентську. Успішна реалізація цього процесу залежить від законодавчих і соціально-політичних умов.

До законодавчих умов вдосконалення українського парламентаризму відносяться конституційне закріплення статусу парламенту в системі розподілу влади, вироблення механізму стримувань і противаг між гілками влади, зміна статусу депутата відповідно до міжнародних правових засад, впорядкування системи нормативних актів, процедур законодавчого процесу, визначення статусу партій у парламентській діяльності.

До соціально-політичних умов вдосконалення парламентаризму можна віднести реформування всієї суспільної системи у таку, яка б відтворювала соціальну і політичну структуру, здатну відобразити і цивілізованим шляхом узгодити різноманітні соціальні інтереси та успішно конкурувати в рамках правового поля.

Завдання на самостійну підготовку.

1. Чи доцільне існування в сучасних умовах двопалатного парламенту?
2. Яка різниця між нижньою та верхньою палатами парламенту?
3. Чим відрізняється форма імунітету депутата українського парламенту від парламентської практики цивілізованих країн?
4. Чому в Англії порівняно з іншими країнами принцип несумісності не поширюється на урядові посади?
5. Порівняйте парламентську практику дострокового припинення депутатом своїх повноважень в Україні і за кордоном.
6. Чому в багатьох країнах урядові законопроекти є пріоритетнішими, ніж законопроекти депутатів?

Лекція 3

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ТА ЙОГО РІЛЬ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

План лекції

- 3.1. Конституція та її призначення
- 3.2. Джерела українського конституціоналізму
- 3.3. Конституційні акти України ХХ ст
- 3.4. Конституція незалежної Української держави та її правовий захист

Час проведення: 2 учбові години.

Література

- 1. Конституційне право України. / За ред. В.Ф. Погорілка. — Київ, 2000.
- 2. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. - Київ, 1992.
- 3. Конституція України. - Київ, 1996.
- 4. Основи демократії. Під загал.редакцією д.філос. н. Кремня В. - К., 2002.
- 5. Основи конституційного права України: Підручник. 2-ге доп. вид. / За ред. В.В. Копейчикова. - Київ, 1998.

Основні поняття: парламент, законодавчий процес, конституція, парламентаризм, конституціоналізм, депутатський імунітет та індемнітет.

3.1 Конституція та її призначення

Походження конституції. Одним з найважливіших принципів ліберальної демократії є конституціоналізм. Він полягає в тому, що норми писаної конституції мають найвищу в державі юридичну силу порівняно з іншими джерелами права. Теоретико-політична концепція конституціоналізму проростала з теорії природного права як антитеза феодальній тиранії і як ідейне обґрунтування правління, обмеженого конституцією, обґрунтування необхідності визначених юридичних меж верховної державної влади, кордону між нею та правами й свободами громадян. З ідей конституціоналізму виросли поняття конституції держави, конституційного правління. Ідея конституційної законності передбачає, що будь-яка нормовстановлююча діяльність у державі повинна відбуватися відповідно до конституції; будь-яка правова норма, видана відповідним державним органом, набуває юридичної чинності тільки тоді, коли вона не суперечить приписам

конституції. Відповідність законів та інших нормативних актів конституції забезпечується державними інституціями конституційного нагляду.

Термін «конституція» виник багато віків тому. Проте ідея конституціоналізму, практика прийняття основного закону держави й закріплення основ її організації та правового статусу особи в ній зародилася у Новий час, в епоху становлення капіталізму. Перші ідеологи конституціоналізму розглядали конституцію як особливий закон, що має обмежувати державну владу, зберігати демократичний лад, захищати права та свободи громадян. Отож, конституціоналізм можна розцінити як засіб реалізації ідей і цінностей демократії та свободи, як політико-правове забезпечення демократії. У практичній площині конституціоналізм полягає у підпорядкованості правової системи держави особливому (основному) закону — конституції.

Попри демократичне єство конституції її, буває, приймають і за тоталітарних режимів. Однак таку конституцію не можна назвати справжньою (органічною). В юридичній науці її називають фіктивною або нереальною, бо вона має нормативну спрямованість, протилежну до функцій органічної конституції, заперечує цінності й принципи ліберальної демократії. Здебільшого фіктивна конституція конститує не демократію, а диктатуру, не політичну свободу, а партійну монополію, не ринок, а жорстко централізовану, регульовану, розподільчу економічну систему.

Історичний розвиток ідей та практики конституціоналізму складався з декількох етапів. Перший з них охоплював період з кінця XVIII ст. до закінчення першої світової війни; другий — період між двома світовими війнами; третій — від закінчення другої світової війни до кінця 80-х років XX ст.; четвертий (сучасний) — започатковано на рубежі 80-90 років XX ст. Його пов'язують з падінням тоталітарних режимів у країнах радянського блоку, початком політики суспільних змін.

Укорінення ідеалів та принципів конституціоналізму в цих країнах часто стикалося з чималими проблемами, супроводжувалося тривалими дебатами й політичною боротьбою з приводу змісту й букви основного закону держави. Ключова проблема конституціоналізму посттоталітарних країн і, зокрема, Основного Закону України полягає в тому, що на час припинення тотального домінування марксистської ідеології тут майже не існувало світоглядних, політичних, процедурних тощо передумов для конституційних змін у сферах суспільних відносин, самоврядування, економічної діяльності. Перехідні суспільства потребують принципово нових юридичних механізмів для забезпечення стратегії політичних змін на демократичних, ринкових засадах. Різні країни по-різному будують ці механізми, багато питань і досі залишаються відкритими.

Роль конституції у правовій системі суспільства. Ідея вищого закону, який визначає зміст і букву звичайних законів держави, не є новою. На думку Дж. Лока, закони, що керують людьми, поділяються на три види — божественні, цивільні та закони громадської думки («доброго імені»), У XVIII ст. ця ідея прочитувалася в концепції права Божого, або права Природи і Розуму. Переконавання у тому, що певний вищий закон має бути позитивно сформульований на папері, належить північноамериканським колоністам. Звертаючись до «Мейфлауерського договору», укладеного європейськими переселенцями до Америки 1620 р., американський політолог Б. Данем доводить, що це було історично першою формою правової організації життя громадянського суспільства. Так виникла ідея писаної конституції, яка вперше в історії втілилася у прийнятті Конституції ГТТТА 1787 р. Відтоді вважається, що конституція демократичної держави виражає суверенну волю народу, захист і здійснення якої забезпечується існуванням незалежного суду, механізмами поділу влади, системою стримування і противаги.

Ідея універсального конституційного права, тобто публічних норм, що виростають з органічних потреб самого життя й призначені регулювати його колективні, державні форми, склалася в англосаксонському світі як загальна вимога індивідуальної свобо-

ди, виборності державних лідерів, права народу контролювати державні й громадські справи. Ця ідея, на думку Ф. Гаска, передбачає широке суспільне усвідомлення того, що політична влада має діяти відповідно до певних універсальних, органічних принципів, що політичних керівників обирають громадяни, аби вони робили те, що вважає правильним народ, а не те, чого хочуть вони самі¹. Англійська неписана

конституція, що виходила з ідеї верховенства права, була, на думку Дж. Сарторі, лише формалізована в американській писаній конституції. Народившись з традицій парламентського права, ідея і практика конституціоналізму в Західній Європі та Америці сприяли юридичному забезпеченню демократії в універсальній формі².

Конституція та громадянське суспільство. Однією із давніх ліберальних ідей Заходу, на яку спирається конституціоналізм, є ідея про те, що державна влада має діяти в межах, визначених і дозволених їй вільними громадянами. Отож, конституцію слід вважати головним правовим документом не стільки держави, скільки громадянського суспільства. За умов конституціоналізму не держава повинна навчати громадян належній поведінці, а громадяни мають вказувати державі на необхідне для них спрямування її діяльності. В протилежному випадку, за словами Г. Спенсера, вільні громадяни отримують під виглядом конституції ефективний засіб зниження стандартів їхньої свободи.

Держава у своїх діях не повинна обмежувати свободу громадян, навіть тоді, коли це стосується питань національної безпеки. Як переконував В. фон Гумбольдт, за умов органічної системи демократії одним із потужних чинників безпеки є гарантування громадянам тієї свободи, яка невід'ємно належить їм. Конституційні стандарти захисту свободи й недоторканості особистості від самого початку передбачали захист підприємництва приватної власності та недопущення обмежень свободи слова навіть з метою охорони громадського порядку чи запобігання заколотів.

Якщо розуміти право як джерело управлінських зв'язків, що узгоджують поведінку людей, забезпечують справедливість, уможливлюють розв'язання конфліктів, то конституційні імперативи можуть бути оцінені як основоположна стратегія цілісного існування суспільства, забезпечення демократії та свободи. Ще Ж.-Ж. Руссо писав, що конституція складається із сукупності політичних законів, що визначають ставлення суверена (народу) до держави. Тобто конституція — це закон, що визначає фундаментальне ставлення громадянського суспільства до держави. Поява перших конституцій означала, що громадяни підпорядковуються не спільній конкретній меті (як це було у «суспільстві-асоціації»), а єдиним абстрактним правилам, які можуть забезпечити простір для широкої свободи й різноманітності. Ліберально-демократичне правління означає встановлення за допомогою конституції правової основи законності, юридичної граматики дій політично вільної людини.

Конституція — це кодекс юридичних принципів, необхідних і достатніх для оптимальної організації і здійснення політичного життя. Їх ухвалення й дотримання дає змогу якомога повніше втілювати інтереси людей. Ще Дж. Лок вбачав у конституції «початковий і верховний акт суспільства», який передує іншим позитивним законам і залежить виключно від народу. Саме тому конституція в його розумінні повинна бути надійно захищена від частих і неповажних змін підпорядкованою народові парламентською владою.

У забезпеченні демократії і прав людини вбачає призначення конституції Ю. Габермас. А К. Поппер вважав можливим змінювати конституцію лише за умови, що це не становитиме загрози для її демократичного змісту. На думку Ф. Гаска, конституція — це документ, що організує поділ влади відповідно до найважливіших сфер політичного управління, а Д. Брайс розумів її як правовий інструмент, що визначає структуру, компетенцію і види політичної влади, взяті в сукупності із загальним механізмом державного управління. А. Шлезінгер називав конституцію документом, який відображає фундамен-

тальні цінності, тенденції і звичаї нації, що завжди залишаються унікальними і не можуть бути легко замінені Р. Арон виділяв таку властивість конституції, як регламентування правил соціальних конфліктів, визначення основ громадянської єдності, встановлення межі для марнославно прагнень людей. Та найсуттєвішою ознакою конституції він вважав обмеження урядової компетенції, заради чого державі має бути заборонено виступати позивачем та суддею одночасно, належить встановити чесні правила конкуренції та боротьби за владу, визнати незалежний від уряду статус органів, що ухвалюють рішення з питань стосунків держави та особистості. Введення конституційного правління вимагає також попереднього розмежування держави та суспільства, публічної та приватної сфер, економічної і політичної влади.

Як зазначив у 1821 р. суддя Верховного Суду США Д. Маршалл, народ творить конституцію, і тільки народ може її змінити. Це витвір власної волі народу і він існує виключно завдяки підтримці народу. Це означає, що конституція встановлює повноваження уряду і водночас обмежує їх, щоб захистити особисті права людини і сприяти загальному добру.

Один із найавторитетніших сучасних політичних філософів Дж. Роулз вбачає у конституції зібрання правил справедливої політичної процедури, форму інкорпорації рівних для всіх політичних свобод, за допомогою яких громадяни відкрито здійснюють своє призначення. Найважливішим конституційним завданням вчений вважає правове закріплення свободи думки як передумови загальної інформованості. Разом з тим він висловлює сумнів щодо доцільності конституційного визначення правил розподілу у сфері економіки. Стверджуючи, що влада народу вища, ніж влада уряду, Д. Роулз розцінює конституційне правління як вищий тип правління, здійснення якого не повинно доручатися законодавчим або судовим органам. Тобто відповідальними перед народом за дотримання конституції мають бути всі три гілки влади.

Більшість сучасних дослідників конституціоналізму визнають думку, висловлену ще Арістотелем, про те, що головним призначенням конституції є обмеження політичної влади, встановлення неухильних принципів її діяльності. П. Гольбах називав конституцію «вуздечкою для керманців і народів». Американською традицією є розуміння конституції як акта, в якому «народ вказує урядові, що той може робити». На думку фахівців, таке розуміння конституції орієнтує на ефективне самоврядування і громадянську рівність, на підтримку цих принципів знизу, від «коріння трави».

Втім, часто можна зустріти й таке розуміння конституції, відповідно до якого вона є не знаряддям обмеження держави громадянським суспільством, а, навпаки, сукупністю правових положень, що визначені органами держави, упорядковують їх функціонування і компетенцію, а також позицію індивіда стосовно державної влади. Іноді конституцію вважають сукупністю правових норм вищого рангу, що регулюють устрій держави, принципи її організації, форму й структуру, а також її стосунки з громадянами. В такому випадку конституція є лише пактом або ще гірше — ультиматумом, який переможна влада висуває тим, хто їй програв.

Аналізуючи тоталітарну, передусім радянську, конституційну теорію і практику, слід зазначити, що вони сформувалися на основі давньокитайської легістської традиції, згідно з якою закон тлумачиться як інструмент управління «нижчими» з боку «вищих». У радянській теорії права конституція визначалася як юридичне моделювання соціальних процесів, інструмент політики правлячого класу. Конституції приписувалася роль нормативної моделі ідеальної дійсності. Суспільні відносини в радянській системі політичних координат здійснювалися відповідно до волі держави (що цілком підпорядковувалася комуністичній партії) за допомогою нею ж створених законів, а конституція виступала знаряддям моделювання соціальної дійсності.

Втім, радянські конституції та конституції країн Заходу, будучи несхожими до протилежного, усе ж мають спільну рису — претензію на раціональне конструювання світу політики та державного устрою. В цьому віддзеркалюється загальний раціоналізм епохи Модерну, властиве йому припущення, буцімто суспільство можна конструювати й регулювати неначе механізм. Отож, не дивно, що тривалий час Конституція США та більш пізні європейські конституції сприймалися такими ж науково раціоналістичними, як приміром, фізика І. Ньютона. Наслідком цього стало встановлення парадигми юридичного позитивізму, поширення серед політичної еліти переконання, що тільки адміністративна ієрархія здатна забезпечити соціальний пор док і прогрес. З приводу цього Г. Арендт зазначила, що якщо правління законів сприймається як правління мудрості, то правління за допомогою декретів виглядає правлінням розуму.

Певному подоланню юридичного позитивізму сприяла можливість порівнювати вітчизняну практику конституціоналізму з європейською та північноамериканською, участь західних експертів у розробці основних законів посттоталітарних країн. Зокрема, прикладом відмови від доктрин конституційного позитивізму слугує поширене в американській юридичній практиці заперечення ідеї суверенітету парламенту. За своєю функцією конституція має бути рішучим обмежувачем будь-якої держав влади за допомогою права, яке створює умови для самоорганізації громадянського суспільства. Іншими словами, конституція є своєрідною правою угодою щодо принципів загального обмеження влади.

Проте, самих лише добрих конституційних текстів ще недостатньо, і досягти відповідності вимогам органічного конституціоналізму. Проблемою є те, що новаторський буквою основний закон державі забезпечується належним механізмом реалізації на рівні поточного законодавства, конституційні права і свободи людини часто-густо переобтяжені обмеженнями й застереженнями, надто вузькими є гарантії незалежності народу, не завжди послідовно здійснюється принцип поділу влади. Приміром Конституції України виглядають негативно «подвоєння» функцій виконавчої гілки влади через віднесення її до компетенції і уряду, і Президента надмірна повноважність влади й невизнання її залежності від громадянського суспільства.

Суттєвими ознаками громадянського суспільства вважаються право єдності та свобода договору. Звідси впливовість уряду, його схильність тотального контролю над суспільством мають бути врівноважені конституційним захистом вільно діючих індивідів. Конституція є обмежувачем будь влади, зокрема демократичної. Адже там, де демократичні інститут стримуються владою конституції, виникає так звана тоталітарна демократія (Б. Гаврилишин) або гіпердемократія (Х. Ортега-і-Гассет).

Що ж стосується правил прийняття основних законів, то вищий «кодекс справедливості», як іноді називають конституцію, бажано приймати спеціальними представницькими (установчими) зборами, які в політичному розумінні мають стояти вище, ніж парламентські збори. Адже конституція, як наслідок стратегії демократії, повинна мати пріоритет перед звичайними законами як результатом оперативної (повсякденної) демократії.

Конституція у її відношенні до свободи. Гарантування свободи - найважливіше завдання органічної конституції. Адже саме свобода є відправною точкою усіх людських прагнень та ініціатив, універсальною передумовою творчої активності людського життя. Прагнення людей до свободи — це те, що по-справжньому об'єднує їх у громадянське суспільство. Гарантуючи свободу, конституція забезпечує автономний від держави статус індивіда і громадянського суспільства в цілому. Отже, конституційні фундаментальні права мають захищати індивідуальну свободу від будь-якого свавілля, зокрема парламентського.

Сучасне розуміння ліберального конституціоналізму потребує чіткого визначення меж урядової компетенції за допомогою конституції. Як інструмент обмеження політичної влади держави республіканська конституція має забезпечувати свободу і залежність усіх тільки від закону, тобто юридичну рівність.

Традиція конституційної охорони свободи започаткована британським парламентом, який «Актом про толерантність» (1689) визнав свободу совісті. У Північній Америці правовий захист свободи совісті також поклав початок конституційній охороні основних індивідуальних прав і свобод. Континентальний Конгрес у Філадельфії 1774 р. визнав, що всі люди є рівними, незалежними і мають природжені права, які держава не може у них відібрати.

Називаючи свободу вочевидь бажаною метою суспільства, Б. Гаврилишин зазначає, що навряд чи можливо статистично обчислити реальний обсяг свободи в тій чи іншій країні⁹. Проте у розвитку права саме імператив свободи є найбільш незаперечним. А. Швейцар з цього приводу наголошував, що людство мусить приступити до пошуку такого значення права, в основі якого лежала б єдина грандіозна світоглядна ідея. Слід відновити невід'ємні людські права, що забезпечують кожному максимальну свободу індивідуальності, людські права, захищають життя і гідність індивіда від будь-якого зазіхання. Визнати за членами суспільства їхню автономію і суверенність — означає визнати їхній статус не абсолютної підвладності. Саме цьому покликана слугувати більшість зазначених у конституціях прав та свобод. Отже, всі конкретні законодавчі акти, що можуть спиратися на економічну й політичну доцільність, повинні визнаватися правомірними залежно від того, чи не суперечать вони конституційному статусові непідвладності особи. Конституційний правовий порядок є такою системою відносин, за усім надається найбільша з можливих свобода самодіяльності й самовчення. Як стверджував талановитий український правознавець Б. Кістський, «право — це свобода зовнішня, відносна, зумовлена громадським середовищем. Проте внутрішня, більш абсолютна духовна свобода може лише за умови існування свободи зовнішньої, остання ж є найкращою і лою для першої». Ф. Гаєк називає єдиним моральним принципом уможливив розвиток сучасної цивілізації, принцип індивідуальної свободи коли індивід у своїй активності керується правилами справедливості, зовнішніми командами.

Конституціоналізм як самообмеження влади. Правова держава має визнавати право кожного на свободу, адже як організація, що стоїть над громадянами, не поглинаючи їх, вона є нічим іншим, як конституційною системою свободи.

Звуження державного, бюрократичного регулювання за умов демократії не повинно означати аномії, правового нігілізму й анархії. Конституційний порядок, зберігаючи певну міру спонтанності, органічної невпорядкованості, все ж має бути порядком. Йдеться про своєрідний «поліцентричний порядок», що встановлюється через дозвіл громадянам необмежено взаємодіяти один з одним за власною ініціативою, підкоряючись лише закону, який є рівним для всіх. Жодна конституція не може бути цілком тождешною реальному життю, яке значно різноманітніше і варіативніше, ніж буд юридична модель.

Принцип і практика самообмеження ліберальної демократії вважається одними з найбільших досягнень сучасного конституціоналізму. Його реалізація дає змогу групам, що перебувають у меншості, у деяких випадках підкорятися волі більшості. Політичну справедливість дедалі частіше тлумачать як конституційне встановлення мінімально необхідного обсягу влади керівників при одночасному гарантуванні підвладним захисту від зловживань влади. Йдеться не про те, щоб позбавити офіційну владу її прерогатив, а про їх розподіл між багатьма функціонерами, коли кожен отримує лише частину політичного впливу.

Чи можемо ми нині розв'язувати міжнародні проблеми й долати глобальні виклики на основі моделей, уже апробованих в окремих країнах? Ці моделі різняться між собою не стільки змістом, скільки формою. Деякі з них, як-от у США або Франції, закріплюють президентську форму правління, інші - парламентську республіку (більшість західноєвропейських країн). Однак усі вони гарантують політичну свободу індивідів, стабільність демократичного політичного режиму. Зокрема, в ст. 89 Конституції Франції 1958 р. та ст. 139 Конституції Італії 1947 р. зазначається, що республіканська форма правління не може бути предметом конституційного перегляду. Перехідні положення Конституції Італії 1947 р. забороняють відновлення фашистської партії в будь-якій формі. У ст. 148 Конституції Литви 1992 р. записано, що Литовська держава є демократичною республікою, і що ця норма може бути змінена лише в тому випадку, якщо за це проголосує не менше ніж три чверті громадян Литви. Ст. 5 Конституції Чехії 1992 р. закріплює положення про те, що політична система країни заснована на принципі вільної конкуренції політичних партій, які шанують основні принципи демократії і відмовляються від застосування сили як засобу утвердження власних інтересів. Статтею 13 Конституції Польщі 1997 р. заборонено створювати партії націоналістичного, фашистського, комуністичного спрямування, методи і практика яких є тоталітарними.

3.2 Джерела українського конституціоналізму

Конституція П. Орлика. Одним із перших прикладів українського конституціоналізму вважається Конституція П. Орлика (1710). Вона стала результатом колективних законотворчих зусиль гетьмана Орлика та близької йому козацької старшини, відобразивши головні політичні й правові ідеї того часу. Викладені у порівняно короткому документі, вони були наслідком тривалого розвитку України, реальним свідченням демократичної свідомості українського народу, його політичної культури. З політичної точки зору Конституція П. Орлика цікава тим, що демонструє визнання її творцями її політичної циклічності. Організація влади в Конституція 1710 р. будувалася на основі виборності гетьмана і колегіального відправлення влади генеральною старшиною, городовими полковниками і генеральними радниками. Сесії Генеральної ради передбачалося проводити менше трьох разів на рік. Гетьман міг приймати найважливіші політичні рішення лише за згодою найближчого політичного оточення.

Водночас Конституція 1710 р. не в усьому повторювала політичні традиції Запорозької Січі. До нових підходів належали: більш стала гетьманська рада (Конституція не передбачала обов'язкового щорічного обрання та і звітності гетьмана); незалежний військовий генеральний суд для розв'язання конфліктів між гетьманом і парламентом; розподіл між державними фінансами і гетьманськими грошима.

Конституція 1710 р. встановлювала низку гарантій проти сваволі і зловживань з боку влади. Вся службова іноземна кореспонденція гетьмана дотувалася відкритою такою для вищих посадових осіб. Визнавалося щ петицій з приводу порушення прав і вольностей козаків. Генеральним с шинам, полковникам і радникам гарантувалася свобода відкритої дії гетьмана. Заборонявся одноособовий розгляд гетьманом карних і вільних справ. Останні підлягали юрисдикції. Конституція 1710 р. передбачала створення виборних посад генерального срібника, урядників і полковників. І хоч практичного застосування Конституція П. Орлика не мала, все ж вона залишилася яскравим правовим документом, символом української політичної незалежності.

Політико-правові та конституційні ідеї в Україні у другій половині першій третині ХХ ст. Перші спроби перенести досягнення західної політичної думки з питань конституціоналізму на український ґрунт були здійснені в середині ХІХ ст. М. Костомаровим, ідеологом Кирило-Мефодіївського братства. З точки зору розвитку

українського конституціоналізму важливими були спроби М. Костомарова застосувати західні політичні концепції до аналізу української ситуації. Київську традицію свободи й ін дуалізму він протиставляв московській традиції авторитаризму й підшукування особистості колективу. Під впливом М. Костомарова братчики стримували перспективу утворення спілки слов'янських республік на з давньогрецьких держав або США, з єдиними конгресом і президентом, грошовою системою, загальною зовнішньою політикою, армією і поліційними силами.

Теоретичне ж оформлення концепції українського федералізму здійснив М. Драгоманов, якого конституціоналіст і ліберал Б. Кістяківський назвав першим «послідовним конституціоналістом» у Росії. Спираючись на українську та європейську ліберальну спадщину, М. Драгоманов обґрунтував власну програму політичних реформ для Російської імперії з гарантіями свободи для України, визначивши «золоту середину» між національним і загальнолюдським началами та шлях до її забезпечення через конституціоналізм, федералізм, політичну свободу, права людини. У листі до І. Франка він так формулював розуміння основних засад свого світогляду: «Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш од повідні поступові: лібералізм в його найпослідовнішій формі, федералізм — в справах державних, демократизм — в справах соціальних з найтвердішою гарантією - асоціацією в справах економічних, раціоналізм — в справах письменництва, наукових».

Держава у творах М. Драгоманова постає як вільна спілка (федерація) локальних самоуправ, центральна влада якої — двопалатна система на зразок американського конгресу — лише доповнює розгалужену систему самоврядних органів. На відміну від інших конституційних систем Європи, він будував власну громадянську модель держави, йдучи не «згори», від центру, який мав би визначати права громад, а «знизу», ставлячи центр у пряму залежність від місцевого самоврядування. Симпатизуючи державному устрою Швейцарії, Великої Британії і США, М. Драгоманов вважав централізм виявом «якобинства». Отже ідеї драгоманівського конституціоналізму можна звести до вимог громадянських прав і свобод, децентралізації і двопалатного парламенту.

Розвиток теорії конституціоналізму та правової соціальної держави на початку ХХ ст. пов'язаний з іменем правника й політолога Б. Кістяківського. Державну владу, стверджував Б. Кістяківський, слід перетворити із влади сили у владу права. Як ліберал він наголошував на тому, що передумовою міцного правопорядку є рівність громадян у правах та пріоритетність прав особи, що в правовій державі наявна сфера «самовизначення і самовираження» особистості, в яку держава не має права втручатися, тобто розмежовував сферу власне державну і громадянське суспільство. Водночас Б. Кістяківський визначав право як сукупність норм, що творять компроміс між різними вимогами.

До основних принципів правової держави Б. Кістяківський відносив:

- обмеженість влади і визнання за особистістю невід'ємних та недоторканих прав;
- підзаконність влади;
- розподіл влади, присутність цього принципу в забезпеченні політичної свободи;
- суб'єктивні публічні права громадян, надані усім членам суспільства;

Правова держава, підкреслював Б. Кістяківський, за своєю суттю має громадський характер і для свого повного розвою потребує високого рівня правосвідомості та розвинутого почуття гідності й відповідальності громадян. У своєму послідовному розвитку вона набуває рис правової соціальної держави, адже «в нормальному соціальному ладі кожній людині мусить бути гарантоване право на гідне людське існування, що править за основу для цілої низки правових домагань особистості».

Одним із найвпливовіших напрямів української політико-правової думки кінця XIX - першої третини XX ст. був народницький напрям; його представники — М. Грушевський, Р. Лашенко і С. Шелухін.

Як вчений і громадський діяч М. Грушевський ставив інтереси народу і громадянського суспільства вище інтересів держави, підкреслював демократизм як традиційну рису українського народу. Склад національного характеру українців він вважав європейським, характеризуючи українців як людей з високорозвиненим почуттям власної гідності, схильних до ієрархії, «законних речей», етикету і хороших манер. Саме тому український народ, на думку М. Грушевського, міг перейняти багато корисного з політичного досвіду США та Німеччини. Вчений негативно ставився до слов'янофільства, намагаючись «вирвати» українську культуру зі «слов'янських обіймів». Як політичний діяч, що обґрунтовував політико-державні форми українського національно-демократичного руху, М. Грушевський орієнтувався на «середню політичну платформу», здатну солідаризувати більшість українського суспільства. В тих історичних умовах це мала бути спочатку широка національно-територіальна автономія в Російській Федерації на демократичних засадах, а потім — українська незалежна демократична держава.

За провідною участю М. Грушевського були прийняті державно-правові акти Центральної Ради та Української Народної Республіки (УНР) III і IV Універсали Центральної Ради, Конституція 1918 р. Ці документи визначали демократичні засади української державності, такі як парламентаризм, розподіл влад, самоврядування і децентралізація влади, широкі громадянські права і свободи, врахування інтересів національних меншин, скасування смертної кари, політична амністія та ін.

Певний соціальний романтизм, що виявлявся в ідеалізації М. Грушевським та його сподвижниками народу, недооцінка таких недемократичних «підпорок» демократії, як військо, поліція тощо, позначилися на державницькій діяльності М. Грушевського, не додавши міцності запроваджуваним інститутам влади. Молода українська демократія, одним із головних натхненників якої був М. Грушевський, не витримала випробувань екстремальними умовами того часу, проте її історичний досвід не втратив актуальності до наших днів.

Народником, хоч і з більшою часткою державницьких переконань, був також один із перших дослідників українського права Р. Лашенко — автор двотомника «Лекції по історії українського права» та багатьох інших правознавчих праць. Вважаючи, що українська державність органічно розвивалася на основі принципів республіканізму, виборності й демократії, він підтримував ідею політичної децентралізації України, протестуючи проти корпоративної замкненості тогочасних українських станів. Р. Лашенко не ототожнював політичної рівності громадян та їхньої природної, на його думку, економічної нерівності. Державу він розглядав як політичний апарат, що в своїх діях має підпорядковуватися народові. Перебуваючи після поразки української революції в еміграції у Празі, Р. Лашенко заснував Правниче товариство, до якого увійшли професори С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Ейхельман, С. Шелухін та ін.

Генеральний суддя УНР С. Шелухін за своїми політичними поглядами також був народником. Головною рисою українського національного характеру він вважав волелюбність. На його думку, за винятком періоду «вічової монархії» часів Б. Хмельницького, в Україні завжди переважав республіканський устрій. Тому С. Шелухін вважав демократію «національною українською формою державної влади». Її історичні корені він знаходив, зокрема, в статтях Конституції П. Орлика.

Що стосується консервативної школи української політичної думки, то цей ідеологічний напрям був представлений в Україні працями В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського. В. Липинський відстоював ідею українського монархізму як засобу, адекватного потребам української політичної кризи після поразки революції 1917-1920

рр. Наполягаючи на впровадженні у політичну практику України принципів ієрархії, авторитету, дисципліни і культури, В. Липинський вважав їх такими, що відповідають потребам створення стійкого політичного ладу в Україні — завдяки утвердженню добрих методів організації правлячого класу, взаємовідносин між верхами і низами, державою і громадянами. Професор С. Томашівський знаходив початки українського монархізму в політичному устрої Галицько-Волинського князівства. Засуджуючи вияви українського анархізму, С. Томашівський вважав причиною політичної слабкості української нації відсутність у неї об'єднуючої ідеї та надмірне честолюбство української інтелігенції. Учень В. Липинського В. Кучабський міцною основою української державності вважав, слідом за своїм учителем, велике приватне землеволодіння, засуджував анархізм як такий, що не відповідає традиціям Західної України, пояснював консервативний напівмонархічний режим П. Скоропадського органічною нездатністю Центральної Ради забезпечити в Україні демократичне правління. Загалом представники українського консерватизму найвище ставили інтереси і права людини, честь і гідність особи. Невдачу українських національних спроб утворити незалежну державу на початку ХХ ст. вони пояснювали слабкістю політичної свідомості українського народу.

Український конституціоналізм і національна ідея. Автономний конституційний розвиток України значною мірою уособлював націоналізм, за яким стояли національна самосвідомість, патріотизм і дух незалежності українського народу. Інтелектуальними предтечами українського націоналізму на сході України був М. Міхновський, а на заході — І. Франко, Ю. Бачинський, Л. Цегельський.

Так, Ю. Бачинський заявляв, що політична незалежність України - це головний чинник українського економічного і культурного розвитку, умова її політичного майбутнього. Підкреслюючи, що ідея політично незалежної України має особливу популярність в середовищі галицької інтелігенції й пролетаріату, Ю. Бачинський водночас вважав першочерговим політичним завданням українців на сході боротьбу за встановлення конституційного ладу в Росії.

Що стосується суто правових передумов українського конституціоналізму, то про них варто говорити відповідно до історичної хронології. Аналізуючи періодизацію українського національного відродження, І. Лисяк-Рудницький розрізняв у ньому три «епохи»:

- 1) від занепаду козацької державності до 1840 р.,
- 2) від 1840 до 1880 р.,
- 3) від 1890 р. до першої світової війни.

Ці епохи він називав відповідно шляхетською, народницькою та модерною. Саме в першу з них Україна здійснила спробу конституційної законотворчості в формі Конституції П. Орлика.

Головні політико-правові документи українського конституціоналізму з'явилися на рубежі ХІХ-ХХ ст. Однією із перших була програма часопису «Громада», що видавався за редакцією М. Драгоманова з 1877 р. у Женеві. Помітний вплив на політичну культуру галицьких українців мала також практика австрійського конституціоналізму на українських теренах. У статті «На клоні століття», надрукованій від імені Української соціал - демократичної партії (утворена 1899 р.), підкреслювалося, що австрійський конституціоналізм заклав основи політичної культури цього регіону України, сприяючи тим самим формуванню вимог політичної свободи, самоврядування народу і демократії.

3.3 Конституційні акти України ХХ століття

Універсали Центральної Ради. У квітні 1917 р. Український Національний конгрес, скликаний Центральною Радою, схвалив майбутній державний устрій Росії у формі федеративної демократичної республіки з визнанням політичної автономії України. У

червні 1917 р. військові делегації фронтів зібралися в Києві на II Всеукраїнський військовий з'їзд, на якому В. Винниченко оголосив I Універсал Центральної Ради. Конституційне значення I Універсалу полягає в тому, що він проголошував автономію України й політичні свободи її народу, був документом конструктивним, творчим, таким, що не містив руйнівного начала. Цим документом Центральна Рада вперше заговорила саме як влада.

Розвиток українського конституціоналізму було продовжено II Універсалом (3 (16) липня 1917 р.), який став результатом переговорів між Центральною Радою та російським Тимчасовим урядом. Тимчасовий уряд погодився з автономією України і визнав Центральну Раду представницьким органом українського народу. Револьюційний уряд України перетворився із органу морально-політичної влади на орган правової влади. Проте уряд О. Керенського позбавив Центральну Раду законодавчих повноважень, обмеживши її роль консультативною функцією при Тимчасовому уряді.

Під тиском політичних обставин Центральна Рада 7 (20) листопада 1917 р. прийняла III Універсал, який проголосив створення парламентської Української Народної Республіки. І хоча федеративні зв'язки України та Росії при цьому зберігалися, III Універсал географічно точно визначив територію нашої держави та проголосив її парламентською республікою. Універсал скасував поміщицьке землеволодіння, проголосив широкі демократичні права і свободи, ліквідував смертну кару й оголосив політичну амністію.

Росіянам, євреям і полякам гарантувалася «національно-персональна автономія». III Універсал став конституційним законом, який проголосив демократичний режим в Україні. У період між III та IV Універсалами Центральної Ради політичні партії в Україні створили документи, які також містили в собі проекти багатьох конституційних норм.

IV Універсал Центральної Ради був прийнятий 9 (22) січня 1918 р. Він проголосив державну незалежність УНР і оголосив оборонну війну більшовицьким радам. Генеральний Секретаріат було перейменовано на Раду Народних Міністрів. IV Універсал підтвердив націоналізацію землі, державний контроль над торгівлею і промислами, а також статус національно-персональної автономії. В IV Універсалі не згадувалися будь-які суверенні історичні права України. Її незалежність ґрунтувалася винятково на принципі демократичного самовизначення. Проте більшість представників національних меншостей утрималися при цьому від голосування або голосували проти.

Конституція УНР 1918 р. та Конституційні акти ЗУНР. Наступним за значенням після універсалів Центральної Ради документом стала Конституція УНР 1918 р., прийнята на останньому засіданні Центральної Ради 29 (за новим стилем) квітня 1918 р. Оскільки часу на промуглювання і формальне проголошення її не залишалося, вона так і не набула законної сили. Конституція УНР, за задумом її творців, відновлювала державне право України, права і свободи її громадян, проголошувала Україну суверенною державою. Друга частина Конституції УНР проголошувала економічні, релігійні, політичні і соціальні права та свободи людини. Вона гарантувала свободу слова, совісті, преси, організацій, страйків. Як історичний документ Конституція УНР 1918 р. продемонструвала значні теоретичні можливості українського лібералізму початку XX ст. Її творцями були демократично мислячі політичні діячі, які намагалися створити правову модель справедливого суспільного устрою для всього населення України. Конституція передбачала організацію самоврядування земель, волостей і громад на основі принципу децентралізації. Встановивши систему пропорційного представництва, Конституція УНР 1918 р. не передбачала посади глави держави та уряду. В ній також не були окреслені просторові межі України.

Що стосується конституційних актів Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), то вони представлені Резолюцією Української Національної Ради (створена 18 жовтня 1918 р. у Львові) і Конституцією ЗУНР. У Резолюції від 1 листопада 1918 р. ви-

сунено вимогу підготувати конституцію, яка б гарантувала пряме, рівне і таємне виборче право на основі пропорційної системи, а також впровадження національно-культурної автономії з представництвом при уряді національних меншин. Українська Національна Рада прийняла 13 листопада 1918 р. Тимчасову «Малу Конституцію» ЗУНР. Окресливши географічні межі ЗУНР, Конституція закріпила владу народу і вибори на основі загального, рівного, таємного і прямого виборчого права. Вона передбачала також обрання Установчих Зборів ЗУНР, тимчасово поклавши повноваження найвищої державної влади на Українську Національну Раду і Секретаріат.

Конституційна думка політичної опозиції 20-70-х років ХХ ст. Політична дійсність в Україні після 20-х років та політична думка того часу (насамперед опозиційна) мали багато суперечностей. Прийнята в Станіславі (тепер — Івано-Франківськ) 1 лютого 1925 р резолюція з'їзду Української радикальної партії про радянську владу в Україні констатувала відсутність тут справжньої свободи слова й преси, політичних, професійних і культурних організацій робітників і селян. Замість цього, зазначалося в резолюції, в Україні існує монополія політичної влади більшовицьких вельмож.

Програма II Народного з'їзду Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), прийнята 19-20 листопада 1926 р., ставила завдання створити соборну незалежну демократичну Українську державу на всіх етнічних землях України. Як зазначалося в програмі, УНДО бореться за суверенні права українського народу, що гарантуються конституційним ладом України; за загальні, рівні, пропорційні, прямі і таємні вибори в усі представницькі органи; за справжню рівність громадян перед законом; за свободу преси, віри, вибору місця проживання, страйків; за особисту свободу і недоторканість житла, таємницю листування і незалежний суд.

У зверненні I Конгресу Українських Націоналістів (Відень, 28 січня -3 лютого 1928 р.) наголошувалося на потребі відновлення, організації й оборони незалежної соборної Української держави; усунення всіх окупантів з українських земель; встановлення «національної диктатури» (до обрання органів народного представництва); відродження місцевого самоврядування, приватної власності, підприємницької ініціативи й вільної торгівлі.

Лінію непримиренної до радянської влади в Україні опозиції підтримувала програма II Собору Організації Українських Націоналістів (ОУН) (Рим, 1939 р). Майбутній політичний устрій України автори програми бачили заснованим на ідеї національної солідарності, позакласовості та позапартійності. Свобода політичних прав передбачала роботу «на користь нації, держави і суспільства». Централізація державного устрою не включала «здорових форм децентралізації» і самоврядування.

Загалом офіційні документи ОУН чим далі, тим більшою мірою орієнтувалися на конституційно-демократичний устрій. Показовою щодо цього є постанова III Собору ОУН(Б) (серпень 1943 р), яка відстоювала свободу друку, слова, думки, віри і світогляду, виступала проти офіційного навіювання суспільності світоглядних доктрин і догм, за повне право національних меншостей плекати власну за формою і змістом національну культуру, за рівність усіх громадян України, незалежно від їхньої національності, в державних та громадських правах і обов'язках. Як стверджує Т. Гунчак, документи ОУН останніх років були західного, конституційно-демократичного зразка.

В УРСР у повоєнний період конституційні вимоги до комуністичної влади виставляли дисиденти: представники інтелігенції, що не мирилися із псевдodemократичним лицемірством КПУ-КПРС, захищали людську й національну гідність українців і вимагали від влади дотримання законів та Конституції, а також формально проголошеного права на самовизначення народів.

У Меморандумі Української Гельсінської групи, створеної 1976 р., зазначалося, що конституція є вищою від урядової влади, бо головним суб'єктом конституційного

права є не партія чи держава, а громадянин. Оскільки ж комуністична бюрократія ліквідувала цю класичну правову норму, Українська Гельсінська група закликала до відновлення в Україні справжнього конституціоналізму, до перетворення політичних прав і свобод з декларованих на реальні.

Конституції УРСР. Український конституціоналізм радянського періоду не був самостійним правовим явищем. Конституційні акти радянської України були або копією більшовицьких російських, або одним із варіантів конституційної моделі, спеціально розробленої політичним центром для республік у складі СРСР. Так, Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, затверджена Всеукраїнським з'їздом рад 10 березня 1919 р., відповідала зразку Конституції РСФСР 1918 р. Вона закріпила політичний режим диктатури пролетаріату. У статтях 23-30 Конституція УРСР визнавала за трудящими право пропаганди антирелігійних учень, гарантувала їм технічні засоби для видання друкованої продукції, приміщень для зборів. Політичними правами могли користуватися також трудящі іноземці. Перелік категорій осіб, позбавлених виборчих прав, наведений у ст. 21 Конституції.

З утворенням СРСР у 1922 р. текст Конституції УРСР 1919 р. був дещо змінений. У редакції II Всеукраїнського з'їзду рад від 15 травня 1929 р. Конституція УРСР проголосила надання політичних прав трудящим незалежно від статі, віри, раси, національності, позбавляючи, як і раніше, права на політичну участь «експлуаторські елементи». В статтях 9-11 Конституції УРСР за громадянами республіки був закріплений перелік загальнодемократичних прав і свобод.

Конституція УРСР 1937 р., затверджена Надзвичайним XIV Українським з'їздом рад 30 січня 1937 р., відповідала зразку Конституції СРСР 1936 р. Вона закріпила належність влади в Україні трудящим міста і села у формі рад депутатів трудящих. У ст. 123 Конституції визнавалася свобода відправлення релігійних культів та антирелігійної пропаганди. Гарантувалася також свобода слова, преси, зборів і мітингів, вуличних походів і демонстрацій. В Конституції стверджувалося, що все це забезпечувалося в інтересах трудящих і з метою зміцнення соціалістичного ладу (ст. 124).

Право громадян на об'єднання в громадські організації гарантувалося виключно з метою розвитку їхньої організаційної самодіяльності і політичної активності (ст. 125). Комуністична партія в ст. 125 Конституції була названа передовим загonom трудящих у боротьбі за зміцнення соціалістичного ладу. Конституція передбачила також право політичного притулку для іноземців, переслідуваних за захист інтересів трудящих, наукову діяльність або національно-визвольну боротьбу (ст. 128). Конституція УРСР 1937 р. закріпила більш демократичну порівняно з попередньою виборчу систему. Вибори до рад стали загальними, рівними, прямими і таємними (ст. 133). Проте зберігалася можливість позбавлення виборчих прав за вироком суду. Право висувати кандидатів на виборах надавалося громадським і партійним організаціям, профспілкам, кооперативам, організаціям молоді і культурним товариствам (ст. 141). На практиці ж майже усіх висували комуністичні партійні осередки. Голосування здійснювалося на безальтернативній основі — до бюлетенів заносили лише одного кандидата.

Конституція УРСР, прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р., була розроблена як республіканський аналог Конституції СРСР 1977 р., відомої в радянській правовій науці як «конституція розвиненого соціалізму і загальнонародної держави». Конституцією УРСР 1978 р. здійснення влади покладалося на систему рад народних депутатів, що становили «політичну основу» УРСР, закріплювався принцип демократичного централізму, на основі якого єдине партійне керівництво мало поєднуватися з творчою активністю мас на місцях, та принцип соціалістичної законності, охорони прав і свобод громадян, було передбачено інститут референдуму і всенародних обговорень найважливіших питань державного життя. Кері-

вною і спрямовуючою силою суспільства була названа КПРС, яка мала діяти в межах Конституції.

Право політичної участі Конституція УРСР 1978 р. надала профспілкам, ВЖСМ, кооперативним та іншим громадським організаціям. Основним напрямом розвитку політичної системи був названий «подальший розвиток соціалістичної демократії». Громадянам України гарантувалася повнота політичних прав і свобод. Проте ці права проголошувалися лише з метою зміцнення і розвитку соціалістичного ладу, комуністичного будівництва. В Конституції було записане право громадян України на участь в управлінні державними і громадськими справами. Виборча система ґрунтувалася на основі рівного, прямого, загального виборчого права при таємному голосуванні. Кандидатів на вибори могли висувати КПРС, профспілки, ВЛКСМ, кооперативні та інші громадські організації, трудові колективи і збори військовослужбовців. Передбачалися також накази виборців депутатам. Реальне голосування, як і раніше, здійснювалося за одну кандидатуру, вказану у виборчому бюлетені.

Конституція виходила з ідеї планового соціального розвитку України. В ній не виявлялася і не могла виявитися етнокультурна та політична самобутність України, не визнавалася можливість політичної опозиції. Конституція України 1978 р. ніяк не підкреслювала доведеної історично волелюбності українського народу, його прагнення до незалежності. Перегляд її положень розпочався лише з розпадом СРСР і здобуттям Україною незалежності.

3.4 Конституція незалежної Української держави та її правовий захист

Конституція України 28 червня 1996 р. Як джерело права її можна віднести до конституцій постійного, демократичного, республіканського, унітарного, жорсткого, писаного типу. Вона характеризує Україну як суверенну, незалежну, демократичну, соціальну, правову державу (ст. 1). Уст. 18 зазначається, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів, співробітництво з іншими державами на основі загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. В Основному Законі Україна здійснила значний крок до визнання цивілізаційної ролі міжнародного права. Відтепер міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, вважаються частиною її національного законодавства і мають пріоритет перед власними законами України.

Конституція закріпила принцип верховенства права (ст. 8), зазначивши, що конституційним нормам належить найвища юридична сила. Всі інші закони й нормативні акти в державі повинні прийматися на основі Конституції. Як зазначається в ст. 6, державна влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Це, однак, не означає, що всі елементи українського держапарату можна віднести до одного із трьох розгалужень. Зокрема, з тексту Конституції не зрозуміло, до якої з гілок влади можуть бути віднесені такі органи, як Президент та його адміністрація або прокуратура. Принциповою правовою інновацією характеризується ст. 3 Конституції, в якій зазначається, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Незважаючи на її високу мету, слід визнати, що в юридичному сенсі ця норма містить певний законодавчий максималізм, оскільки буквальне тлумачення ст. 3 схиляє до висновку, що держава не може жертвувати людським життям навіть в інтересах національної безпеки, захисту державного суверенітету або територіальної цілісності, адже в рейтингу конституційних цінностей ці поняття розташовані нижче, ніж поняття життя людини. В новій Конституції

України не знайшло відображення визнання особливої цінності свободи як основоположної категорії ліберально-демократичного режиму. Поняття свободи вживається в конституційному тексті лише в його інструментальній якості (як-от у ст. 34 йдеться про свободу думки і слова).

Конституція встановила норми, які мають обмежувати державну владу й навіть пряму владу народу на референдумі (проведення референдумів з питань податків, бюджету або амністії забороняється). В ст. 4 Конституції передбачається відповідальність держави перед людиною за свою діяльність, а в ст. 5 встановлено заборону узурпації державної влади будь-якими суб'єктами. В першому розділі «Загальні засади» закріплено принцип народовладдя (ст. 5), політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (ст. 15). Конституція покладає на державу обов'язок гарантувати свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

У Конституції визнається, що «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» і забороняється цензура (ст. 15). Порівняно з поки що існуючою практикою це може виглядати як деяке перебільшення, проте, напевно, в сучасному світі можна знайти хоча б одну повністю ідеологізовану державу. Водночас слід визнати, що в регулюванні свободи слова, без якої неможливо уявити будь-яку ефективно функціонуючу демократію, українська Конституція характеризується відвертою поміркованістю. Зокрема, в ст. 34 Конституції про свободу думки і слова передбачається одинадцять конкретно визначених обмежень. Ще чотири конституційні обмеження свободи слова можуть бути виведені шляхом тлумачення решти конституційного тексту (під час дії воєнного або надзвичайного стану - ст. 64, внаслідок обов'язку шанувати державні символи — ст. 65, через заборону посягань на честь і гідність Президента - ст. 105).

Згідно зі ст. 5 Основного Закону, носієм суверенітету й єдиним джерелом влади в Україні визнано народ. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить, за Конституцією, виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Народ здійснює владу безпосередньо, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Послідовне відокремлення органів самоврядування від держави є дуже важливим, враховуючи протилежну практику недалекого минулого. Функції та повноваження органів самоврядування і їхніх посадових осіб у Конституції виписані так, як це в загальних рисах передбачається Європейською хартією про місцеве самоврядування 1990 р. та Всесвітньою декларацією про місцеве самоврядування, прийнятою Всесвітньою асоціацією місцевого самоврядування в 1985 р.

За формою правління Україна визначена в Конституції як парламентсько-президентська республіка. Президент України обирається загальним, прямим, таємним голосуванням терміном на 5 років. За ст. 102 Конституції, Президент є гарантом державного суверенітету й територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина. На відміну від статусу, який Президент України мав перед прийняттям нової Конституції, він не є одночасно главою виконавчої гілки влади. Вищу ланку останньої уособлює Кабінет Міністрів на чолі з Прем'єр-міністром.

Прем'єр-міністр призначається на посаду Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України. Однак записані в Конституції кадрові та інші повноваження Президента, а також діяльність очолюваної ним адміністрації — органу, що за бюджетом та персональним складом є реальним конкурентом уряду, фактично роблять його відповідальним за результати діяльності виконавчої влади в Україні. Повноваження Президента, за Конституцією, настільки суттєві, що це робить його справжньою протиположністю Верховній Раді України. Варто згадати, що свого часу Венеціанська комісія — зібрання експертів Ради Європи - застерігала Україну від надмірного посилення політичної позиції Президента.

За Конституцією, Президент має право відкладеного вето щодо актів Верховної Ради, а його юридична відповідальність перед виборцями гарантується інститутом імпічменту. Проте інститут імпічменту, описаний у ст. 111 Конституції, настільки переобтяжений процедурними правилами і парламентськими квотами, що це робить перспективу його ефективного застосування малоімовірною.

Українська держава, згідно з Конституцією, «сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури». Водночас як документ українського лібералізму Конституція гарантує розвиток «етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» (ст. 11). Відповідно до ст. 10 Конституції, «державною мовою в Україні є українська мова». Це означає, що «держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови і суспільного життя на всій території України», гарантуючи водночас «вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України».

Конституція встановила принцип рівності всіх суб'єктів права власності і господарювання перед законом а також соціальної спрямованості економіки (ст. 13), однак віднесла землю, надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси в межах території України до об'єктів права власності українського народу. Земля визнається в Конституції основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14). Вдаючись до ширшого порівняння, можна стверджувати, що процес розведення в різні боки економічного добробуту суспільства та політичної могутності держави, який передбачається органічним конституціоналізмом, в Україні далеко ще не завершений.

Оскільки демократичний республіканський лад у його сучасній інтерпретації передбачає поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, а також систему взаємного стримування і противаги між ними, Конституція України запровадила відповідну організацію законодавчого, виконавчого та судового механізмів. З тексту Конституції України випливає, що влада парламенту в Україні обмежується референдумом (ст. 73), прямими виборами Президента (ст. 103), правом президентського вето (ст. 106), спеціальними повноваженнями Конституційного суду (ст. 147). Виконавча влада обмежується встановленням її відповідальності перед парламентом (ст. 85, 113, 115), підзаконним характером своїх нормативних актів, а також можливістю їх скасування Президентом (ст. 106). Судова влада, за Конституцією, підкоряється основному та звичайним законам (ст. 129). Судді загальних судів обіймають посади на основі конституційної процедури, відповідно до якої їх перше призначення терміном на 5 років здійснює Президент, а друге — безстроково — Верховна Рада України. Конституція також вимагає, щоб усі органи державної влади та місцевого самоврядування, їхні посадові особи діяли лише на підставі та в межах повноважень, у спосіб, передбачений Конституцією й законами України (ст. 19). Крім цього, за конституційною нормою, громадяни не можуть бути примушені робити те, що не передбачене законом.

Комплекс основних прав і свобод у Конституції є великим за обсягом і займає майже третину загальної кількості конституційних статей. Проте включення до Конституції великої кількості соціально-економічних прав за умов наявної кризової ситуації суттєво підірвало її реальність. Більшість політичних конституційних прав і свобод подані в термінах міжнародних актів про права людини, особливо Європейської конвенції з прав людини 1950 р. Однак загалом комплекс українських конституційних прав (особливо політичних) підданий суттєвим обмеженням. Можна навіть стверджувати, що з позиції сучасного розуміння ефективності забезпечення політичних прав і свобод українська Конституція характеризується помітним консерватизмом.

З точки зору модерних уявлень про конституційні гарантії ліберальної демократії Конституція України має бути віднесена до основних законів так званого посттоталітар-

ного типу. Її нормативна та політична риторика не завжди підкріплена дієвими юридичними гарантіями, а структура розподілу повноважень помітно схиляється в бік виконавчої, зокрема, президентської влади.

Як і багато інших конституцій у Східній та Центральній Європі, Конституція України декларує розвиток громадянського суспільства і правової держави. Однак вона досі не стала дійсно вищим законом громадянського суспільства, залишаючись модернізованим знаряддям впливу держави на суспільство. Зрештою, як стверджував Б. Кістяківський, «правильне і нормальне справляння державних функцій у правовій державі залежить од самодіяльності суспільності і народних мас. Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима. Свого повного розвою правова держава досягає за високого рівня правосвідомості і за сильно розвиненого в ньому почуття відповідальності». А це означає, що реальність конституційних норм залежить не тільки (а може й не стільки) від того, як вони сформульовані, а й від здатності суспільства вимагати їх дотримання на практиці.

Конституційний суд України. Будь-яка конституція як основний закон держави підлягає правовому захисту. Зазвичай його здійснюють усі державні органи і посадові особи в межах своєї компетенції. У практиці розвинених демократій обов'язок захищати конституцію покладається на главу держави, парламент та уряд. Іноді конституції дозволяють боронити демократичний лад навіть шляхом прямого народного повстання (США, Німеччина, Чехія, Словаччина, Литва, Греція, Естонія). Сама собою така можливість, між іншим, доводить, що найвищими пріоритетами органічної конституції є дійсно демократія, свобода, інтереси громадянського суспільства.

Захист конституції в різних країнах покладений також на органи забезпечення порядку, загальні та спеціальні суди, уповноважених з прав людини (омбудсменів). Однак головною ланкою в механізмі правового захисту конституцій більшості розвинених країн визнається конституційне судочинство, яке здійснюють Конституційні суди (Росія, Україна, Німеччина, Австрія) або Верховні Суду (США, Аргентина, Бразилія, Данія, Норвегія, Швеція).

Інститут конституційного судочинства вперше виник у США, де він був закріплений низкою судових прецедентів. Основна ідея найвищого судового контролю полягає в тому, що тільки судова гілка влади має повноваження авторитетно судити про зміст того чи іншого закону, тлумачити його.

У тоталітарних соціалістичних країнах ідея конституційного правосуддя тривалий час не визнавалася через те, що нібито вносила суттєве обмеження принципу верховенства представницьких законодавчих органів. А саме це в таких країнах, де принцип поділу влади заперечувався, вважалося недопустимим. Варто нагадати про умовність «повновладдя» виборних законодавчих органів, які за умов монополії комуністичних та робітничих партій на прийняття основних політичних рішень лише фіксували їх постійним одностайним голосуванням. Після руйнування тоталітарної системи у посткомуністичних країнах почали створюватися перші органи конституційного правосуддя. Новий етап у розвитку органів конституційної юрисдикції розпочався у 80- 90-х роках ХХ ст., коли процеси демократизації в країнах Східної та Центральної Європи набули ознак незворотної.

В Україні Конституційний суд діє як виключний орган конституційної юрисдикції, що передбачено дванадцятим розділом чинної Конституції. Більш детально його компетенція та організаційні засади визначені Законом України «Про Конституційний суд України» від 16 листопада 1996 р.

Згідно зі ст. 147 Конституції, Конституційний суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Він складається з 18 суддів, із них 6 призначає на по-

саду Президент України, інші 6 — Верховна Рада України, а решту — з'їзд суддів України терміном на дев'ять років без права призначення на повторний строк. Така кількість суддів є типовою для подібних установ у світі, наприклад, Верховний суд США налічує 9, Високий суд Австралії — 7, Верховний суд Японії — 15, Індії — 18 суддів. Щодо суб'єктів, які призначають суддів до складу Конституційного суду України, то їх склад теж відповідає міжнародній практиці. Законодавчою та виконавчою владою призначають конституційних суддів у Франції, Австрії, Росії.

На суддів Конституційного суду поширюються загальні гарантії незалежності та недоторканості суддів в Україні. Суддя не може бути без згоди парламенту України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

До повноважень Конституційного суду належить розв'язання питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради, указів Президента, постанов Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим тощо. Ці питання можуть бути поставлені на розгляд за зверненнями Президента України, не менш ніж 45 народних депутатів України, Верховного суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Конституційний суд України уповноважений також офіційно тлумачити Конституцію й інші закони України.

З усіх зазначених питань конституційні норми є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені. За зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України Конституційний суд дає висновки про відповідність Конституції України чинних в Україні міжнародних договорів, а також тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для ратифікації. За зверненням Верховної Ради України Конституційний суд робить висновок про додержання конституційної процедури розслідування й розгляду справи з приводу усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

У випадку, коли закони та інші правові акти не відповідають Конституції України, за рішенням Конституційного суду вони можуть бути визнані неконституційними повністю чи в окремих частинах. Подібне рішення може бути прийняте Конституційним судом також у випадку, якщо була порушена встановлена Конституцією процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. Закони та інші правові акти або їхні окремі положення, що були визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення рішення Конституційним судом про їхню неконституційність. При цьому матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами та діями, що визнані неконституційними, має бути відшкодована у встановленому законом порядку.

Висновки. Конституціоналізм у сучасному світі є багатограним політико-правовим явищем, що поєднує універсальну теорію конституційного права і положення політичної науки з практикою конституційного регулювання суспільних відносин у тій чи іншій країні. Реальний (органічний) конституціоналізм встановився лише в тих країнах, де перемогла демократія, панують ринкові економічні відносини, права і свободи людини і громадянина визнані найвищою цінністю, встановлені гарантії недоторканості особи, проголошені й гарантовані принципи свободи слова, верховенства права, незалежності судів і поділу влади.

Головним призначенням більшості сучасних конституцій у розвинених демократичних країнах є обмеження державної влади, гарантування політичної, економічної та приватної свободи людини і громадянина, забезпечення інтересів громадянського суспільства в цілому. З появою та прийняттям органічних конституцій правові системи бага-

тих країн перетворилися з однополюсних на двополюсні, коли, з одного боку, поточне законодавство

традиційними правовими засобами забезпечує цінності порядку, стабільності й безпеки, а з іншого — конституційно встановлюється ефективна система реальних обмежень держави, владних прерогатив її органів і посадових осіб, забезпечується громадянський контроль за державою, механізм правової підтримки й стимулювання політичної та економічної свободи, гарантуються недоторканість особи, ідейний плюралізм, ринкові засади господарювання та приватного підприємництва.

Поява органічних конституцій знаменувала втілення принципів демократії та свободи у систему суспільних відносин, створення ефективних гарантій захисту політичної та економічної свободи громадянського суспільства, а також прав і свобод індивіда. У багатьох випадках цінності свободи й демократії визнаються як беззаперечно пріоритетні порівняно з цінностями стабільності, захищеності та безпеки, а деякі з конституцій навіть проголошують право народу на повстання й повалення національного уряду, якщо його діяльність призводить до узурпації влади, обмеження демократії, свободи, народного суверенітету.

Конституціоналізм в Україні започаткований на теоретичному рівні в працях таких національних політичних мислителів, як М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Липинський, М. Міхновський, В. Винниченко та ін. Хоч конституційна думка в Україні розвивалася як складова частина політико-правових вчень Російської імперії, теоретичні спроби та практичні пошуки в Україні дорадянського періоду характеризувалися реальним наближенням в цій ділянці до кращих зразків конституціоналізму в Європі та світі. З настанням більшовицького панування в Україні її конституційна практика деградувала, хоча в працях представників української політичної еміграції та радянських табірних дисидентів того періоду свободолюбна конституційна традиція України частково знайшла своє достойне

Завдання на самостійну підготовку

1. Порівняйте конституційні акти України ХХ століття.
2. Яка різниця між нижньою та верхньою палатами парламенту?
3. Яка роль конституціоналізму в сучасній Україні?

Лекція 4

МІСЦЕВЕ ТА РЕГІОНАЛЬНЕ САМОВРЯДУВАННЯ.

План лекції

- 4.1. Поняття та основні концепції місцевого самоврядування. Проблема автономії самоврядних органів
- 4.2. Типологія самоврядних систем. Інституціональні та правові засади місцевого самоврядування
- 4.3. Структура органів місцевого самоврядування. Трансформація правової і соціальної реальності в Україні
- 4.4. АРК, регіональні, місцеві органи державної влади
- 4.5. Статус місцевого самоврядування в Україні. Місцеве самоврядування і державна влада: способи взаємодії

Час проведення: 2 учбові години.

Література

- 1. Біленчук П. Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування. Муніципальне право. — Київ, 2000.
- 2. Гірняк М. Європейська хартія місцевого самоврядування в правовому полі України: аналіз ситуації // Людина і політика. — 2001. — № 3.
- 3. Гогоша І. Аналіз закону «Про місцеве самоврядування» // Нова хвиля. - 1998. - № 5.
- 4. Колодій А. М., Олійник А. Ю Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навчальний посібник. — Київ, 2001.

Основні поняття: місцеве самоврядування, самоврядна система, органи місцевого самоуправління, державна влада, регіональна влада.

4.1 Поняття та основні концепції місцевого самоврядування. Проблема автономії самоврядних органів

Поняття та основні концепції місцевого самоврядування. Під самоврядуванням розуміють гарантоване право і реальну спроможність місцевих територіальних співтовариств самостійно, незалежно й ефективно вирішувати питання місцевого значення в межах визначених законом повноважень і ресурсів. Європейська хартія місцевого самоврядування визначає це поняття так:

«1. Під місцевим самоврядуванням розуміється право і реальна спроможність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних справ і управляти нею, діючи в рамках закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення.

2. Це право здійснюється радами або зборами, що складаються з членів, обраних шляхом вільного, таємного, рівного, прямого і загального голосування. Ради або збори можуть мати у своєму розпорядженні підзвітні їм виконавчі органи. Це положення не виключає звертання до зборів громадян, референдуму або будь-якій іншій формі прямої участі громадян там, де це припускається законом» (ст. 3).

Європейською хартією місцевого самоврядування встановлено також, що «принцип місцевого самоврядування повинен бути визнаний у законодавстві країни і, по можливості, у Конституції країни» (ст. 2).

Розвиток поглядів на місцеве самоврядування та його інститути пов'язаний з виникненням і еволюцією місцевого самоврядування як децентралізованої форми управління, формуванням законодавства, що регулює діяльність органів місцевого самоврядування та його стосунки з державою. Термін «місцеве самоврядування» з'явився в Англії і означав «здійснення місцевими жителями або їх обраними представниками тих обов'язків і повноважень, які їм надані законною владою, або які належать їм за загальним правом». Згідно з цим підходом територіальна несуперечлива громада користується законними правами і має необхідну організацію для регулювання власних справ. Новий поштовх концептуальному осмисленню самоврядування дала велика французька революція, створивши систему місцевого управління нового типу: вільного від сильної бюрократичної опіки абсолютистської держави.

Хоч традиції общинного, міського самоврядування сягають своїми коренями полісної демократії античного світу, міських і сільських громад середньовічної держави, формування початків місцевого самоврядування стало логічним висновком з основних принципів конституційної, правової держави, сформульованих у нові часи. Взаємовідносини особистості і держави, місцевих громад і центру в умовах демократичної, правової держави принципово інші, ніж в абсолютистській, яку Кант називав державою сваволі. Тому цілком природно, що місцеве самоврядування, яке припускає певну автономію, стає гаслом політичних рухів і правових реформ XIX ст. Саме тоді були закладені основи правових муніципальних систем більшості європейських країн, а також США, Японії та ін.. У першій половині XX ст. були розроблені й теоретичні основи місцевого самоврядування.

Одним із перших вчених, хто привернув увагу до проблем місцевого самоврядування у XIX ст., був А. де Токвіль, французький державний діяч, історик і політолог. У своєму відомому творі «Демократія в Америці» він наголошував, що «саме в громаді полягає сила свободи народу. Громадські інститути відіграють для встановлення незалежності ту саму роль, що й початкові школи для науки; вони відкривають народові шлях до свободи й учать його послуговуватися тією свободою, насолоджуватися її мирним характером. Без громадських інститутів нація може сформувати вільний простір, однак справжнього духу свободи вона так і не набуває».

Першою науковою теорією громадського самоврядування була теорія вільної громади. Вона базувалася на ідеї невідчужуваних природних прав людини (природно-правова школа Дж. Лока), згідно з якою громада як «природна» адміністративно-територіальна одиниця, що історично виникла раніше, ніж держава, має природні та невідчужувані права самостійно вирішувати місцеві питання й управляти власними справами. Держава і самоврядування розглядалися як два кола, які не перетинаються: місцеве самоврядування — як автономна стосовно державної влади публічна влада територіа-

льної громади, а держава - як гарант природних прав і свобод, який повинен шанувати свободу громад.

Проте ідея невідчужуваності, недоторканності прав громад, на якій ґрунтувалася теорія вільної громади, була достатньо вразлива, оскільки йшлося про територіальні одиниці (департаменти, регіони, області), які створювала держава. Тому на зміну їй прийшла громадівська теорія самоврядування. Як і її попередниця, вона виходила з протиставлення держави й суспільства, а також з визнання свободи місцевих співтовариств у здійсненні своїх завдань. Багато її концептуальних положень збігаються з положеннями теорії вільної громади, однак на перший план висувається господарська природа діяльності органів місцевого самоврядування та їх недержавний характер.

Такий підхід мав свої переваги, бо дав змогу чітко розмежувати компетенцію державних структур і місцевих самоврядних органів врядування. Проте він мав і свої недоліки. Практика переконувала, що органи самоврядування, отримуючи свої повноваження від держави, не можуть не здійснювати функцій публічного характеру. Крім того, іноді неможливо було точно розмежувати власне місцеві справи і справи державні, виконання яких доручене громадам. Усвідомлення цих суперечностей привело до виникнення державницької теорії самоврядування. Згідно з нею, усі повноваження місцевим органам врядування надає держава, але, на відміну від центрального державного управління, місцеве самоврядування здійснюється не урядовими чиновниками, а місцевими громадами, жителями міст і сіл, які безпосередньо зацікавлені в результатах свого врядування. Гарантії самостійності місцевого самоврядування, згідно з цією теорією, полягають у тому, що його структури є органами не державної влади, а територіальної громади, на які держава покладає здійснення відповідних завдань та функцій.

Зсув акцентів було зумовлений зниженням ступеня самодостатності територіальних громад, зростанням мобільності населення (на зміну територіальній спільності прийшла спільність професій і соціального становища) та збільшенням числа й ускладненням змісту управлінських функцій. В рамках сучасної теорії державного управління зберігається певний дуалізм трактувань місцевого самоврядування та його взаємостосунків з державою. Двоїстий характер муніципальної діяльності (самостійність у суто місцевих справах і здійснення певних державних функцій на місцевому рівні) відображає теорія дуалізму муніципального управління. В її основі лежить положення класичної ліберальної теорії про залежність демократичної держави від місцевого самоврядування.

Проблема автономії самоврядних органів. Стосунки між державними та місцевими органами, які складаються у процесі здійснення ними своїх повноважень, є визначальними при аналізі систем (моделей) місцевого врядування. Найбільш відомі дві класичні моделі взаємодії центральних і місцевих органів врядування: «модель партнерства» і «агентська модель».

«Модель партнерства» розвивалася переважно в тих країнах, де політична система формувалася «знизу догори», шляхом поступового поєднання повноважень місцевих громад і центральних органів влади. Сама назва свідчить про рівноправні відносини, спрямовані на досягнення спільних цілей.

«Агентська модель» передбачає такі відносини місцевих органів («агента») з центральними органами («принципалом»), за яких головною є роль центру, а місцеві органи — лише інструмент здійснення політичного курсу та засіб виконання адміністративних функцій на місцях.

Деякі дослідники наголошують на необхідності пошуку «золотої середини», якою вони вважають модель «взаємної залежності». Відносини між центральною та місцевою владами будуються в цьому випадку на засадах компромісу й обміну інформацією. Місцеві спільноти залежать від підтримки центру (законодавчої, фінансової тощо), а центральний уряд залежить від ефективної діяльності місцевих органів на місцях. Відно-

сини тут більш рівноправні, ніж в агентській моделі, та більш розвинені і динамічні, ніж у моделі партнерства.

Кожна модель передбачає певну ступінь автономності місцевих органів управління, але по-різному визначає провідну силу у взаємодії місцевих органів і держави. Що ж тоді мають на увазі, говорячи про місцеву автономію?

Під місцевою автономією розуміють право органів влади діяти на власний розсуд (самоуправління) і так само на власний розсуд коригувати дії, використовуючи отриману інформацію про їх результати (самоконтроль).

Отже, автономія складається із самоуправління і самоконтролю. Розрізняють політичну і місцеву автономію. Політичну автономію оцінюють за досягнутими результатами: місцеві органи управління повинні забезпечувати виконання політики, яка відповідає вимогам населення. Для цього необхідні адміністративні та фінансові ресурси, велика частина яких — професійно діючий персонал, владні повноваження, фінансове забезпечення — перебувають під контролем держави.

Місцева автономія, окрім її визнання центральним урядом, також отримує з центру низку повноважень та фінансових ресурсів, яких, як вважають, завжди не вистачає. Сьогодні діє тенденція до зростання вимог громадян щодо поліпшення рівня управління, незважаючи на наявність або відсутність у органів влади повноважень і коштів для їх реалізації. З іншого боку, центральний уряд в разі надання певних повноважень чи ресурсів додає умови та контролює фінансування або перерозподіл бюджету. Це є складовою логіки сучасної держави, яка концентрує суверенітет в державі. Тому місцеві органи влади мають постійно вибирати між незалежністю та рівнем послуг.

Уявлення про задовільний рівень автономії місцевих органів управління залежить від умов конкретної країни, рівня активності громадянства, національної традиції самоврядування. А концепція автономії перебуває у стані постійних змін. У Швеції, наприклад, кожне десятиріччя вживають заходів щодо покращення структури і діяльності влади на місцевому рівні.

4.2 Типологія самоврядних систем. Інституціональні та правові засади місцевого самоврядування

Типологія самоврядних систем.

Щоб зрозуміти, як функціонують місцеві уряди в різних країнах, звернімося до порівняльної характеристики систем місцевого самоврядування. Традиційно розглядають дві базові моделі, які загалом відповідають діючим правовим системам: англосаксонську (англійську або англо-американську) та континентальну (європейську, французьку) модель. Класифікаційними ознаками є принципи, на яких вибудовується система стосунків між органами місцевої влади та центральним урядом та відмінності в системах управління відповідно до типу права.

Англосаксонська система місцевого врядування притаманна англومовним країнам: Великій Британії — батьківщині класичних муніципальних форм, країнам Британської Співдружності (Австралія, Нова Зеландія, Канада), Сполученим Штатам Америки. Вона бере свій початок від місцевих громад та міст середньовічної Англії, управління якими поступово «вмонтовувалося» в державну вертикаль управління країною.

Одна з характерних рис цієї системи - відсутність на місцях повноважних представників уряду, що опікають місцеві виборні органи. Муніципалітети розглядаються як автономні утворення, що здійснюють владу, покладену на них парламентом. Тобто характерним тут є відсутність ієрархічного порядку: місцеві представницькі органи діють

автономно в межах переданих повноважень і не підпорядковані вищому рівню (хоча в деяких випадках така незалежність органів міського самоврядування досить формальна). Контроль за діяльністю місцевих органів влади здійснюють судові органи та центральні міністерства і комітети. Поряд із представницькими органами міське населення може безпосередньо обирати посадових осіб (мерів). Муніципальна влада діє автономно в межах компетенції, наданої законом, а на місцевих рівнях — регламентом.

Для англосаксонської системи головним є принцип так званого «позитивного регулювання». Обсяг повноважень місцевих владних органів встановлюються законодавством шляхом переліку їхніх прав і обов'язків, і вони можуть робити лише те, про що прямо сказано в законі. Будь-який вихід за рамки встановленої законом компетенції розцінюється як перевищення повноважень. За додатковими повноваженнями місцеві органи у Великій Британії можуть звернутися до парламенту з проханням про прийняття «приватного» закону (але ця процедура складна й довготривала) або до держсекретаря, накази якого затверджує парламент.

Отже, англосаксонській моделі притаманні:

- значна автономія органів місцевого самоврядування стосовно держави;
- відсутність прямого підпорядкування центрові органів територіального (субнаціонального) рівня;
- відсутність уповноважених представників центральної влади на місцях, які б опікали органи місцевого самоврядування;
- здійснення контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування переважно непрямым шляхом (через центральні міністерства) та через суд;
- виборність ряду посадових осіб місцевого самоврядування територіальною громадою;
- функціонування органів місцевого самоврядування в межах закріпленої в законі компетенції.

Континентальна (французька) модель місцевого врядування отримала свою назву через поширеність у країнах континентальної Європи й у франкомовному світі, а також у деяких країнах Латинської Америки та Близького Сходу. Вона базується на поєднанні принципів державного управління і місцевого самоврядування. В основу цієї системи покладено принцип «природного права». Всі територіальні утворення країни поділяються на «штучні» (засновані державою з тією чи іншою метою) та «природні», що виникли в процесі історичного розвитку: міста, селища, села. При управлінні штучними утвореннями до уваги беруть насамперед загальнодержавні інтереси. Стосовно ж «природних» місцевих громад діє принцип пріоритетного врахування їхніх власних інтересів. Вони володіють «природними» правами самоврядування.

При визначенні повноважень самоврядування континентального типу застосовується принцип «негативного регулювання», яким керуються самоврядні органи Німеччини та Франції. їм дозволяється робити все, що не заборонено законом. Отже, муніципалітети можуть виконувати на підпорядкованій їм території будь-які управлінські функції, якщо вони не є прерогативою держави.

В Європейській хартії про місцеве самоврядування принцип негативного регулювання зафіксовано в такому вигляді: «...органи місцевого самоврядування в межах, встановлених законом, мають свободу дій у здійсненні своїх ініціатив з будь-якого питання, яке не вилучене з їх компетенції або не надане іншому органу влада».

Принцип «негативного регулювання» не означає, що органам самоврядування надається більша автономія. Навпаки, сучасна континентальна модель організації місцевої влади характеризується.

- значно вищим ступенем централізації у порівнянні з англосаксонською моделлю та наявністю вертикальної (ієрархічної) підпорядкованості;

- поєднанням місцевого самоврядування і прямого державного управління на місцях і функціонуванням на одному й тому ж територіальному рівні органів місцевого самоврядування, обраних територіальною громадою, та уповноважених осіб, призначених центральною владою. Останні здійснюють адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування.

В обох моделях діє основний демократичний принцип — виборність представницького органу місцевого самоврядування.

Крім охарактеризованих систем англо-американського та континентального типів, у Європі існує багато змішаних систем самоврядування (наприклад, в Австрії, Німеччині), діють гібридні моделі міського самоврядування. Усі вони відповідають базовим принципам Європейської хартії місцевого самоврядування, яка проголошує:

- адекватність системи самоврядування цілям, що стоять перед містом (місією міста), і завданням, які розв'язуються місцевою громадою;
- право міської громади визначати структуру органів місцевої влади, встановлювати регламент, правила і процедури;
- особливий статус службовців міської виконавчої влади, відмінний від статусу державного службовця.

Більшість посттоталітарних країн Центральної та Східної Європи, відмовившись від жорстко централізованої моделі місцевої влади, сприйняли континентальну модель місцевого врядування, яка більше наближена до правових систем цих країн.

Інституціональні та правові засади місцевого самоврядування.

Усі системи місцевого самоврядування базуються на правових угодах, які надають вищому органу управління (національному або регіональному парламенту) можливість визначати правила договору. В деяких містах США і Німеччини місцеве врядування має правовий захист, закріплений в хартіях муніципального права.

Функціонування місцевого управління регулюється Конституцією, а також законами, виданими представницькими органами центрального (в унітарних державах) або регіонального (у федеративних державах) рівнів управління. У США правові засади місцевого управління визначають конституції суб'єктів федерації — штатів, у Канаді — провінцій, у Німеччині — земель. Ступінь урегульованості різний: деякі конституції містять невелику кількість норм, що стосуються діяльності місцевих органів влади, інші містять докладні описи усього, що можуть або не можуть робити органи місцевого врядування, аж до включення норм, які регламентують внутрішню організацію муніципалітетів.

Обсяг конституційного регулювання місцевого самоврядування в унітарних державах також неоднаковий. У конституціях таких країн, як Норвегія, Данія взагалі не йдеться про місцевий рівень управління. У французькій Конституції 1958 р. тільки вказується, що територіальними громадами Республіки є комуни, департаменти, заморські території, які вільно управляються виборними радами. Інститут місцевого самоврядування в Україні регулюється статтями 140-146 Конституції.

Конституційні положення конкретизуються поточним законодавством, яке насичує змістом норми конституційного й адміністративного права. Закони про місцеве врядування можуть бути як загальні (наприклад, закон «Про місцеве самоврядування в Україні»), так і часткові, такі, що регулюють діяльність окремих місцевих органів або ланок системи територіального управління (наприклад, закон про столицю). Є також закони, що регламентують економічну та фінансову діяльність органів місцевого самоврядування (наприклад, закон «Про комунальну власність»). Окремими законодавчими актами може бути регламентована діяльність представників державної адміністрації на місцях тощо.

Найважливішим джерелом права про місцеве самоврядування для країн Європи є Європейська хартія місцевого самоврядування, розроблена і прийнята Радою Європи з ініціативи Постійної конференції місцевих і регіональних органів влади в Європі (1985). Цей міжнародний акт запроваджує міжнародні стандарти для регулювання і гарантування прав органів місцевої влади, утверджує єдині принципи місцевого самоврядування

Європейська хартія визначає автономію місцевого самоврядування як наявність права і змоги місцевих органів влади регулювати і впорядковувати власні (місцеві) справи органами, обраними на основі прямого, рівного і всезагального виборчого права. Основні положення статей Хартії містять також вимоги:

- гарантування права на місцеве самоврядування конституцією та законами держави;
- надання місцевим органам влади особливих повноважень поряд із делегованими з центру;
- здійснення адміністративного нагляду за місцевими органами врядування тільки у передбаченій законодавством формі;
- компенсації фінансових ресурсів на виконання делегованих згори повноважень, а також надання місцевим органам влади права збирати місцеві податки і мати необхідні кошти на місцеві програми та послуги;
- наявності правового захисту місцевої влади для того, щоб її органи могли вільно здійснювати свої повноваження та право на самоврядування.

Принципи місцевого самоврядування, задекларовані Хартією, застосовуються до всіх рівнів і категорій місцевої влади в кожній країні, яка визнає й ратифікує її, а також — для територіальної влади на регіональному рівні. Країни-члени Європейського Союзу зобов'язуються забезпечити взаємне інформування й відкритість системи місцевого самоврядування для загального нагляду.

Хартія є першим багатостороннім правовим інструментом визначення і гарантування принципів місцевої автономії. Вона наголошує на цінності місцевого самоврядування як необхідного елемента плюралістичної ліберальної демократії. Країни, що приєднуються до Європейської хартії, беруть на себе зобов'язання застосовувати основні правила, які гарантують політичну, адміністративну і фінансову незалежність місцевої влади. Цей документ втілює переконаність у тому, що ступінь самоуправління місцевої влади є наріжним каменем справжньої демократії.

4.3 Структура органів місцевого самоврядування. Трансформація правової і соціальної реальності в Україні

Структура органів місцевого самоврядування. Система місцевого самоврядування традиційно складається з двох частин: представницького органу, обраного населенням (рада, асамблея, зібрання, тощо), та виконавчого (мер, голова, бургомістр, функціонально організовані департаменти та відділи). Крім того, до неї можуть входити інші самоврядні одиниці (наприклад, територіальні органи самоорганізації населення тощо).

Представницькі органи формуються на місцевому, а в деяких країнах і на регіональному рівнях шляхом виборів. Взаємовідносини між місцевим та регіональним рівнями регулюються національним законодавством або регіональними актами (у державах з федеративним устроєм). У великих містах федеративних країн повноваження суб'єкта федерації і місцевого самоврядування (муніципалітетів) можуть бути суміщені (наприклад, у Відні, Берліні). Кількість членів представницької ради регулюється правовими актами, іноді конституцією і залежить від чисельності населення. В окремих краї-

нах вирішальне значення має традиція. Так, у США, Канаді муніципальні ради не чисельні, а в Японії навпаки — в муніципальних асамблеях налічується від 12 до 100 членів.

Великі міста поділяються на райони (округи), де діють районні (окружні) ради (Париж, Торонто та ін.). Але райони не мають самостійного статусу і власного бюджету. Міська рада визначає кошторис району спільно з районною адміністрацією. Термін повноважень місцевих рад коливається від одного до шести років. У державах з континентальною моделлю місцевого самоврядування система управління більш-менш уніфікована в тому сенсі, що управління здійснюється за єдиним зразком як у селищних, так і в міських територіальних громадах. Вони мають однакові повноваження. А в країнах, де діє англосаксонське право, муніципалітети створюються тільки в містах.

Основною формою роботи місцевих представницьких органів є сесії, проведення яких регулюється законом (Велика Британія), актом провінційного уряду (Канада) або регламентом роботи ради (Швеція). У межах своїх повноважень ради створюють постійні або тимчасові комітети/комісії (з освіти, будівництва, охорони здоров'я, соціального захисту тощо). Так звані обов'язкові комітети призначаються відповідно до законодавства. Так, в Україні обов'язковою є комісія з питань бюджету.

Виконавчі органи відповідають за реалізацію рішень представницьких органів, за поточне управління місцевими справами. Вони включають у себе виконавчий орган загальної компетенції — виконавчий апарат та органи галузевої і спеціальної компетенції (управління, відділи, департаменти). У деяких країнах з континентальною моделлю місцевого самоврядування (Німеччині, Франції, ін.) виконавчі органи місцевого самоврядування іноді можуть виконувати й деякі функції державної адміністрації в населеному пункті. В такому випадку виконавчий орган розглядається як складова частина і місцевого самоврядування, і державної ієрархічної системи. Функціональне роздвоєння іноді призводить до конфліктних ситуацій, особливо, коли мер має виборний статус, а отже мусить балансувати між місцевими і державними інтересами.

Існують величезні розбіжності у кількості персоналу виконавчих органів залежно від кількості населення та діапазону повноважень. У Канаді є муніципалітети, де працює одна особа (вона — клерк, скарбник, збирач податків, ухвалює нормативні акти, інспектор будівель). З іншого боку, існують місцеві виконавчі органи з тисячами службовців, що згруповані в функціональних відділах.

У світовій практиці є декілька моделей формування системи виконавчих органів на місцях, відмінності між якими стосуються розподілу повноважень і функцій між виконавчими та представницькими органами. Одна з них - система «слабкий мер - рада». Вона зародилася у Великій Британії і була запроваджена в деяких містах США як засіб запобігання корумпованості місцевої влади, коли населення не бажає довірити всі виконавчі повноваження одній посадовій особі. В системі «слабкий мер — рада» місцеві представницькі органи можуть обирати виконавчий орган зі свого складу. Рада наділяється фактично як нормотворчими, так і виконавчими повноваженнями і здійснює управління місцевими справами в основному через систему галузевих комітетів. Мер може обиратися як Радою, так і безпосередньо населенням, але головна ознака системи «слабкий мер — рада» — обмеженість адміністративних повноважень мера.

«Слабкий мер» може мати «право вето», пропонувати Раді прийняття нормативних актів, головувати в раді, призначати та звільняти голів муніципальних департаментів за погодженням ради.

Іноді рада вибирає виконавчий орган влади. В окремих випадках населення вибирає головних чиновників (скарбника, клерка) для виконання деяких виконавчих функцій. Муніципальні департаменти (всі або деякі) діють під контролем відповідних комітетів ради. Рада ж найчастіше розробляє та приймає бюджет, і на нього не поширюється право вето «слабкого» мера.

Головний недолік цієї системи — фактична відсутність однієї посадової особи, яка б відповідала за всі питання здійснення політичного курсу муніципалітету. Це призводить до дроблення та слабкої координованості місцевого управління. Тому вважають, що система «слабкий мер — рада» добре функціонує лише в умовах невеликих міст та громад. Вона непридатна для великих міст, які потребують політичного й адміністративного лідера.

Друга система — «сильний мер — рада». Введення інституту «сильного мера» виявилось своєрідною реакцією на надзвичайну фрагментацію місцевого самоврядування, дифузії управлінських повноважень та практичне підтвердження того, що деконцентрація адміністративних функцій не є панацеєю від корупції". «Сильний» мер повинен був стати політичним і адміністративним лідером муніципалітету, відповідальним за вироблений політичний курс та виконання програм міського розвитку. Строк повноважень мера було збільшено, кількість чиновників, яких обирає населення, зменшено. Скоротилась також кількість організацій, що здійснювали функції міського управління.

Для статусу «сильного мера», якого обирає населення, характерно те, що він:

- має право вето на рішення ради, яке може бути подолано кваліфікованою більшістю членів ради;
- готує нормативні акти на розгляд ради;
- відповідає за складання та виконання муніципального бюджету;
- призначає та звільняє муніципальних чиновників;
- розподіляє функції та повноваження між муніципальними департаментами, здійснює, у разі необхідності, їх реорганізацію;
- вирішує питання оперативного управління містом.

Як політичний лідер муніципалітету, якого обрало населення, мер виражає інтенси міста у відносинах з центральним і регіональним урядами.

Система «сильний мер — рада» відповідає, насамперед, умовам великого міста, де концентрація владних повноважень та відповідальності продиктована необхідністю, складністю управління, неоднорідним складом населення. Сильний мер покликаний бути арбітром і сприяти досягненню компромісу між окремими верствами населення, різними групами інтересів. Означена система несе в собі певні риси президентської форми правління і тому проектує на місцевий рівень як позитивні, так і негативні її особливості.

Класифікація цієї чи іншої системи «мер — рада» до певної міри умовна. Багато чого в діяльності мера і виборної муніципальної ради залежить від конкретної ситуації, традицій, що склалися в місті, розкладу політичних сил, особистості мера. У практиці деяких країн виконавчий орган не обирається, а призначається, хоч це загалом не характерно для розвинутих демократичних держав. Але є й винятки, у Бельгії, Люксембурзі, Голландії мера призначає глава держави на пропозицію муніципальної ради. У цьому випадку він є не тільки главою місцевої адміністрації, але й представником центрального уряду.

У місцевому самоврядуванні використовуються також інші, комбіновані способи формування виконавчих органів. Так, у Канаді, США набула розповсюдження система «мер

- головний адміністратор». Мер обирається муніципальною радою або населенням і здійснює здебільшого загальнополітичні й представницькі функції та виконує деякі адміністративні повноваження. Рада наймає професійного менеджера, який здійснює політику, визначену радою. Головний адміністратор виконує функції, притаманні «сильному» меру. Головною рисою цієї системи є акцент на ефективності управління та відокремлення політики від адміністрації. Управління містом будується за такими ж принципами, як і управління приватною корпорацією". Інститут муніципальних мене-

джерів використовується і функціонує також в ряді європейських країн (Німеччина, Фінляндія, Швеція, Ірландія та ін.).

Система «мер - головний адміністратор» з акцентом на професіоналізмі ефективна в умовах порівняно гомогенних спільнот завдяки знаходженню найбільш раціональних шляхів розв'язання проблем. Проте вона вважається неприйнятною для великих міст, передусім — з політичної точки зору. Керівник, який призначається, не є підзвітним населенню, отже, виникає питання щодо адекватності цієї системи демократичним принципам і потребам представництва.

У деяких країнах існує так звана комісіонерська форма самоврядування, яка передбачає обрання територіальною громадою ради комісіонерів (уповноважених) у складі трьох — семи осіб. Рада одночасно виконує роль і представницького, і виконавчого органу місцевого самоврядування. Кожний з комісіонерів при цьому очолює один або кілька функціонально взаємопов'язаних департаментів.

Комбінована форма характеризується поєднанням системи «рада — головний адміністратор» з системою «сильний мер — рада». Цікавим є приклад деяких канадських міст, де застосовується комбінована форма організації місцевого самоврядування, що включає елементи трьох класичних форм: «сильний мер — рада», «рада — головний адміністратор» та комісіонерської.

Існують і інші різновиди змішаних форм місцевого самоврядування.

Головними учасниками процесів прийняття та впровадження політики на місцевому рівні є:

- виборні радники, які приймають рішення;
- старший персонал виконавчих органів, які забезпечують надання експертних, аналітичних та дорадчих рекомендацій радникам;
- виборці, які повинні бути головними в політичному процесі, висловлюючи своєю поведінкою на виборах погляди і потреби місцевої громади;
- місцеві групи, що представляють різні кола місцевої громади;
- засоби масової інформації.

Трансформація правової і соціальної реальності в Україні. Правова й соціальна реальність в Україні перебуває у стані складних трансформацій. В Конституцію України (1996) введено ряд фундаментальних системних принципів, зорієнтованих на демократичний розвиток, зокрема, на місцях пряме державне управління замінене місцевим самоврядуванням, частково відокремленим від державних органів. Проте поки що у сфері самоврядування існує значна розбіжність між формальними інститутами та реальною практикою.

Конституція забезпечує право громадян України на здійснення місцевого самоврядування через самостійне розв'язання населенням питань місцевого значення, самостійність органів, утворюваних населенням для цієї цілі, через конституційну заборону на обмеження прав місцевого самоврядування, що забезпечується судовим захистом. У Конституції задекларовано, що права місцевих громад на самоврядування гарантуються усіма державними органами. Принципи організації місцевого самоврядування в Україні, що встановлені законами України, загалом відповідають міжнародним стандартам, зокрема вимогам Європейської хартії місцевого самоврядування.

Конституція України встановлює унітарний державно-територіальний устрій, хоч серед спеціалістів тривають дискусії щодо напрямку його подальшого розвитку, у бік федералізації чи децентралізації та деконцентрації влади при збереженні унітарного устрою.

4.4 АРК, регіональні, місцеві органи державної влади. Автономна Республіка Крим, регіональні та місцеві органи державної влади

Особливе місце в процесі становлення державно-територіального устрою незалежної України належить законодавчому врегулюванню взаємовідносин між центральними органами державної влади та органами управління Автономної Республіки Крим, що була утворена на базі Кримської області у період між проголошенням Декларації про державний суверенітет України та здобуттям нею незалежності — у відповідь на вимогу ЦК КПРС, занепокоєного незалежницькими тенденціями в Україні. Після проголошення України незалежною державою у відносинах центру і Кримської автономії виникла низка політико - правових проблем, які підсилювались нагнітанням у Криму антиукраїнських настроїв. Радикальні представники російської громади виступали за відновлення СРСР або за приєднання Криму до Росії, що суперечило суверенітету України, загрожувало її територіальній цілісності. Поступово ці проблеми були розв'язані шляхом внесення змін і доповнень до Конституції України, прийняття Верховною Радою України законів «Про Автономну Республіку Крим», «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим» і особливо прийняття нової Конституції України 1996 Р

У Конституції України Автономній Республіці Крим присвячено окремий десятий розділ. Її статус визначено як адміністративну автономію, що є невід'ємною складовою частиною України. Республіці надані широкі повноваження в питаннях організації та діяльності органів влади і місцевого самоврядування, прийняття нормативно-правових актів, що не суперечать законам України, права власності на об'єкти, що їй належать. АР Крим здійснює розпорядчі і контрольні повноваження в розробці й реалізації програм економічного, соціального і культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля; створення і функціонування вільних економічних зон згідно з законодавством України. До повноважень Автономної Республіки Крим віднесені також питання реалізації державної політики в галузі освіти, культури, розвитку мови і національних традицій, охорони здоров'я, спорту тощо.

Статус областей в системі державно-територіального устрою, обсяг їх повноважень і характер взаємовідносин з центральними органами влади визначається Конституцією, законами та указами Президента. Виконавчу владу в областях і районах, у містах Києві та Севастополі, як уже зазначалося, здійснюють місцеві державні адміністрації, голови яких призначаються і звільняються Президентом за поданням Кабінету Міністрів. Місцеві державні адміністрації є втіленням деконцентрації влади. Вони підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня та обласним і районним радам у частині делегованих їм відповідними радами повноважень. Водночас, вони активно взаємодіють з органами місцевого самоврядування.

Органи місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування можна визначити як одну з запроваджуваних в Україні форм народовладдя. Згідно з Конституцією України (ст. 140), самоврядування «є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України». Йому притаманні такі риси, закріплені законом «Про місцеве самоврядування в Україні»:

- місцеве самоврядування діє в порядку і межах, визначених Верховною владою;
- його органи дотримуються визначеного законодавством розмежування сфер компетенції;

- для здійснення завдань, що стоять перед самоврядними органами, вони мають самостійні джерела фінансування;
- вони формуються з дотриманням принципу виборності.

УІК форма народовладдя місцеве самоврядування дає змогу територіальним громадам (місцевим співтовариствам) самостійно і під свою відповідальність, з використанням власних матеріальних і фінансових ресурсів, безпосередньо і через органи місцевого самоврядування вирішувати питання, які стосуються спільних інтересів членів територіальних громад.

Система місцевого самоврядування в Україні включає:

- сільські, селищні, міські Ради та їх органи (виконавчі комітети, комісії тощо);
- інші форми самоорганізації громадян (громадські комітети і ради мікрорайонів, житлових колективів, домові, вуличні, дільничні комітети);
- різні форми безпосереднього волевиявлення громадян (місцеві референдуми, збори та сходи громадян).

Сільські, селищні, міські, районні й обласні ради формуються шляхом виборів. Спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст представляють обласні та районні ради. Таким чином, суб'єктом самоврядування виступає сама громада або інша територіальна спільнота і представницькі органи територіальних громад в особі рад. Територіальні громади прямим голосуванням обирають терміном на 4 роки голів сіл, селищ і міст, які очолюють виконавчі комітети рад та головуєть на їх засіданнях. Голови районних і обласних рад обираються самими радами і очолюють виконавчий апарат ради.

Органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності, встановлюють місцеві податки і збори, утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, затверджують і реалізують програми соціально-економічного і культурного розвитку та бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади. Здійснення цих повноважень фінансується з державного бюджету або шляхом віднесення до місцевого бюджету окремих загальнолюдських податків.

Кожну ланку самоврядування закон наділяє власною компетенцією, в межах якої вона діє незалежно. В разі незаконного втручання державних структур у їх повноваження, органи місцевого самоврядування мають право

на судовий захист своїх інтересів. Разом з тим, органи самоврядування несуть конституційну відповідальність за свою незаконну діяльність. Рішення органів місцевого самоврядування в разі їх невідповідності Конституції і законам України призупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду.

4.5 Статус місцевого самоврядування в Україні. Місцеве самоврядування і державна влада: способи взаємодії

Суспільний статус місцевого самоврядування в Україні. Визначаючи роль місцевого самоврядування в політичній системі України, яка включає державні та громадські інститути, можна стверджувати, що особливістю місцевого самоврядування є його державно-громадський характер. Незважаючи на те, що, відповідно до Конституції України, органи місцевого самоврядування організаційно відособлені і не входять у систему органів державної влади, місцеве самоврядування усе ж таки має ознаки інституту державної влади. Його організаційна відособленість дає підстави говорити про визначену автономію місцевого самоврядування в системі органів влади, а не про його виключення зі структури держави, що побічно підтверджується й існуванням терміна

«місцева автономія». Положення Європейської хартії місцевого самоврядування також підтверджують виконання органами місцевого самоврядування значної частини державних завдань.

До основних ознак місцевого самоврядування як державного інституту можна віднести:

- право ухвалення правових актів, обов'язкових для виконання всіма розташованими на території місцевого самоврядування підприємствами, установами, організаціями і громадянами. Відмінність актів органів місцевого самоврядування від актів органів державної влади полягає в обмеженості території, на якій вони чинні;
- законодавчо встановлену відповідальність за невиконання або неналежне виконання правових актів місцевого самоврядування;
- право створювати місцеві органи в системі місцевого самоврядування, що мають право використовувати примус до виконання законів і актів місцевого самоврядування.

З іншого боку, місцеве самоврядування як одна з форм самоорганізації громадян має ознаки суспільного (громадського) інституту, найважливішими з яких є такі:

- структура органів місцевого самоврядування та поділ повноважень між ними визначаються населенням і не встановлюються законодавством;
- питання, віднесені до компетенції місцевого самоврядування, можуть вирішуватися місцевими референдумами і зборами громадян, причому в окремих випадках представницькі органи місцевого самоврядування взагалі можуть не утворюватися, а їхні повноваження будуть здійснюватися зборами;
- населення має право на правотворчу ініціативу;
- одним з елементів системи місцевого самоврядування є територіальне громадське самоврядування — самоорганізація громадян за місцем їхнього проживання на території населеного пункту для самостійного і під свою відповідальність здійснення власних ініціатив у питаннях місцевого значення;
- населення має право брати участь у здійсненні місцевого самоврядування в будь-яких формах, що не суперечать Конституції і законодавству України.

Прикладом можуть бути комітети (комісії), які можуть утворюватися для вирішення окремих питань місцевого значення і включати посадових осіб місцевої адміністрації, депутатів представницького органу місцевого самоврядування, представників підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, окремих громадян. Такі комітети наділяються органами місцевого самоврядування певними повноваженнями та правом розпоряджатися частиною бюджетних коштів і комунальної власності.

Окремо слід відзначити специфічне співвідношення владних і господарських завдань у діяльності органів місцевого самоврядування. У переліку питань місцевого значення важливе місце займають саме господарські проблеми, розв'язання яких потребує самостійної діяльності органів місцевого самоврядування. Територіальні громади в особі органів місцевого самоврядування мають право виступати в господарських відносинах на рівних засадах із громадянами та юридичними особами. Співвідношення владних і господарських функцій місцевого самоврядування істотно відрізняється від аналогічного співвідношення функцій державної влади. Це пов'язано з тим, що основним завданням місцевого самоврядування є задоволення життєвих потреб населення.

Таким чином, місцеве самоврядування має характеристики трьох різних суб'єктів: суб'єкта влади, суб'єкта громадянського суспільства, суб'єкта господарської діяльності.

Співвідношення цих функцій залежить від конкретних умов не тільки в країні та у регіоні, але й у кожній територіальній громаді.

Виокремлення органів місцевого самоврядування із системи органів державної влади (автономізація влади місцевого рівня), спрямування його зусиль на задоволення життєвих потреб населення, соціальна спрямованість його діяльності дають змогу максимально усунути його від участі в політичних конфліктах і забезпечити можливість створювати (незалежно від політичної ситуації в перехідному суспільстві) упорядковане життя членів громади, розв'язувати економічні проблеми за рахунок використання місцевих ресурсів.

Для підтримки власної автономності, тобто визначеного обсягу владних повноважень і необхідних для їх виконання ресурсів, органи місцевого самоврядування зацікавлені в динамічній рівновазі різноманітних рівнів державної влади. Тому, незважаючи на внутрішню «аполітичність», їх можна розглядати як елемент системи стримувань і противаг, як засіб і водночас наслідок децентралізації влади. Місцеве самоврядування і державна влада: способи взаємодії.

Місцеве самоврядування і державна влада: способи взаємодії. Взаємовідносини між органами державного управління і органами місцевого самоврядування регулюються лише законом. Законодавство України у сфері місцевого самоврядування має деякі особливості, які відрізняють або зближують його з відповідним законодавством інших держав. Конституція України визнає і гарантує місцеве самоврядування, що притаманне конституціям не всіх держав. Після прийняття закону «Про місцеве самоврядування в Україні» чітко окреслилося коло питань, віднесених до сфери самоврядування, визначилися повноваження самоврядних органів. В Україні діє також низка інших законодавчих актів, що регулюють організацію і діяльність місцевого самоврядування.

В Україні законодавчо закріплені: наявність власних повноважень, у межах яких органи місцевого самоврядування діють самостійно; наявність власних ресурсів, достатніх для здійснення органами місцевого самоврядування своїх повноважень; виборність органів у системі органів місцевого самоврядування.

Проте не всі проблеми у сфері самоврядної діяльності врегульовані однаково добре. Деяких законів ще просто не вистачає — як з об'єктивних причин (через великий обсяг законодавчої роботи в умовах перехідного суспільства), так і з суб'єктивних (через свідому і цілеспрямовану протидію деяких політичних сил або окремих політиків реформуванню основ місцевого самоврядування). Особливо це стосується законодавства в бюджетній і податковій сферах, від чого прямо залежить становлення фінансової основи місцевого самоврядування. На національному рівні протидія виявляється через не запровадження необхідних заходів щодо подальшої децентралізації і де-концентрації влади і ресурсів, а на регіональному рівні — через неприйняття рішень про передачу на рівень місцевого самоврядування об'єктів власності, фінансових та інших ресурсів.

Інша проблема полягає в неузгодженості між собою уже прийнятих законів. Причинами є недосконалість процедури проходження законопроектів та наявність суперечливих інтересів у міністерств та відомств (у виконавчій владі), у політичних партій, фракцій та груп (у владі законодавчій). У багатьох випадках це призводить до конфлікту інтересів держави і місцевих громад та до намагання розв'язати його на користь сильнішого (державної влади). Беручи до уваги, що розбіжності інтересів неминучі, гостроту проблеми можна зняти вдосконаленням процедури проходження законопроектів.

Реалізація повноважень місцевого самоврядування повинна забезпечуватись достатніми фінансовими ресурсами, наявністю комунальної, у тому числі земельної, власності. У держави є обов'язок передати місцевому самоврядуванню на довгостроковій основі ресурси в обсязі, відповідному до поставлених перед ним завдань. Таким чином, держава має забезпечити місцевому самоврядуванню можливість самостійного і довгострокового планування і здійснення своєї діяльності.

Юридичні гарантії включають забезпечення обов'язковості рішень органів місцевого самоврядування. Організаційні і кадрові гарантії включають підготовку на державному рівні муніципальних службовців, інформаційне забезпечення місцевого самоврядування. Можливість недотримання законодавства про місцеве самоврядування однією або обома сторонами повинна нейтралізуватися діяльністю судової системи.

Органи місцевого самоврядування відповідно до чинного законодавства мають право вносити законопроекти в законодавчі органи, тобто можуть виступати як суб'єкти законодавчої ініціативи. При цьому законодавством встановлено, що звернення органів місцевого самоврядування й подані ними законопроекти підлягають обов'язковому розгляду органами державної влади

Оскільки, крім принципово важливих питань, що потребують законодавчого регулювання, існує велика кількість поточних питань, які розв'язуються у процесі оперативної взаємодії місцевого самоврядування і державної влади, можуть використовуватися інші форми взаємодії. До них варто віднести різного роду спільні робочі органи — групи, комісії (постійно діючі і тимчасові). Ефективною формою взаємодії може стати співробітництво державної і місцевої влад через асоціації міст та інші асоціативні органи. Для державної влади Асоціація міст України — це та організація, через яку можна звертатися одночасно до всіх

її членів і виробляти узгоджену політику стосовно місцевого самоврядування.

Реалізація конституційного права населення на здійснення місцевого самоврядування значною мірою залежить від розуміння населенням своїх прав і можливостей у здійсненні місцевого самоврядування, знання, як цими правами користуватися.

Висновки. Демократичне правління передбачає значну міру децентралізації влади та наявність місцевого самоврядування. Саме за таких умов кожний громадянин має змогу брати участь у вирішенні питань, що стосуються його безпосередньо, бути учасником демократичного процесу. Місцеве самоврядування — це «тренувальний майданчик» демократії, на якому громадяни дізнаються, як керувати процесами місцевого розвитку та як користуватися своїми демократичними правами.

Провідним принципом самоврядування є організаційне й функціональне відокремлення його органів від органів державної влади; взаємовідносини між ними регулюються лише законом.

Передача повноважень з центру на місця здійснюється шляхом децентралізації й деконцентрації влади, що дає змогу будувати демократію знизу догори.

Застосування того чи іншого виду децентралізації здебільшого обумовлюється закріпленням у Конституціях держав типом державно-територіального устрою, який буває унітарним або федеративним. Як федеративні, так і унітарні держави не виключають наявності розвиненої системи місцевого самоврядування.

Загальне розуміння необхідності самоврядування стало надбанням ХХ ст. Проте й у минулому ця ідея мала своїх прихильників і захисників. Серед найяскравіших сторінок, написаних класиками політичної думки про роль та механізми самоврядування — книга А. де Токвіля «Про демократію в Америці».

Згідно із сучасними уявленнями, мешканці населених пунктів, що утворюють місцеві громади, повинні мати можливість самостійно, на свою відповідальність вирішувати питання організації власного життя, причому обсяг повноважень органів місцевого

самоврядування має визначатися винятково можливістю реалізації цих повноважень на низовому рівні.

Для європейських країн велике значення має прийнята Радою Європи «Європейська Хартія місцевого самоврядування» (1985). Вона визначає ті стандарти самоврядування, на які мають орієнтуватися усі демократичні країни.

Історично склалися дві моделі місцевого самоврядування: англосаксонська та континентальна (європейська). Вони пов'язані з пануванням однойменних правових систем і відрізняються принципами, на яких вибудовується система стосунків між органами місцевої влади та центральним урядом.

За англосаксонської моделі муніципальна влада діє автономно в межах компетенції, наданої законом, а на місцевих рівнях — регламентом. Контроль за діяльністю місцевих органів влади здійснюють судові органи та центральні міністерства і комітети. Континентальна модель базується на поєднанні принципів державного управління і місцевого самоврядування. Посткомуністичні країни у більшості своїй сприйняли континентальну модель місцевого врядування.

Система місцевого самоврядування традиційно складається з двох частин: представницького органу, якого обирає населення, та виконавчого органу. Крім того, до неї можуть входити інші самоврядні одиниці (наприклад, територіальні органи самоорганізації населення тощо).

Існують різні зразки взаємовідносин виконавчих і представницьких органів на місцях, що базуються на певному розподілі їхніх повноважень і функцій: «слабкий мер — рада»; «сильний мер — рада»; «мер — головний адміністратор»; «комісіонерська форма» самоврядування та різноманітні їх комбінації.

За будь-якої форми організації самоврядування головними учасниками процесів прийняття та впровадження рішень на місцевому рівні є: виборні радники, персонал виконавчих органів, виборці, місцеві групи, що представляють різні кола місцевої громади, засоби масової інформації.

Важливого значення в системі самоврядування надають проведенню місцевих референдумів, завдяки яким громадяни мають змогу брати безпосередню участь у вирішенні важливих проблем життя громади. Референдум веде до підвищення рівня легітимності врядування. Застосовуються й інші форми волевиявлення громадян, як-от: місцева ініціатива, відкликання посадових осіб чи депутатів. Громадяни залучаються до самоврядування також через щорічні міські збори.

В Україні згідно з чинною Конституцією громадяни мають право на здійснення місцевого самоврядування, а усі державні органи повинні цьому сприяти. Законодавчо закріплені принципи організації місцевого самоврядування в Україні відповідають міжнародним стандартам, зокрема вимогам Європейської хартії місцевого самоврядування. Проте, в умовах перехідного суспільства існує значний розрив між задекларованим і навіть закріпленим у законах розумінням самоврядування та повсякденною практикою взаємовідносин центральних і місцевих органів. Такий стан обумовлений як чинниками культурного плану, так і надмірною централізацією фінансових ресурсів.

Для підвищення ефективності самоврядування в Україні часом не вистачає законів (особливо в бюджетній і податковій сферах), а часом закони наштовхуються на протидію центру чи місцевих чиновників. Громадяни також не завжди виявляють належний рівень зацікавленості суспільними справами, активності й компетентності.

Усунення існуючих недоліків має привести до фактичного виокремлення органів місцевого самоврядування із системи органів державної влади, підвищення суспільно-політичної активності членів громад, а отже й до поглиблення та зміцнення демократичного ладу в Україні.

Завдання на самостійну підготовку

1. Яке місце займає самоврядування в системі держава — суспільство?
2. Якою є роль децентралізації, регіонального й місцевого самоврядування в системі демократичного правління?
3. Що таке децентралізація і деконцентрація влади? Які є різновиди децентралізації?

Лекція 5

ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.

План лекції

- 5.1. Сучасне розуміння прав людини
- 5.2. Повноваження, і головні функції Організації Об'єднаних Націй
- 5.3. Захист прав людини на регіональному рівні

- 5.4. Основні права й відповідальність громадянина
- 5.5. Методи й механізми захисту прав і свобод людини
- 5.6. Система захисту прав і свобод людини в Україні

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Біленчук П. Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування. Муніципальне право. — Київ, 2000.
2. Гірняк М. Європейська хартія місцевого самоврядування в правовому полі України: аналіз ситуації // Людина і політика. — 2001. — № 3.
3. Гогоша І. Аналіз закону «Про місцеве самоврядування» // Нова хвиля. - 1998. - № 5.
4. Колодій А. М., Олійник А. Ю Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навчальний посібник. — Київ, 2001.

Основні поняття: безпосередня демократія, посередницька демократія, інститути демократії, права людини, демократичні цінності.

5.1. Сучасне розуміння прав людини

Природні та позитивні права. Права індивіда невіддільні від соціальної діяльності людей. Вони є нормативною основою взаємовідносин людей, упорядкування їхніх зв'язків, координації їхніх вчинків, а також діяльності, спрямованої на розв'язання суперечностей і конфліктів. Права визначають умови і способи життєдіяльності людей, об'єктивно необхідні для нормального функціонування суспільства, держави. Такі права, як право на життя, недоторканість особи, свобода совісті, думок, переконань, автономія особистого життя, право на участь у політичних процесах та інші, є необхідною умовою життя людини в цивілізованому суспільстві. Ось чому вони повинні бути безумовно визнані і гарантовані державою.

Вчені вирізняють чотири підходи до проблеми правового статусу людини і громадянина. Колективний підхід надає пріоритет не особистості, а колективу (суспільству, класам, об'єднанням). При такому підході головними є соціально-економічні права. При цьому розрізняються права громадян (людини) та права трудящих. Другий підхід до прав людини закріплений у класичному мусульманському праві, де статус особи визначається шари'атом. Людина тут не має права розпоряджатися собою на власний розсуд, її дії мають підпорядковуватися волі Аллаха. Акцент переноситься не на права, а на обов'язки особистості перед Аллахом, перед громадою правовірних мусульман. Звичайне право деяких країн тропічної Африки розглядає людину як невід'ємну клітину племені. Ось чому права людини тут не можуть бути реалізовані окремо від племені.

Ліберальна концепція виходить із того, що кожна людина від моменту народження наділена природою невід'ємними правами, обмеження яких можливе лише у зв'язку із забезпеченням охорони суспільного ладу, правопорядку, прав і свобод інших громадян, запобіганням насильству тощо. Ця концепція сформувалася у процесі підготовки і здійснення буржуазних революцій ХУП-ХУІІІ ст. і стала справжнім відкриттям у галузі прав і свобод людини, визначивши нові орієнтири у взаємовідносинах держави і людини — свободу, юридичну рівність, верховенство закону, універсальні права людини.

В юридичній науці існують два головні напрями визначення суті прав і свобод людини: природно-правовий та позитивістський.

Природно-правовий напрям розглядає людину як таку, що має невід'ємні природні права, даровані їй від народження. Вони не залежать від волі держави. Основою цього напрямку стала природно-правова концепція, яка вважає головним принципом свободи, невід'ємності, невідчужуваності прав людини. Держава покликана визнавати ці права, рахуватися з ними, безперешкодно реалізацію. Гарантії дають змогу зробити необхідний перехід від передбаченої законодавством можливості до реального здійснення захисту прав і свобод людини та громадянина. Існують дві категорії гарантії: загальні і спеціальні (юридичні). Під загальними гарантіями розуміють такі, які охоплюють всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на усунення можливих причин і перешкод щодо їх неналежного здійснення. А спеціальні (юридичні) гарантії трактуються як правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права і свободи людини, усуваються або поновлюються порушені права. Загальні гарантії прав і свобод класифікуються як економічні, політичні і організаційні.

Механізм захисту прав і свобод людини передбачає систему правових засобів, спрямованих на захист прав людини при скоєнні певного правопорушення чи об'єктивно-протиправного діяння. Право на захист розглядається як матеріальне суб'єктивне право правоохоронного характеру, що виникло в момент порушення регулятивного суб'єктивного права на боці потерпілого. Невід'ємні права не надаються людині законом. Закон — це лише засіб, знаряддя, механізм забезпечення й захисту прав і свобод людини.

Право на захист означає можливість використання примусової сили держави. Звідси випливає, що суб'єктом правоохоронних відносин, як правило, мусить бути державний орган, без якого такий примус неможливий. Важливу роль відіграють такі атрибути захисту прав і свобод людини, як наявність конституції, надійне законодавство, конституційне закріплення основних прав і свобод людини, незалежність судової влади, наявність органу конституційного контролю тощо.

Для надійного захисту прав людини важливе значення має співробітництво держав у цій галузі і створення системи міжнародного контролю за втіленням у життя взятих ними юридичних зобов'язань. Спеціальні установи, що функціонують як на світовому, так і на регіональному рівнях, є одним із найзначніших досягнень другої половини ХХ ст. у міжнародному регулюванні прав людини. У міжнародних відносинах немає наддержавної влади, яка могла б контролювати здійснення принципів та норм міжнародного права і в окремих випадках примусово втілювати їх у життя або накладати санкції за порушення взятих зобов'язань. Ось чому держави передбачили створення міжнародного контрольного механізму, який виник у результаті розширення міжнародної правотворчості, ускладнення міждержавних зв'язків, появи глобальних проблем, що стосуються долі всього людства.

Мета контрольного механізму полягає не в застосуванні санкцій до держав за невиконання взятих ними зобов'язань, а лише в контролюванні втілення ними у життя положень міжнародних угод. Одне з головних завдань органів контролю — сприяти і допомагати державам у виконанні ними міжнародних зобов'язань шляхом прийняття відповідних рішень і рекомендацій. Погоджуючись на міжнародно-правове регулювання основних прав і свобод людини, держави беруть на себе відповідні зобов'язання. Об'єкти таких зобов'язань — права людини — втілюють у життя самі держави. Але їх здійснення підлягає контролю з боку міжнародного співтовариства. У цьому полягає одна з принципів специфічних рис міжнародно-правового регулювання прав людини. Імплементация прав людини здійснюється законодавчими, адміністративними та іншими засобами кожної держави, а міжнародні органи лише контролюють цей процес.

5.2 Повноваження, і головні функції Організації Об'єднаних Націй.

Організація Об'єднаних Націй (ООН), згідно зі ст. 13 Статуту ООН, покликана сприяти міжнародному співробітництву в галузі прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії. ООН приймає рекомендації, ухвалює рішення, скликає міжнародні конференції, готує проекти конвенцій, здійснює дослідження, надає консультативну та технічну допомогу окремим країнам. Фактично усі головні і значна частина допоміжних органів ООН тією чи іншою мірою займаються питаннями прав людини.

Одним із головних органів ООН є її Генеральна Асамблея, на яку покладена відповідальність за виконання функції зі сприяння загальній повазі і дотриманню основних прав і свобод людини. Питання прав людини, як правило, включаються до порядку денного Генеральної Асамблеї на підставі відповідних розділів доповіді Економічної і соціальної ради, а також рішень, прийнятих Генеральною Асамблеєю на попередніх сесіях. Іноді питання прав людини пропонуються для обговорення іншими головними органами ООН, а також її Генеральним секретарем. Для сприяння Економічній і соціальній раді у розгляді питань, які стосуються прав людини, створюються спеціальні комітети та комісії. Від 1946 р. діє Комісія з прав людини. Вона складається з представників 53 держав-членів, які обираються строком на три роки. Комісія може запросити взяти участь у своїй роботі будь-яку державу, а також представників національно-визвольних рухів.

Питання прав людини переважно розглядаються Третім комітетом Генеральної Асамблеї, у віданні якого перебувають соціальні і гуманітарні питання, а також питання культури. Деякі аспекти прав і свобод людини обговорюються й іншими комітетами. Ухвалені ними рішення підлягають затвердженню на пленарних засіданнях Генеральної Асамблеї. За її дорученням дослідження стану справ з правами людини, як правило, здійснюють Економічна і соціальна рада та її допоміжні органи, спеціалізовані установи і Генеральний секретар ООН

Економічна і соціальна рада складається з представників 54 держав-членів, які обирає Генеральна Асамблея на три роки. При цьому щороку обираються 18 членів замість тих 18, строк повноважень яких закінчився. Проблеми прав людини розглядаються на сесії Другого (соціального) комітету ради. Доповіді цього комітету та проекти резолюцій і рішень передаються раді для прийняття остаточного рішення в процесі пленарних засідань. Економічна і соціальна рада уповноважена статуту ООН давати рекомендації з метою заохочення поваги і дотримання прав людини й основних свобод, готувати для подання Генеральній Асамблеї проекти конвенцій, відповідно до правил, встановлених ООН, скликати міжнародні конференції тощо. Масові порушення основних прав і свобод людини в деяких країнах світу викликали потребу у створенні механізму запобігання їм та застосування певних міжнародних санкцій проти порушників. У 1990 р. Генеральна Асамблея прийняла рішення скликати Всесвітню конференцію з прав людини у Відні. Вона була покликана оцінити ефективність методів і механізмів ООН у галузі прав людини та розробити конкретні рекомендації з поліпшення цієї діяльності. Підготовчий комітет запропонував ввести посаду Верховного комісара ООН з прав людини. Конференція прийняла рішення рекомендувати Генеральній Асамблеї розпочати вивчення питання про заснування посади з метою заохочення і захисту всіх прав людини.

На 48-й сесії 20 грудня 1993 р. Генеральна Асамблея ухвалила резолюцію про запровадження посади Верховного комісара ООН з прав людини. Він вважається посадовою особою ООН і під керівництвом та егідою Генерального секретаря несе основну відповідальність за діяльність Організації Об'єднаних Націй у сфері прав людини. Фактично ж Верховний комісар ООН з прав людини здійснює загальне керівництво діяльністю Центру з прав людини. Він забезпечує ділове співробітництво між органами ООН і кон-

венційними контролюючими механізмами. Апарат Верховного комісара ООН з прав людини складається з кваліфікованих експертів. Особливу увагу він приділяє надзвичайним ситуаціям, коли треба діяти швидко й рішуче для ліквідації масових брутальних порушень основних прав і свобод.

У грудні 1949 р. Генеральна Асамблея прийняла постанову про заснування Управління Верховного комісара ООН з прав біженців. Це управління надає допомогу понад 21 мільйону біженців у різних регіонах. Воно розташоване в Женеві і має свої представництва більш ніж у 100 країнах світу. Про ефективність діяльності Управління Верховного комісара ООН з прав біженців переконливо свідчить той факт, що його двічі відзначено Нобелівською премією.

Для ефективності захисту прав і свобод людини відповідно до міжнародних конвенцій створено спеціальні органи. Так, у 1977 р. згідно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права був створений Комітет з прав людини. До його складу обирають 18 експертів, які є громадянами держав-учасниць пакту і мають високі моральні якості та визнану компетентність у сфері прав людини. Комітет вивчає доповіді держав і надсилає їм загальні зауваження. Він утримується від винесення рекомендацій на адресу конкретних держав.

Комітет з прав людини розглядає претензії лише від тих держав-учасниць, які зробили заяву про визнання його компетенції. Скарги осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушень державою-учасницею одного з прав, закріплених у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, розглядаються згідно з процедурою, передбаченою першим Факультативним протоколом до пакту.

Особливу увагу Комітет з прав людини приділяє питанням правової основи їх захисту. Від кожної держави вимагається така інформація:

- які судові, адміністративні та інші компетентні органи влади володіють юрисдикцією стосовно прав людини;
- які засоби правового захисту є в розпорядженні особи, яка заявляє про порушення будь-якого зі своїх прав, і яка система компенсації і реабілітації існує для потерпілих;
- чи передбачається захист прав, закріплених у різних міжнародних угодах з прав людини, в конституції та інших законодавчих актах; як враховуються положення міжнародних угод з прав людини в рамках правових систем держав;
- чи допускаються посилення на положення міжнародних договорів з прав людини в судах та адміністративних органах і чи можуть вони безпосередньо забезпечувати їх дотримання, чи для того потрібна трансформація;
- чи існують внутрішньодержавні органи або механізми контролю за дотриманням прав людини.

Комітет з прав людини справедливо вважає, що система контролю за дотриманням положень, що містяться в документах з прав людини, лежить в основі діяльності ООН у сфері прав людини. Тому держави зобов'язані подавати періодичні доповіді для розгляду договірними органами. Обговорення доповідей є важливим фактором захисту прав громадян. Функції контролю за дотриманням міжнародних договорів виконують ще п'ять органів: Комітет з питань ліквідації расової дискримінації (1970); Комітет з питань ліквідації дискримінації щодо жінок (1982); Комітет з економічних і культурних прав (1985); Комітет проти катувань (1988); Комітет з прав дитини (1990). Усі ці органи були створені на підставі відповідних міжнародних конвенцій, за винятком Комітету з економічних, соціальних і культурних прав. Так, згідно зі ст. 8 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, у 1970 р. був заснований Комітет з питань ліквідації расової дискримінації. До його складу входять 18 експертів, які відзначаються високими моральними якостями і визнаною неупередженістю та виконують

свої обов'язки приватно. Держави-учасниці через Генерального секретаря ООН передають на розгляд комітетові доповіді щодо вжиття законодавчих, судових, адміністративних заходів, за допомогою яких втілюються положення цієї конвенції. Комітет може вимагати від держав-учасниць додаткової інформації.

За виконанням положень Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, схваленої у грудні 1979 р., наглядає Комітет з питань ліквідації дискримінації щодо жінок. Він обирається у складі 23 експертів на чотири роки на засіданні держав-учасниць конвенції, що скликається Генеральним секретарем ООН. Держави-учасниці передають Генеральному секретареві для розгляду комітетом доповіді про законодавчі, судові, адміністративні або інші заходи, вжиті ними на виконання положень конвенції, а також про прогрес, якого досягнуто у справі ліквідації дискримінації жінок.

10 грудня 1984 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила Конвенцію проти катувань та інших жорстоких нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. В червні 1987 р. на нараді держав-учасниць конвенції був обраний Комітет проти катувань. Він складається з 10 експертів. Держави-учасниці зобов'язані подавати через Генерального секретаря ООН доповіді про вжиті заходи у здійсненні зобов'язань згідно з конвенцією. Якщо комітет отримує достовірну інформацію, яка, на його думку, містить обґрунтовані дані про систематичні застосування катувань на території будь-якої держави - учасниці, він пропонує цій державі співробітництво у розгляді цієї інформації. У правилах процедури комітет записав, що він може запропонувати спеціалізованим установам, зацікавленим органам ООН міжурядовим регіональним організаціям і неурядовим організаціям з консультативним статусом при Економічній і соціальній раді надавати йому інформацію та письмові заяви, які стосуються його діяльності. Комітет може призначити одного або декількох своїх членів для проведення конфіденційного і термінового подання комітетові доповіді. Після розгляду результатів розслідування комітет скеровує їх тій чи іншій державі-учасниці разом із зараженнями і пропозиціями. Це розслідування ведеться комітетом з власної ініціативи.

Усі контрольні органи відчувають значні труднощі у своїй діяльності. Вони зумовлені тим, що держави-учасниці конвенції не подають доповіді у визначений термін. Таким державам, як правило, надсилаються нагадування. Але це не завжди дає позитивні результати. Тому Комітет з питань ліквідації расової дискримінації прийняв рішення про запровадження нової процедури обговорення доповідей держав, які не подали їх у встановлений термін. Таким державам були надіслані листи з повідомленням, що комітет розглядатиме становище в цих країнах на основі останньої поданої доповіді. Цей досвід, очевидно, буде використовуватися й іншими конвенційними органами. Відмовляючись упродовж тривалого часу подавати доповіді про виконання взятих за міжнародними угодами зобов'язань, держави тим самим уникають міжнародного контролю за дотриманням на своїх територіях основних прав і свобод людини. Розгляд доповідей держав у визначений термін на підставі всієї доступної інформації не лише зміцнив би контроль над ними, а й поставив би всіх учасників міжнародних угод у рівне становище.

Характерно, що десятки держав світу до цього часу не ратифікували основоположних угод з прав людини, а майже 50 держав-членів ООН не приєдналися до пактів про права людини. Саме тому вони не мають жодних зобов'язань з подання доповідей у конвенційні органи.

Генеральна Асамблея ООН не раз висловлювала стурбованість цим і на кожній сесії приймала резолюції, в яких настійно закликала держави ратифікувати пакти про права людини й інші основоположні документи в цій сфері. Але практичних заходів для реалізації своїх рекомендацій ООН не вживала. Єдиним винятком було рішення 1979 р. Підкомісії із запобігання дискримінації і захисту меншин створити сесійну групу для

налагодження діалогу із державами з метою сприяння і допомоги у підготовці до ратифікації міжнародних угод з прав людини. Але діяльність цієї групи була припинена.

Однією з найважливіших форм захисту прав людини є право звертатися до судових і не судових органів і таким чином незалежно від держави захищати свої права. Такий механізм передбачений як універсальними, так і регіональними міжнародними угодами. Економічна і соціальна рада за рекомендацією Комісії з прав людини 27 травня 1970 р. спеціальною резолюцією визначила процедуру розгляду повідомлень щодо порушень прав людини й основних свобод. Контрольні органи, які розглядають цивільні скарги, висловлюють міркування стосовно дій або бездіяльності державних органів, відповідності національних законів і юридичної практики, міжнародним угодам. Прийняті рекомендації мають загальний характер і, як правило, поширюються на всі аналогічні випадки. Часто держави коригують своє законодавство і приводять його у відповідність з міжнародними договорами. Розгляд індивідуальних скарг може бути ефективним навіть у випадках масових і систематичних порушень прав і свобод людини. Контрольні органи мають право рекомендувати ООН застосувати процедури, що діють у рамках Комісії з прав людини та Економічної і соціальної ради. Аналіз діяльності системи міжнародних організацій та органів, створених відповідно до міжнародних конвенцій з прав людини, дає змогу вирізнити чотири основні групи методів захисту прав людини:

- розгляд доповідей держав стосовно виконання зобов'язань, узятих згідно зі статутами міжнародних організацій і відповідними міжнародними конвенціями; розгляд взаємних звинувачень держав з приводу порушень цих зобов'язань;
- розслідування ситуації щодо передбачуваних чи встановлених брутальних, систематичних і масових порушень прав і основних свобод людини;
- процедури розгляду скарг окремих осіб або груп осіб.

5.3 Захист прав людини на регіональному рівні

Поряд із системою міжнародного співробітництва держав у сфері прав людини така діяльність здійснюється і на основі регіональних угод. Регіональне співробітництво покликане доповнювати і конкретизувати форми міжнародного співробітництва, а в деяких випадках ефективніше забезпечувати основні права і свободи людини.

Відповідно до ст. 52 та ст. 53 Статуту ООН регіональні організації повинні були створюватися для мирного розв'язання «місцевих суперечок», а також для застосування примусових заходів під керівництвом Ради безпеки. Але після прийняття Статуту ООН почали виникати й організації, мета яких полягає в захисті прав і свобод людини на регіональному рівні.

Спеціальні структури захисту прав людини існують в Європі, Африці, Латинській Америці. Винятком є лише Азія.

Найдавнішою і найефективнішою регіональною міжнародною організацією є Рада Європи, створена 1949 р. У Римі 4 листопада 1950 р. її члени прийняли Європейську конвенцію з прав людини і основних свобод, яка вступила в силу 3 вересня 1953 р. Через 25 років учасниками конвенції стали всі члени Ради Європи. У рамках Ради Європи діють понад 150 міжнародних багатосторонніх конвенцій, угод і протоколів, обов'язкових для виконання. Крім Європейської конвенції з прав людини і основних свобод, найбільш відомими є Європейська соціальна хартія, Європейська конвенція щодо запобігання тортур і тілесних ушкоджень та жорстокого поводження і приниження людської гідності, Європейська конвенція з питань культури. До більшості з цих угод можуть приєднува-

тися всі без винятку європейські держави. Тільки 10 конвенцій передбачають участь виключно держав-членів Ради Європи, як, наприклад, Європейська конвенція з прав людини і основних свобод. Держави-учасники цієї конвенції зобов'язалися гарантувати кожній людині, яка підлягає їхній юрисдикції, права і свободи, чітко визначені в першому розділі.

Європейська конвенція з прав людини і основних свобод і 13 Протоколів, які її доповнюють, передбачають громадянські та політичні права, а також механізм і процедуру їх захисту та контролю. Як підкреслюється у преамбулі конвенції, її учасники мають на меті здійснити перші кроки для забезпечення деяких прав, перелічених у Загальній декларації прав людини. Європейська конвенція з прав людини і основних свобод закріпила також свободу від катувань та інших нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, свободу від рабства та підневільного стану, свободу від безпідставного арешту, недоторканість житла та свободу від втручання в особисте і сімейне життя, свободу думки, совісті та релігії, свободу переконань, а також свободу вільного їх виявлення, свободу мирних зборів і асоціацій. Конвенція передбачає, що здійснення цих прав і свобод не підлягає жодним обмеженням за винятком тих, які передбачаються законом і вкрай потрібні в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки, громадського спокою, запобігання безладдю та злочинності, захисту прав і свобод інших осіб. Під час війни або інших надзвичайних обставин, які загрожують життю нації, держави-учасниці Європейської конвенції з прав людини і основних свобод можуть запроваджувати певні обмеження прав і свобод. Але навіть такі обмеження, які є наслідком надзвичайного застосування сили, не поширюються на положення конвенції, що забороняє рабство і підневільний стан, катування чи нелюдське або таке, що принижує гідність людини, поводження чи покарання.

Проте основна цінність конвенції полягає не в зафіксованих правах і свободах, а у створенні механізму їх імплементації. На її основі були створені два органи — Європейська комісія з прав людини та Європейський суд з прав людини. Комісія наділена повноваженнями для розгляду скарг як держав, так і окремих осіб. Будь-яка держава - учасниця може направити до комісії скаргу про те, що інша держава порушує положення конвенції. Скарги розглядаються лише в тому випадку, якщо держава, проти якої вони подані, визнала подібну компетенцію комісії. Всі члени Ради Європи визнали таку компетенцію не тільки комісії, а й суду. Задля справедливості треба зазначити, що механізм розгляду скарг, поданих до комісії, досить складний.

У рамках Ради Європи захист прав людини здійснює також її головний орган — Комітет міністрів, а також створені Європейською конвенцією з прав людини і основних свобод з цією метою спеціальні органи — Європейська комісія з прав людини та Європейський суд з прав людини. Європейська комісія з прав людини працює в рамках пленарних засідань, а також створює палати, кожна з яких включає щонайменше сім членів, а також комітети, яким надається право оголошувати неприйнятими і виключати зі списку справ петиції неурядових організацій або окремих осіб, якщо рішення може бути прийняте без подальшого розгляду. Палати, як і комітети, з власної ініціативи або за розпорядженням комісії передають петицію на розгляд пленарного засідання. Кожна держава-учасниця може передати на розгляд комісії будь-яку заяву стосовно порушень конвенції. Отже, одна держава-учасниця може виступати на захист прав людей, що перебувають під юрисдикцією іншої держави-учасниці. До виняткової компетенції пленарного засідання комісії входять і розгляд заяв, поданих державами-учасницями, рішення про передачу справ на розгляд Європейського суду, складання власних правил процедури.

Комісія має також повноваження розглядати скарги окремих осіб, неурядових організацій і груп осіб щодо порушення їхніх прав державами-членами Ради Європи. Компетенцію Європейської комісії з прав людини розглядати скарги окремих осіб ви-

знають Австрія, Бельгія, Велика Британія, Данія, Ірландія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Німеччина, Швеція. Конвенція не забороняє державі-учасниці обмежити свою згоду певним терміном. Розгляд петиції окремих осіб і груп осіб досить складний. Передусім, комісія, палата або комітет повинні переконатися в тому, що скаржник вичерпав усі внутрішні засоби правового захисту і що не минув шестимісячний термін оскарження останнього рішення в національному суді чи іншій національній інституції. Анонімні скарги, скарги про порушення прав, які не закріплені в статтях Європейської конвенції з прав людини і основних свобод, не розглядаються. Скарга відводиться у випадках недостатньої її обґрунтованості, а також у випадку зловживання правом на подання петиції. Приймавши петицію до розгляду, Комісія разом з представниками сторін вивчає її з метою встановлення фактів. У разі потреби проводить розслідування, для ефективного здійснення якого зацікавлені держави створюють необхідні умови. Комісія складає доповідь і надсилає її зацікавленим державам, Комітетові міністрів і Генеральному секретареві. У випадку, коли рішення не було прийняте, комісія складає доповідь, у якій підтверджує встановлені факти порушення тією чи іншою державою її обов'язків, передбачених конвенцією, а також дає свої рекомендації. Доповідь надсилається Комітетові міністрів Ради Європи та зацікавленим державам-учасницям. У випадку підтвердження Комітетом міністрів висновків комісії він або зобов'язує відповідну державу прийняти впродовж визначеного терміну запропоновані комітетом заходи, або передає справу до Європейського суду. Якщо держава не виконує запропоновані комітетом заходи, то він пропонує додаткові заходи для забезпечення виконання його першого рішення. Це рішення Комітет міністрів приймає більшістю у дві третіх голосів його членів і публікує доповідь. Держави-учасниці Європейської конвенції з прав людини і основних свобод взяли на себе зобов'язання розглядати як обов'язкові для себе рішення Комітету міністрів з цих питань.

Європейський суд з прав людини приймає до розгляду справи, які передаються Європейською комісією з прав людини, державою, громадянин якої вважається жертвою порушення прав людини державою, проти якої подано скаргу. Від 1 жовтня 1996 р. таке право отримали також окремі особи, групи осіб, неурядові організації, держави, які підписали окремий Протокол до Європейської конвенції з прав людини. Кількість суддів Європейського суду дорівнює кількості держав-членів Ради Європи. Суддів обирає Парламентська асамблея зі списку осіб, висунених державами-членами Ради Європи, терміном на дев'ять років. Для розгляду кожної справи Європейський суд утворює камеру з дев'яти суддів, імена яких визначаються жеребкуванням. Членом камери призначається суддя - громадянин держави, яка є стороною справи. Рішення Європейського суду є остаточним і обов'язковим для держав-учасниць Європейської конвенції з прав людини і основних свобод. Невиконання їх може призвести до зупинення членства в Раді Європи і навіть до виключення з неї. Нагляд за виконанням рішень Європейського суду здійснює Комітет міністрів.

Під впливом рішень суду держави коригують національне законодавство й адміністративну охороняти їх від будь-яких посягань.

Позитивістський напрям підходить до прав людини як до вартості, що встановлюється державою як верховною силою, наділеною правом розпоряджатися долями індивідуумів на власний розсуд. Ідея природних прав людини покликана поставити заслін всевладдю держави, що перешкоджає розвитку свободи, індивідуалізму й автономії особи.

Природно-правове вчення спирається на моральні принципи і категорії свободи, справедливості, людської гідності. Природно-правова доктрина слугувала ідеологічним обґрунтуванням буржуазних революцій. Вона визначала взаємовідносини особи та дер-

жави, обґрунтовувала пріоритет прав людини стосовно державної влади. Тому саме ця ідея лежить в основі правової держави.

У широкому розумінні свобода означає природний стан народу й окремої людини, який характеризується можливістю чинити власний розсуд. У вузькому розумінні свобода розцінюється як суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати конкретні дії, засновані на конституційних правах і свободах. Сучасне вчення про свободу ґрунтується на таких основних положеннях:

- усі люди вільні від народження і ніхто не має права відчужувати їхні природні права. Забезпечення й охорона цих прав — головне призначення держави. Основою свободи є рівність можливостей для всіх;
- свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншим і загальному благу.

Отже, свобода людини не може бути абсолютною, вона обмежена правами і свободами інших людей, принципами моралі, інтересами загального добробуту;

- межі свободи може визначати тільки закон, який є мірою свободи. Все, що не заборонене, те дозволене. Частина дозволеного визначається через права людини. Закріплення прав потрібне для того, щоб допомогти людині усвідомити свої можливості, але жоден набір прав не вичерпує змісту свободи. Обмеження прав можливе тільки на підставі закону, що сприяє загальному добробуту в демократичному суспільстві.

Цій доктрині протистояв і значною мірою протистоїть до цього часу позитивістський підхід до природи прав людини і її взаємовідносин з державою, згідно з яким права людини, їх обсяг і зміст визначає держава, котра «дарує» їх людині, здійснює щодо неї патерналістські функції.

Різні погляди на взаємодію права та держави вийшли за межі наукових дискусій і знайшли втілення в конституціях держав. Так, у конституціях США, Франції, Італії, Іспанії втілена природно-правова (надпозитивна), а в конституціях Німеччини, Австрії — позитивістська концепція прав людини. Але і ті, й інші держави зорієнтовані на охорону прав людини. Чинна Конституція України спирається на природно-правову концепцію прав людини.

Втім, природно-правовий та позитивістський підходи до природи прав людини не можна абсолютизувати. Обмеження влади держави правами людини не повинно применшувати її ролі, вагомою не тільки в охороні прав і свобод, а й у наданні їм законодавчої обов'язкової форми. Права людини на життя, гідність, недоторканість особи, житла належать їй від народження, але «захищеності» їм надає юридична форма. Ось чому ці права не можна протиставляти державі, котра може брати на себе функцію не тільки їх захисту і забезпечення, а й законодавчого формулювання. Саме тому потрібен пошук синтетичних підходів. Практичним здійсненням цього завдання є прийняття конкретних конституційних положень. Практика держав, які визнають природно-правову доктрину походження прав людини, не заперечує їх позитивного оформлення. І природно-правова доктрина і позитивістський підхід не виступають як антиподи.

Природно-правова доктрина акцентує увагу на витоках походження прав людини, інтерпретує їх як невід'ємні, невідчужувані властивості. Вона ставить права людини вище від держави, наприклад, обмежуючи правами людини тоталітарні зазіхання держави. Однак, не знаходячи закріплення в позитивному законодавстві, права людини виступають досить невизначено. Це ускладнює виконання державою функцій їх забезпечення і захисту.

Позитивістський підхід повинен спиратися на моральні категорії свободи, справедливості, самостійності індивіда з тим, щоб законодавчо закріпити їх.

Законодавчо оформлені права людини набувають додаткової сили, а держава зобов'язується гарантувати та забезпечувати їх. Конституційна практика розвинених країн

усунула протистояння природно-правового та позитивістського підходів до прав людини на підставі конституційного закріплення основних прав і свобод. Це виключає насильство держави стосовно особи, відстоює автономію і пріоритет прав людини щодо держави. Практика західних держав переконливо свідчить про тенденцію позитивного закріплення природних прав і принципів. Вона усуває протистояння і крайнощі двох доктрин: незахищеність природних прав людини поза державним закріпленням і дистанціюванням позитивістського вчення від моральних, особистих, соціальних цінностей. Саме розрив позитивізму з цими цінностями дав змогу тоталітарним режимам використовувати його. Наочний приклад — Радянський Союз, де рішуче відкидалося вчення про природні права людини, а держава виступала «благодійником» стосовно народу, який одержував права і свободи з її милості. Отже, справжнього сенсу права людини набувають тільки на основі принципів демократії, свободи, справедливості, рівності, визнання самоцінності людини.

Зміст поняття «права людини». Сучасне тлумачення змісту прав людини в наукових джерелах неоднозначне. Під ними розуміють можливості людини, її свободу, деякі потреби та інтереси, вимоги про надання тих чи інших благ, адресовані суспільству, державі, законодавству. Найвиразніше права людини виявляються в її суб'єктивному праві — забезпеченій мірі можливої поведінки громадянина або організації, спрямованої на досягнення мети, пов'язаної із задоволенням певних інтересів. Це право є важливим елементом конкретного правовідношення, тому воно виникає на основі юридичного факту. Суб'єктивне право включає як можливість самостійно здійснювати чи не здійснювати певні дії (поведінку), так і можливість вимагати цього від іншої особи (інших осіб). Таке суб'єктивне право зветься абсолютним, закон захищає його від будь-кого, хто своєю поведінкою перешкоджає його здійсненню. Суб'єктивне право є відносним, коли вимоги про здійснення дій (або утримання від них) стосуються певної особи або певних осіб. У випадку порушення суб'єктивного права воно захищається законом у примусовому порядку шляхом пред'явлення в суді або іншому установленому законом державному органі вимог до порушника суб'єктивного права.

Залежно від виду суспільних відносин, які регулюються різними галузями права, суб'єктивні права можуть бути конституційними, цивільними, трудовими, адміністративними тощо. Вони можуть спрямовуватися на захист майнових і немайнових особистих потреб та інтересів відповідно до рівня розвитку громадянського суспільства і держави.

Ліберальне розуміння свободи невід'ємне від прав людини, котрі не розчиняють особистість у державі і не підкоряють її. Ці права служать обмежувачем всевладдя держави, антиподом свавілля і беззаконня. Саме на цих постулатах формується нове розуміння правової держави з пріоритетом прав людини, пануванням закону, розподілом влад. Ліберальна доктрина прав людини з її основними принципами свободи, рівності, індивідуалізму, пріоритету прав людини, правової держави стала значним внеском у розвиток людської цивілізації, в епіцентр життєдіяльності якої була поставлена особистість. Свобода людини і громадянина як конституційно-правова категорія — це спроможність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети. Це можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення. Свобода тлумачиться як встановлена і гарантована законом сфера автономії громадянина стосовно держави, державної влади й інших громадян. Це свобода певних дій, волевиявлення, передусім свобода вияву політичних думок, вимог і міркувань, або право громадянина на невтручання органів держави й інших громадян у сферу його особистих переконань.

Загальна теорія права трактує конституційні обов'язки людини і громадянина як міру належної поведінки. Людина повинна підкорятися певним правилам, щоб при використанні своїх прав і свобод не завдавати невинуватної шкоди іншим. Основними принципами конституційно-правового інституту прав і свобод людини є:

- закріплення в національному законодавстві прав і свобод, встановлених нормами міжнародного права;

- невідчужуваність та непорушність особистих природних прав і свобод людини та наявність їх у неї від народження;
- рівноправність людей у їхніх правах та свободах;
- єдність прав та обов'язків людини і громадянина;
- гарантованість прав і свобод.

Правам і свободам людини повинні відповідати певні її обов'язки, бо без цього права не будуть забезпечені відповідними діями інших осіб, організацій, держави, від яких залежить функціонування цих прав і свобод. Складні зв'язки, що виникають між державою та особою, а також взаємовідносини між людьми держава фіксує юридично — у вигляді прав, свобод і обов'язків. Саме вони створюють правовий статус індивіда як одну із найважливіших політико-юридичних категорій, що нерозривно пов'язана з соціальною структурою суспільства, рівнем демократії, станом законності. У правах, свободах та обов'язках не тільки фіксуються зразки, стандарти поведінки, які люди вважають корисними й доцільними для життєдіяльності соціальної системи, а й розкриваються основні принципи взаємовідносин держави та особи.

Отже, права і свободи людини — це її соціальні можливості, які визначаються економічними й культурними умовами життя суспільства і законодавчо закріплюються державою. В них виражена та міра свободи, яка об'єктивно можлива для індивіда на конкретному етапі розвитку суспільства. В межах цієї формально закріпленої свободи здійснюється самовизначення особи, встановлюються умови реального використання соціальних благ у різних сферах особистого, політичного, економічного, соціального і культурного життя.

5.4 Основні права й відповідальність громадянина

Під основними правами людини зазвичай розуміють права, які містяться в конституціях держав і міжнародно-правових документах з прав людини, зокрема, в загальній Декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966), Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966), а також Європейській конвенції захисту прав людини і основних свобод (1950), Європейській соціальній хартії (1960). У спеціальній літературі конституційні права розглядаються як основні права. Вони становлять стрижень правового статусу індивіда, в них укорінені можливості виникнення інших численних прав, необхідних для життєдіяльності людини. Від основного права походить значна кількість інших прав індивіда. Ось чому основні фундаментальні права, зафіксовані в конституціях держав і найважливіших міжнародно-правових актах, є правовою основою для похідних, але не менш важливих прав людини.

Основні права і свободи забезпечують різноманітні сфери життя людини — особисту, політичну, соціальну, економічну, культурну. Відповідно до цього вони структуруються за групами і найменуваннями. Ці права розрізняють також за часом виникнення. Від цього походить поняття «покоління прав людини».

Під першим поколінням прав людини розуміють ті традиційні ліберальні цінності, які були сформульовані в процесі здійснення буржуазних революцій, а потім конкретизувалися і розширилися в практиці й законодавстві демократичних держав. До них належать: право на свободу думки, совісті і релігії; право кожного громадянина на ведення державних справ; право на рівність перед законом; право на життя, свободу і

безпеку особи; право на свободу від свавільного арешту, затримання або вигнання; право на гласний і з дотриманням усіх вимог справедливий розгляд справ незалежним і безстороннім судом тощо.

Через ці права люди дістають змогу реалізувати негативну свободу і зобов'язують державу утримуватися від втручання у сфери, що регулюються цими правами.

Друге покоління прав людини — позитивні права — сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення економічного становища, підвищення культурного статусу.

їх реалізація потребує організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави. До прав другого покоління належать права на працю і вільний вибір роботи; соціальне забезпечення і відпочинок; захист материнства і дитинства; освіту; участь у культурному житті суспільства.

Після Другої світової війни почало формуватися третє покоління прав людини. Французький учений К. Васак запропонував включити до цього покоління лише колективні права, так звані права солідарності — право на розвиток, мир, здоров'я, довкілля, спільну спадщину людства, а також право на комунікацію. Особливість цього різновиду прав полягає в тому, що вони є колективними і здійснюються не окремою людиною, а народом, нацією, суспільством, громадою, асоціацією. Зрозуміло, що окрема людина бере участь у реалізації таких прав, але ця участь пов'язана не з особистісним статусом, а зі становищем людини як члена певної спільноти.

Між індивідуальними та колективними правами існує тісний взаємозв'язок, в основі якого лежить такий принцип: здійснення колективних прав не повинно обмежувати права і свободи індивіда. Права індивіда — це природні права людини, притаманні їй від народження, одна із головних цінностей людського буття. Їх порушення деформує нормативний розвиток суспільства, дегуманізує його. Ось чому критерієм, орієнтиром суперечливих процесів, які відбуваються у світі, міжнародне співтовариство наприкінці ХХ ст. обрало принцип «людського виміру». Колективні права формуються у міру становлення інтересів тієї чи іншої спільноти або колективу. Їх не можна розглядати як суму індивідуальних прав осіб, які входять до тієї чи іншої спільноти або колективу. Колективні права мають якісно інші властивості, які визначаються метою та інтересами колективного утворення. Вони не повинні ігнорувати індивідуальних прав людини. Наявність суперечностей між ними є показником антигуманності й протиправності колективних прав.

Аналіз конституційних норм різних країн дає підстави поділити права людини та громадянина на: громадянські й політичні, проголошені буржуазними революціями; соціально-економічні, засновані на соціалістичному вченні; колективні, або солідарні.

Інша класифікація поділяє права і свободи на ті, що стосуються всіх громадян (право на відпочинок), і ті, що стосуються тільки певних (окремих) груп людей (жінок, дітей).

Залежно від принципів класифікації одні й ті ж права одночасно можуть належати до двох або більше груп.

Розрізняють права і свободи індивіда (рівноправ'я), свободи груп індивідів (право об'єднань), свободи думки або висловлювань (свобода преси), реальні свободи (право на працю), нове покоління прав, пов'язане з науково-технічною революцією.

Права і свободи людини та громадянина групуються за сферами життєдіяльності індивіда. Така класифікація вказує на межі охорони прав людини і громадянина у різних сферах.

Існують такі основні групи прав і свобод людини та громадянина: громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні.

Громадянські (особисті) права — це визначені та гарантовані конституцією і законами пріоритетні можливості людини користуватися невідчужуваними благами особистого життя й індивідуальної свободи. Вони визначають свободу людини у сфері особистого життя, юридичну захищеність від будь-якого незаконного втручання. Це право приватної власності; право на охорону сім'ї, материнства і дитинства; право свободи совісті. Сюди входить комплекс прав, які передбачають ефективні заходи судового захисту кожній людині у випадку порушення її прав, право на вільне пересування і вільний вибір місця проживання. Ці права покликані забезпечити автономію особистості, простір дій індивідуальних, приватних інтересів. Громадянські права людини охороняють її від втручання держави, а також від придушення цих прав державою. Отже, до громадянських прав людини належать: право на вільний розвиток особистості; невід'ємне право на життя; право на повагу до гідності; право на свободу та особисту недоторканість; право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; право на невтручання в особисте і сімейне життя; право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання; право на свободу думки і слова; право на свободу світогляду і віросповідання. Право на життя є невід'ємним правом кожної людини, воно охороняється законом і означає, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. У країнах, де не відмінена смертна кара, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину. Засуджений до смертної кари має право просити про помилування чи про пом'якшення вироку. Смертний вирок не виноситься за злочини, вчинені особами, яким не виповнилося 18 років, і не застосовується щодо вагітних жінок.

Ніхто не може бути підданий катуванню чи жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Жодна особа не може без її згоди піддаватися медичним чи науковим дослідям.

Людина не повинна утримуватися в рабстві: рабство і работоргівля забороняються в усіх їхніх видах. Ніхто не повинен утримуватися в підневільному становищі, а також бути приневоленим до примусової чи обов'язкової праці.

Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість. Ніхто не може бути підданий свавільному арештові, утриманню під вартою чи позбавленню волі інакше, ніж на встановленій законом підставі та за визначеною процедурою. При арешті кожному повідомляються причини і звинувачення, що висувуються проти нього. Кожен має право на судовий розгляд справи. Суд виносить постанову щодо законності затримання та видає розпорядження про звільнення людини, якщо її затримано незаконно. Жертва незаконного арешту чи утримання під вартою має право на компенсацію.

Особи, позбавлені волі, мають право на гуманне ставлення і повагу до гідності. Звинувачених утримують окремо від засуджених та надають окремий режим. Неповнолітніх звинувачених відокремлюють від повнолітніх. Пенітенціарна система повинна мати своєю метою виправлення чи соціальне перевиховання засуджених. Забороняється позбавляти волі лише на тій підставі, що людина не може виконати те чи інше договірне зобов'язання.

Міжнародне законодавство передбачає право на вільне пересування і свободу вибору місця проживання людини. Кожен має право залишати будь-яку країну, включаючи власну. Ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд до власної країни. Обмеження стосуються інтересів охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення. Іноземець, який законно перебуває на території будь-якої держави, може бути висланий лише на виконання прийнятого законного рішення.

Усі особи є рівними перед судом і трибуналом. Кожен має право на справедливий і прилюдний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону.

Кожна людина, хоч би де вона перебувала, має право на визнання її право суб'єктності. Ніхто не може зазнавати свавільного чи незаконного втручання в особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканість житла або таємницю кореспонденції чи незаконних посягань на честь і репутацію. Кожна людина має право на захист законом від такого втручання чи таких посягань.

Право на свободу думки, совісті та релігії включає свободу мати чи обирати релігію або переконання на власний розсуд, а також сповідувати свою релігію та переконання як особисто, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватним чином, відправляти культ, виконувати релігійні та ритуальні обряди.

Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися власних поглядів, а також вільно висловлювати свої думки. Це право включає свободу пошуку, одержання і поширення будь-якої інформації та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на власний вибір.

Будь-яка пропаганда війни забороняється законом. Аналогічно заборонено будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства.

Політичні права і свободи людини визначають її правове становище в системі суспільно-політичних відносин, які виникають у процесі здійснення державної влади. Носіями, суб'єктами цих прав є лише громадяни тієї чи іншої країни, а не всі особи, які живуть на її території. Вони можуть бути реалізовані як індивідуально, так і завдяки участі громадянина, наділеного цими правами і свободами, у діяльності відповідних об'єднань, політичних партій, профспілкових організацій, державних структур. Сучасні конституції визнають за всіма громадянами рівний політичний статус, що знайшло відображення у принципі «рівність усіх перед законом». Громадяни наділяються широкими правами і свободами, а в деяких країнах окремими політичними правами (наприклад, виборчими) можуть користуватися особи без громадянства або іноземці.

До політичних прав громадян належать: право на свободу асоціацій; право на участь у державних справах як безпосередньо, так і через своїх представників; право обирати і бути обраним; право на свободу думки, безперешкодне дотримання власних думок; право на вільний пошук, одержання і поширення інформації; право на мирні збори та маніфестації; право на звернення.

Політичні права є неодмінною умовою функціонування усіх інших видів прав. Саме вони становлять органічну основу системи демократії і виступають як засіб контролю за владою, як цінності, на які влада покликана орієнтуватися, обмежувати себе цими правами, визнавати і гарантувати їх.

Чинна Конституція України гарантує громадянам право на свободу об'єднання у політичні партії та громадянські організації (ст. 36). Цим правом вони користуються для здійснення й захисту своїх прав, свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних й інших інтересів. Виняток становлять обмеження, визначені законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення, захисту його прав і свобод.

Громадяни України мають право брати участь в управлінні державними справами, у Всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Згідно зі ст. 39 Конституції України, громадяни мають право збиратися мирно, без зброї, і проводити збори, мітинги, походи й демонстрації. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку—з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту його прав і свобод.

Складовою частиною політичної свободи є свобода преси, радіо і телебачення, яка означає свободу оприлюднення думок із суспільно значущих питань. Найважливішим виявом свободи слова стали конституційні формулювання про свободу інформації. Свобода висловлення думок означає відсутність цензури. Але за порушення законів про пресу, про засоби масової інформації автор і редактор несуть відповідальність.

Конституції всіх демократичних держав проголошують свободу спілок та асоціацій, яка передбачає право громадян на створення політичних партій та інших громадських організацій, включаючи професійні спілки, для захисту своїх інтересів, а також створення соціально-економічних, культурних, спортивних та інших товариств. Право громадян на об'єднання в політичні партії захищене вагомими гарантіями. Але вони не поширюються на партії, які переслідують незаконну мету. Важливим політичним правом громадян є свобода зборів, мітингів і демонстрацій. Це форма вияву колективної думки з суспільно значущих проблем, її суть полягає в тому, що на проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій не потрібен попередній дозвіл влади, вони не обмежуються місцем і часом. Але практично такої необмеженої свободи немає в жодній країні. Органи влади не тільки дають (або не дають) відповідний дозвіл, а й визначають маршрути демонстрацій і маніфестацій. Правоохоронні органи контролюють їх початок і закінчення, охороняють їхніх учасників, при потребі застосовують фізичний вплив (у випадках порушення громадського порядку). Згідно із законом, маніфестація може бути заборонена, якщо її мета суперечить конституції, загрожує безпеці громадян.

Одним із найважливіших політичних прав є виборча правосуб'єктність громадянина, яка складається з активного і життєвого виборчого права. Вона дає змогу не лише брати участь у формуванні представницьких органів, й обирати до них своїх представників.

До політичних прав належить право петиції. Це індивідуальне або колективне звернення громадян до найвищих органів держави. У посткомуністичних країнах, а також у країнах тоталітарного соціалізму цьому праву відповідає право громадян звертатися зі скаргами і заявами до всіх органів державної влади, зокрема і найвищих.

Усі громадяни України мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів. Ті зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь заявникові у встановлений законом строк.

Економічні, соціальні та культурні права покликані забезпечити людині належний життєвий рівень. Перелік цих прав закріплений у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966). Він визначає ту позначку, нижче від якої цивілізована держава не може опуститися. Саме ці права мають гарантувати економічну свободу людини, її розвиток як вільної, забезпеченої у своїх життєвих потребах особистості. Гарантування державою цих прав характеризує її як соціальну, тобто таку, що забезпечує достатньо високий рівень життя своїх громадян. Одним із найважливіших показників справжньої демократії є здійснення в державі й суспільстві економічних, соціальних і культурних прав та свобод людини і громадянина.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966) закріплене право на працю. У ст. 6 підкреслюється, що держави визнають право на працю, яке включає право кожної людини отримати змогу заробляти на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується. Отже, кожна людина має право на працю, право вільно обирати ту чи іншу роботу та одержувати за неї винагороду у вигляді заробітної платні, яка дає їй змогу гідно існувати та утримувати сім'ю. Це право означає також вибір професії. Держави, що беруть участь у цьому пакті, визнають право кожного на справедливі і сприятливі умови праці. Це, зокрема:

- винагорода, що забезпечує справедливу заробітну платню і рівну винагороду за працю рівної цінності;
- гарантування жінкам умов праці, не гірших від тих, якими користуються чоловіки, з рівною оплатою за рівну працю;
- задовільне існування працюючих і їхніх сімей;
- умови праці, що відповідають вимогам безпеки та гігієни;
- однакова для всіх можливість просування на роботі на відповідні вищі щаблі виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації;
- відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за роботу у святкові дні.

Право на працю пов'язане з боротьбою із безробіттям, яке часто зводить нанівець це право. Кожна держава зобов'язана розробляти програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів, забезпечувати їх фінансування з бюджету.

Українське законодавство забороняє використовувати примусову працю. Згідно з Конституцією України (ст. 43), не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний та надзвичайний стан.

Міжнародне право визнає право на страйк тих, хто працює. У 1961 р. це право було включене до Європейської соціальної хартії (ст. 6). Право на страйк закріпив і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966). Держави, які беруть участь у пакті, зобов'язуються забезпечити право на страйки та умови його здійснення відповідно до законів кожної країни (ст. 8). Конституція України гарантує працюючим право на страйк для захисту економічних і соціальних інтересів (ст. 44). Порядок здійснення цього права встановлюється законом з урахуванням потреби забезпечити національну безпеку, охорону здоров'я, права і свободи інших людей. При цьому ніхто не може бути примушений до участі або неучасті у страйку. Заборонити страйк можна лише на підставі закону.

Міжнародне законодавство зобов'язує держави забезпечити право кожного створювати для задоволення і захисту економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати в них за власним вибором. Єдиною умовою при цьому є дотримання правил відповідної організації. Використання цього права не підлягає жодним обмеженням, окрім передбачених законом і необхідних у демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки і громадського порядку або для захисту прав і свобод інших громадян. Як правило, обмеження на користування цим правом запроваджується для осіб, які входять до складу збройних сил, поліції або адміністрації держави.

Важливим соціально-економічним правом людини є право на соціальне забезпечення, зокрема і соціальне страхування. Соціальне забезпечення — це система матеріального забезпечення та соціального обслуговування громадян похилого віку, тих, хто повністю або частково втратив працездатність чи годувальника, а також сімей з дітьми. Це забезпечення здійснюється, як правило, самою державою. Однією з форм соціального забезпечення є соціальне страхування, яке існує за рахунок соціальних фондів. Право на соціальне забезпечення і страхування пов'язане з потребою економічного та соціального захисту деяких категорій населення, які за станом здоров'я, віком або з інших причин не можуть самостійно забезпечувати себе коштами, щоб існувати, а отже, не можуть підтримувати достатній життєвий рівень.

Враховуючи, що сім'я є природним і основним осередком суспільства, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966) вимагає від держав надання їй по змозі якомога ширшої охорони і допомоги. Особлива увага звертається на період утворення сім'ї і до того часу, поки на ній лежить відповідальність за неповнолітніх дітей та їх виховання. Шлюб повинен укладатися за вільною згодою осіб, які в нього всту-

пають. Належним має бути піклування про жінок упродовж розумного періоду до і після пологів. Працюючим жінкам повинна надаватися оплачувана відпустка або відпустка з достатньою соціальною допомогою. Особливі заходи охорони і допомоги мають здійснюватися стосовно усіх дітей і підлітків, без будь-якої дискримінації за сімейним походженням або за іншими ознаками. Вони захищаються від економічної та соціальної експлуатації. Застосування праці дітей і підлітків у галузях, шкідливих для їхньої моральної і здоров'я, небезпечних для життя або таких, що можуть зашкодити їхньому нормальному розвитку, карається законом. Окрім цього, на державу покладається обов'язок встановлювати вікові межі, нижче за які використання оплачуваної дитячої праці забороняється і карається законом.

Міжнародно-правові документи зобов'язують держави визнавати право кожного на достатній життєвий рівень для нього самого і його сім'ї. Він передбачає достатнє харчування, одяг і житло, а також безперервне поліпшення умов життя. Держави-учасниці Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966) визнають основне право кожної людини на свободу від голоду. З цією метою вони повинні брати участь у міжнародному співробітництві — здійснювати конкретні програми з метою поліпшення методів виробництва, зберігання та розподілу продуктів харчування шляхом широкого використання технічних і наукових досягнень, поширення знань про принципи харчування і вдосконалення або реформи аграрних систем таким чином, щоб досягти ефективного освоєння і використання природних ресурсів. Передбачається справедливий розподіл світових запасів продовольства відповідно до потреб і з урахуванням проблем країн як імпортерів, так і експортерів харчових продуктів.

До найважливіших прав кожного належить право на найвищі досягнення рівня фізичного та психічного здоров'я. Щоб якомога повніше забезпечити це право, держави-учасниці пакту зобов'язані вживати заходів щодо зниження рівня смертності, поліпшення гігієни довкілля і гігієни роботи у виробничій сфері, попередження і лікування епідемічних, професійних та інших хвороб, створення умов, які б забезпечували усім медичну допомогу і медичний догляд на випадок хвороби.

Особливе місце серед прав і свобод людини посідають культурні права. Саме вони гарантують людині доступ до благ культури, свободу художньої, наукової і технічної творчості, участь у культурному житті, користування закладами культури. Важливе значення має право на освіту. Вона спрямована на гармонійний розвиток особи, на виховання у неї почуття власної гідності, на зміцнення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта покликана дати змогу всім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості та дружбі між усіма націями і расами, етнічними й релігійними групами, сприяти роботі ООН з підтримання миру.

Щоб повною мірою забезпечити це право, держави-учасниці пакту повинні початкову освіту зробити обов'язковою і безкоштовною для всіх, а середню, включаючи професійно - технічну, відкритою і доступною для всіх, вживаючи необхідних заходів, зокрема, поступово запроваджуючи безкоштовне навчання.

Вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на підставі здібностей кожного. Передбачається поступове запровадження безкоштовної вищої освіти. Що стосується початкової освіти, то вона має заохочуватися або інтенсифікуватися по змозі для тих, хто не завершив повного курсу початкової освіти. Повинна активно розвиватися мережа шкіл усіх ступенів, встановлюватися задовільна система стипендій. Матеріальні умови викладацького персоналу теж мають неухильно поліпшуватися.

Держави зобов'язуються поважати свободу батьків або, у відповідних випадках, законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки відкриті державною владою школи, а й інші заклади освіти, які повинні відповідати мінімуму освітніх вимог, встановленому або затвердженому державою. Батькам і опікунам має надаватися змога забезпечити ре-

лігійне і моральне виховання дітей відповідно до їхніх власних переконань. Окремі особи й установи мають право створювати навчальні заклади і керувати ними. Проте ці заклади повинні давати таку освіту, яка б відповідала мінімуму вимог, встановленому державою.

Міжнародне і національне законодавство цивілізованих країн визнає право кожного на участь у культурному житті; користування результатами наукового прогресу і їх практичне застосування; захист моральних та матеріальних інтересів, які виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними або художніми працями, автором яких він є.

Держави-учасниці Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966) для повного здійснення цього права зобов'язані впроваджувати заходи, спрямовані на охорону, розвиток та поширення досягнень науки і культури. На особливу увагу заслуговує свобода, яка, безумовно, потрібна для наукових досліджень і творчої діяльності. Держави покликані визнавати користь, отримувану із заохочення і розвитку міжнародних контактів і співробітництва у науковій і культурній галузях.

Існують також інші категорії прав. До них належить насамперед право народів на самовизначення. З точки зору сучасного тлумачення воно означає, що:

- усі народи мають право вільно, без стороннього втручання, визначати свою політичну долю та здійснювати власний економічний, соціальний і культурний розвиток;
- усі держави зобов'язані поважати це право і сприяти його здійсненню;
- усі держави зобов'язані утримуватися від будь-яких насильницьких дій, які позбавляють народи права на самовизначення, свободу та незалежність. На практиці, проте, це право часто вступає в суперечність з іншими правами та принципами міжнародних і внутрішніх політичних відносин, і реалізувати його деяким народам буває дуже не просто.

Ця категорія прав включає також права етнічних, релігійних та мовних меншин. Чинні міжнародні акти тлумачать меншину як групу, що складається з громадян держави, яка за кількістю менша від іншої частини населення цієї ж держави. Їй притаманні етнічні, релігійні та мовні риси, які відрізняють її від основної частини населення. Меншина виявляє почуття солідарності зі своєю спільнотою. Спеціальними правами меншин є:

- право на фізичне існування і повагу культурної самобутності меншин, включаючи свободу від примусової асиміляції;
- заборона дискримінації осіб, що належать до меншин;
- право на вільне збереження та розвиток культурної самобутності.

Основу захисту права жінок становить принцип рівності чоловіка і жінки, зафіксований у міжнародному і національному законодавствах.

Права дитини визначаються і захищаються низкою міжнародно-правових актів, насамперед спеціальною конвенцією, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. Це права на життя, ім'я, набуття громадянства; піклування з боку батьків; збереження своєї індивідуальності; можливість бути заслуханою під час будь-якого розгляду, що стосується дитини; свободу совісті та релігії; особисте та сімейне життя; недоторканість житла; таємниця кореспонденції; користування найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я, благами соціального забезпечення; рівень життя, необхідний для її розвитку; освіти; відпочинок; особливий захист від викрадення та продажу, від фізичних форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, участі у військових діях; вжиття державою всіх необхідних заходів щодо сприяння фізичному та психічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка стала жертвою зловживань або злочину.

З правами та свободами людини і громадянина тісно пов'язані їхні обов'язки. Вони не завжди закріплюються в конституційному порядку, але все ж розглядаються як необ-

хідні обмеження конституційної свободи громадянина. Конституційно-правовий інститут обов'язків почав формуватися лише після Другої світової війни. Але й до того часу обов'язки завжди визнавалися і були закріплені в окремих законах, звичках і судовій практиці. Традиційними обов'язками, які держава мовчки чи відкрито покладала на своїх громадян, були: підкорення законам та іншим нормативним актам, сплата податків, військова повинність тощо.

У новітніх конституціях з'являється не тільки термін «обов'язки громадян», а й відповідні глави та розділи. Поряд з проголошенням права на працю в конституціях деяких країн декларується обов'язок працювати (Гватемала (ст. 112), Коста-Ріка (ст. 56), Іспанія (ст. 35). Такий же обов'язок закріплений у конституціях Панами, Уругваю, Японії. За своєю природою він відображає певні соціальні принципи, не пов'язані з будь-яким примусом. Позитивне значення обов'язку працювати полягає у зміцненні легальних позицій трудівників у їхній боротьбі проти безробіття. Конституції деяких країн проголошують такий обов'язок, як піклування про дітей (Італія), піклування про власне здоров'я (Уругвай). Громадяни окремих країн зобов'язані мати основну загальну освіту, а також брати участь у виборах. Конституції держав тоталітарного соціалізму зобов'язують дотримуватися громадського порядку, охороняти честь Батьківщини, зберігати державну таємницю, зміцнювати згуртованість національностей тощо. Як бачимо, більшість обов'язків мають моральний характер.

Конституція України також визначає низку обов'язків людини і громадянина. Так, захист Вітчизни є не тільки правовим, а й моральним обов'язком кожного громадянина країни. Він передбачає захист країни, її населення, матеріальних і духовних цінностей та суверенітету держави. Ст. 66 Конституції України покладає на громадян обов'язок не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки. Виконання цього обов'язку впливає з необхідності духовного відродження України, надійного збереження та розумного використання духовних цінностей і природних ресурсів. Одним із конституційних обов'язків є обов'язок кожного громадянина сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом, а також щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларацію про свій майновий стан та доходи за минулий рік (ст. 67). Загальним обов'язком громадян, передбаченим ст. 68, є обов'язок неухильно дотримуватися Конституції і законів України, не посягати на права і свободи, честь та гідність інших людей. Цей обов'язок тісно пов'язаний з визначенням і поняттям юридичної відповідальності особливих, передбачених і врегульованих нормами права відносин між громадянами та державою. Юридична відповідальність має за мету охорону правопорядку, правове виховання людей і покарання винних за скоєне.

Отже, міжнародна спільнота має багату правову основу для забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Це міжнародні і національні правові акти, які визначають складний комплекс проблем прав людини: природу, суть, а також роль і місце у налагодженні взаємовідносин між індивідом, суспільством, державою. Саме ці документи визначають той мінімум основних прав і свобод людини та громадянина, який гарантують своїм членам правова держава і громадянське суспільство.

5.5. Методи й механізми захисту прав і свобод людини

Практична цінність прав і свобод людини та громадянина полягає у їхній реальності, під якою розуміють можливість здійснення повноважень, що впливають зі змісту того чи іншого конкретного суб'єктивного права. Реальність прав людини забезпечується низкою гарантій, тобто засобів, способів і умов, використовуючи які, суб'єкт досягає повного і безперечного здійснення своїх прав. Ці гарантії залежать від рівня демократії, розвитку економіки, правової культури, суспільства, від ступеня незалежності судової

влади, від співмірності встановлених законом обмежень тощо. Гарантії суб'єктивних прав поділяються на конституційні, юридичні, морально-політичні, економічні (соціальні).

Конституційні гарантії забезпечені авторитетом основного закону, в якому закріплені основні права і свободи людини. Ось чому для всіх громадян дуже важливо, щоб якомога більше прав і свобод людини було відображено саме в тексті конституції. Але конституція далеко не завжди закріплює права у повному обсязі. Так, у конституціях Швеції, Австралії, Нової Зеландії та інших країн перелік прав і свобод людини відсутній. У США не існує жодної конституційної норми про соціальні права громадян. Проте не завжди закріплення того чи іншого права в конституції спричиняється до прийняття закону або винесення судових рішень, котрі містили б необхідну деталізацію й уточнення для його реалізації. В таких випадках конституційні гарантії виявляються обмеженими.

Юридичні гарантії виникли в англосаксонських країнах, а нині отримали широке розповсюдження. Їхній зміст зводиться до двох основних положень. По-перше, громадянинові надається право вдаватися до судового захисту щоразу, як його права і свободи порушуються державними органами або окремими особами. По-друге, громадянин наділяється правом звернення до суду з вимогою примусового забезпечення встановлених законом прав і свобод. Йдеться про здійснення суб'єктивного права. Право судів приймати такі позови впливає з їхніх обов'язків слугувати гарантом законності, що є важливим елементом концепції правової держави і верховенства права. Суд має право видавати акти, які спонукають до здійснення відповідних норм права або забезпечують їх захист від посягань.

Велике значення мають морально-політичні гарантії прав і свобод. Вони полягають у впливі громадської думки, яка нині стала важливим елементом демократичної політичної системи. Правлячі кола змушені рахуватися з громадською думкою, утримуватися від грубих форм обмеження прав і свобод людини. Вони відчують і тиск світової громадської думки. Міжнародні кампанії солідарності і протесту неодноразово запобігали судовим розправам над демократичними діячами, призводили до звільнення політичних в'язнів.

Економічні, або соціальні гарантії полягають у реальній можливості користуватися суб'єктивними правами і свободами. Суспільство з ринковою економікою проголошує рівні можливості, але у зв'язку із соціальним розшаруванням людей не забезпечує у повному обсязі їхніх інтересів. Держава через свої правоохоронні органи може гарантувати особисті й політичні права громадян, але не має необхідних важелів для забезпечення соціально - політичних прав. Цьому перешкоджають безробіття, загальне зростання цін та інші економічні фактори. Соціальна політика навіть високорозвинених держав часто має нестійкий і половинчастий характер. Складне економічне становище багатьох посткомуністичних країн перешкоджає гарантуванню соціально-економічних прав у них. Матеріальні гарантії прав і свобод особливо недостатньо розвинені в країнах, що розвиваються. Через неписьменність, безробіття і злиденне життя, більшість населення взагалі не знає своїх законних прав і свобод.

Ідеологічні гарантії — це сукупність ідеологічних і світоглядних принципів, що зумовлюють першочергові цінності і непорушність суб'єктивних прав, їхню повну і практику з виконання Європейської конвенції з прав людини і основних свобод. Система захисту, передбачена конвенцією, за своєю природою є додатковою. Це означає, що захист прав людини здійснюють, насамперед, національні суди та адміністративні органи. Європейський суд та Європейська комісія з прав людини і основних свобод — останні інстанції у справах, що стосуються прав людини і розглядаються в національних судових інстанціях. Органи захисту прав людини в Раді Європи зобов'язані не тільки приєд-

натися до Європейської конвенції з прав людини і основних свобод, а й внести до свого законодавства необхідні зміни і доповнення, які випливають із прецедентного права, що створюється рішеннями суду і комісії з прав людини.

Питання прав людини посідають значне місце в діяльності Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), яка об'єднує всі держави Західної Європи, а також США і Канаду і є найбільшою представницькою європейською регіональною організацією. Робота НБСЄ розпочалася в Гельсінкі 3 липня 1973 р. Наприкінці 1994 р. вона була перетворена в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Перший етап цієї роботи завершився 1 серпня 1975 р. підписанням Гельсінського заключного акту. Один із його чотирьох основних розділів, в якому зафіксувалися спільні домовленості країн-учасниць на основі консенсусу, стосуються гуманітарного співробітництва європейських держав і прав людини. У цьому акті держави-учасниці НБСЄ наголосили на «загальному значенні прав людини і основних свобод, повага до яких є суттєвим фактором миру, справедливості і добробуту, необхідних для забезпечення розвитку дружніх відносин і співробітництва між ними, як і між усіма державами». Вони взяли на себе зобов'язання поважати основні права і свободи людини, незважаючи на расу, стать, мову, релігію, і розвивати ефективно здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних прав.

На загальноєвропейських зустрічах у верхах у Парижі (1990), а також на зустрічах представників держав-учасниць НБСЄ, що відбулися в Белграді (1977-1978), Мадриді (1980-1983), Відні (1986-1989), Копенгагені (1990), Москві (1991), були розроблені і прийняті конкретні рішення з розвитку співробітництва європейських держав, США і Канади у сфері прав людини. Так, 1989 р. був прийнятий Підсумковий документ Віденської зустрічі, в якому підкреслювалося, що у взаємовідносинах держави обмінюватимуться інформацією і відповідатимуть на запити одна одної про ситуацію з правами людини на їхній території. Вони також погодилися проводити двосторонні зустрічі з іншими державами - учасницями з метою вивчення питань, що стосуються людського виміру НБСЄ, включаючи ситуації і конкретні випадки, пов'язані з порушенням прав окремих людей. До цих ситуацій і конкретних випадків будь-яка держава може привертати увагу інших учасників НБСЄ. Усі матеріали з обміну інформацією і вивчення конкретних випадків за бажанням будь-якої держави-учасниці можуть подаватися на наступній нараді НБСЄ. Ці процедури постійно доповнюються новими інститутами і структурами. Розглянуті рішення з цього питання були прийняті, зокрема, у Празі 1992 р.

Паризька хартія для нової Європи передбачала створення парламентської асамблеї НБСЄ, до якої повинні увійти члени парламентів усіх держав-учасниць. У рамках цього парламенту могли б бути створені спеціальні органи з повноваженнями розглядати окремі порушення основних прав і свобод людини та приймати щодо них обов'язкові рішення. У перспективі можливе об'єднання існуючих у Європі регіональних органів в єдину організацію, до якої ввійдуть усі держави Європейського континенту. Цей процес практично відбувається уже нині шляхом вступу східноєвропейських країн у члени Ради Європи. Це неминуче спричиниться до реорганізації всіх європейських регіональних організацій.

Система захисту прав людини склалася у Співдружності Незалежних Держав (СНД), метою якого, як зазначається в статуті, є забезпечення прав і основних свобод людини відповідно до загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права та документів НБСЄ. Одним із органів співдружності є Комісія з прав людини. Це консультативний орган, покликаний слідкувати за виконанням зобов'язань з прав людини, які взяли на себе держави-члени Співдружності. Згідно з положенням про комісію, затвердженим 27 вересня 1993 р., вона розглядає індивідуальні та колективні звернення будь-яких

осіб і неурядових організацій з питань, пов'язаних із порушенням прав людини будь-якою державою-членом СНД.

Громадяни країни-члена СНД мають право подавати будь-якій із сторін письмові запити з питань, пов'язаних з порушенням прав людини державою-учасницею СНД. Якщо питання впродовж шести місяців після його отримання не розв'язане країною-відповідачем, то заявник має право передати його до комісії. Вона розглядає заяву тільки після того, як пересвідчиться, що всі доступні внутрішньодержавні засоби правового захисту були вичерпані і після цього минуло не більше шести місяців. Комісія має право звернутися до зацікавлених сторін з проханням надати будь-яку інформацію, що стосується суті справи. У випадку відмови сторона повинна дати вмотивовану відповідь. Зацікавлені сторони можуть робити усні або письмові подання при розгляді питання комісією. Вона не розглядає жодних звернень по суті, поки не пересвідчиться в тому, що порушене у зверненні питання не розглядається відповідно до іншої процедури міжнародного розгляду або врегулювання; заявник вичерпав усі доступні внутрішньодержавні засоби правового захисту і з цього часу минуло не більше шести місяців; звернення не є анонімним.

Положення про Комісію з прав людини СНД застосовується для дотримання процедур у сфері прав людини, закріплених статутom і конвенціями ООН та її спеціалізованими установами. Держави-члени СНД можуть вдатися і до процедур розгляду спорів на підставі чинних для них міжнародних угод.

Інтеграційні процеси, що відбуваються в Європі, є зразком для інших континентів. Так, на Міжамериканській дипломатичній конференції у Коста-Ріці 20 листопада 1969 р. була прийнята Міжамериканська конвенція з прав людини. Вона по суті скопійована з Європейської конвенції з прав людини і основних свобод. Міжамериканську конвенцію підписали 12 із 19 латиноамериканських держав: Венесуела, Гватемала, Гондурас, Колумбія, Коста-Ріка, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Сальвадор, Чилі, Уругвай і Еквадор. США не поставили свій підпис під конвенцією. Упродовж 10 років її ратифікували 11 держав. Від 1978 р. конвенція вступила в силу. Ще не всі держави, що входять до Організації американських держав, її ратифікували.

У Міжамериканській конвенції з прав людини повноваження з контролю за виконанням зобов'язань, взятих державами-учасницями, покладені на Міжамериканську комісію і Міжамериканський суд з прав людини. Їхні функції значною мірою запозичені у Європейської конвенції з прав людини і основних свобод. Діяльність цих органів виявилася неефективною. Так, за роки функціонування Міжамериканський суд з прав людини виніс менш ніж десять консультативних висновків і рішень. Перше рішення суду було оголошене лише 29 липня 1988 р., тобто через 10 років після вступу в силу Міжамериканської конвенції з прав людини.

Функціонування регіональної системи захисту прав людини, створеної на основі Міжамериканської конвенції з прав людини, свідчить про її неефективність, яка зумовлюється нестабільністю політичних режимів у низці держав цього регіону. Сама конвенція складена у відриві від реального життя і соціально-економічних умов, що існують на Латиноамериканському континенті. Народи країн Латинської Америки позбавлені не лише соціально-економічних, а й елементарних громадянських і політичних прав. У цих країнах багато осіб стають жертвами репресій, перебувають у в'язницях і концтаборах, піддаються тортурам, хоча ці держави ратифікували Міжамериканську конвенцію з прав людини і таким чином взяли на себе зобов'язання дотримуватися закріплених у ній прав і свобод людини.

Лише на основі схожості політичних систем, їхньої політичної і правової стабільності, історичного досвіду, близькості рівнів соціально-економічного розвитку, спільних правових традицій можлива їхня ефективна діяльність. Саме ці фактори пояснюють, чо-

му функціонування Європейської комісії з прав людини та Європейського суду виявилось набагато успішнішим, ніж діяльність аналогічних органів на Латиноамериканському континенті. Не випадково в Азії досі немає регіональних органів з прав людини. Чимало вчених і державних діячів цього континенту вважають, що відсутність в Азії політичної, соціально-економічної і культурної гомогенності між державами не дає підстав для запровадження регіонального механізму з прав людини. Зусилля держав регіону, на їхню думку, повинні зосереджуватися на питаннях політичного і культурного розвитку. Але це не виключає потреби у створенні регіонального механізму захисту прав людини в Азії. Не випадково Генеральна Асамблея ООН неодноразово закликала держави тих регіонів, в яких відсутні такі органи, розглянути можливість про укладення відповідної угоди.

Регіональну організацію з прав людини у 1981 р. створили африканські держави, прийнявши Хартію прав людини і прав народів. Положення цього документа враховують специфіку африканського континенту і завдання держав-учасниць. Хартія ставить на передній план питання про самовизначення, боротьбу з колоніалізмом, іноземним пануванням, а також про соціально-економічний і культурний розвиток, суверенні права народів на природні багатства і ресурси. Значне місце в ній відводиться праву народів на міжнародний мир і безпеку, розвиток, сприятливе довкілля та іншим правам, які мають особливе значення для ліквідації залишків колоніалізму і вільного розвитку африканських народів. Хартія прав людини і прав народів передбачила створення тільки Комісії з прав людини і прав народів, яка щороку проводить сесії.

Держави-учасниці хартії зобов'язуються через кожні два роки подавати доповіді про законодавчі та інші заходи, вжиті ними для забезпечення прав і свобод, передбачених хартією. Функції комісії сформульовані лише в загальних рисах, а хартія не містить положень про повноваження цього органу давати будь-які рекомендації або приймати рішення з обговорюваних доповідей. Практично Африканська комісія лише формулює пропозиції із законодавчого забезпечення тих чи інших прав і свобод.

Хартія, на відміну від Європейської і Американської конвенцій, вказує на відмінність між повідомленнями про порушення прав індивідів і тими, які свідчать про існування численних випадків масових брутальних порушень прав людини та прав народів. Якщо, вивчивши повідомлення, Африканська комісія доходить висновку про наявність у тій чи іншій країні систематичних порушень прав людини і прав народів, то вона повідомляє про це Асамблею голів держав і урядів. За дорученням асамблеї комісія робить доповідь з висновком та рекомендаціями. За перші 10 років функціонування Комісія одержала 34 повідомлення про масові порушення прав людини.

Усі повідомлення конференція розглядає доти, доки Асамблея голів держав і урядів не прийме іншого рішення. Повідомлення, що свідчать про окремі порушення прав і свобод людини, комісія не розглядає.

Одним із органів, що опікується проблемами захисту прав людини на Близькому Сході, є Постійна арабська комісія з прав людини. В основному її діяльність зосереджується на боротьбі з порушенням прав людини на окупованих Ізраїлем територіях.

Отже, інтеграційні процеси в рамках Європейського континенту сприяють створенню і відносно успішному функціонуванню регіональної системи, яка забезпечує надійний захист прав і свобод людини та громадянина. Створений правовий механізм забезпечення цих прав, що своєю чергою прискорює аналогічні процеси на Латиноамериканському і Африканському континентах. Проте відмінність соціальних систем, неоднаковий рівень економічного розвитку, особливий національний склад населення, різні культурні та історичні традиції не дають можливості створити дієвий механізм захисту прав людини на цих континентах. Поза полем дії такого механізму перебувають Азія та

мусульманський Схід. Спеціалізовані установи й органи ООН покликані захистити права і свободи людини та громадянина у всесвітньому масштабі, мають недостатню ефективність.

5.6 Система захисту прав і свобод людини в Україні

Чинна Конституція України проголосила права і свободи людини найвищою цінністю. Це зобов'язує державу виконувати функції головного гаранта їх дотримання і захисту.

Суб'єктивне юридичне право громадянина може виникати лише за умови закріплення його в законодавстві. Зміст основних прав і свобод у нормативно-правових актах — конституції та законах — формулює законодавчий орган держави. Це не випадково. Органи виконавчої влади, міліція, прокуратура, служба безпеки не можуть закріплювати основні права і свободи людини та систему гарантії їх здійснення. Такий порядок зумовлений юридичною природою і значенням закону, який є головним інструментом забезпечення захисту прав людини. Закон має певні особливості, які визначають його найвищу юридичну силу:

- приймається Верховною Радою України або референдумом;
- регулює найважливіші суспільні відносини;
- закріплює систему основних прав і свобод громадян, порядок їх здійснення та захисту;
- відрізняє від інших правових актів особливою конституційною процедурою прийняття і запровадження;
- потребує контролю або затвердження з боку будь-якого іншого органу держави і не може впливати на систему прав та свобод людини, закріплених законом;
- має найвищу юридичну силу;
- може бути доповнений, змінений й скасований тільки тим органом влади, який приймає закони.

Конституція України 1996 р. (ст. 92) закріпила положення про те, що виключно законами України визначаються:

- права і свободи людини та громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина;
- громадянство, правосуб'єктність громадян;
- права корінних народів і національних меншин;
- основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення;
- засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства;
- питання виховання, освіти, культури, охорони здоров'я;
- проблеми екологічної безпеки.

Чільне місце у системі органів державної влади, що діють у сфері прав людини, посідає Верховна Рада України. Конституція виділяє не тільки принцип обов'язковості саме законодавчого закріплення регулювання питань з прав і свобод людини, а й контрольні функції парламенту у цій сфері.

Парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина покликаний:

- захищати права і свободи людини, проголошені Конституцією, законами України та міжнародними договорами; забезпечити додержання та повагу до прав людини з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств і установ, організацій та їх посадових осіб;
- запобігати порушенням прав і свобод людини або сприяти поновленню порушених прав;
- поліпшувати й розвивати міжнародне співробітництво у сфері захисту прав і свобод людини;
- запобігати будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
- сприяти правовій поінформованості населення та захисту конфіденційної інформації про особу.

13 листопада 1997 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Сферою його застосування є відносини, що виникають при реалізації прав і свобод людини та громадянина між громадянами України незалежно від місця їхнього проживання, між іноземцем чи особою без громадянства, які перебувають на території України, та органами державної влади й місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями, незалежно від форм власності.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини діє на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини, які надходять від громадян України, а також з власної ініціативи. Звернення розглядаються відповідно до Закону України «Про звернення громадян». Вони подаються уповноваженому впродовж одного року після вчинення порушення прав і свобод людини та громадянина. За виняткових обставин цей строк може бути продовжений уповноваженим, але не більше, ніж на два роки.

Розглядаючи звернення, уповноважений відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини, роз'яснює, до яких заходів має вдатися особа, котра подала звернення, скеровує її до органу, який повинен розглянути справу. Не розглядаються звернення, які перебувають на розгляді у суді. Розпочатий розгляд припиняється, якщо зацікавлена особа подала позов, заяву або скаргу до суду. Відповідно до закону, уповноважений реагує на порушення положень Конституції, законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини та громадянина. Виявом реагування є звернення уповноваженого (конституційне подання) до органів державної влади й місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, організацій, установ, до посадових і службових осіб. Конституційне подання вноситься до Конституційного суду з приводу відповідності Конституції України тих чи інших законів України, чинних правових актів Верховної Ради, акту Президента та Кабінету Міністрів України, правового акта Автономної Республіки Крим, офіційного тлумачення Конституції України та законів України. Виявлені порушення прав і свобод людини та громадянина мають бути усунені упродовж місяця. Гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, дотримання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина є Президент України. Вступаючи на пост і присягаючи народові України, він зобов'язується, зокрема, відстоювати права і свободи громадян; виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників. Президент України приймає рішення про надання чи припинення українського громадянства, про надання притулку, здійснює помилування осіб, засуджених судами України, видає укази і розпорядження, виконання яких є обов'язковим на території України.

Кабінет Міністрів України як найвищий орган у системі органів виконавчої влади, згідно з Конституцією України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Він відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний

Верховній Раді України. Кабінет Міністрів забезпечує державний суверенітет та економічну самостійність України, здійснення зовнішньої і внутрішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України. Кабінет Міністрів втілює у життя фінансову, цінову, інвестиційну та податкову політику, заходи у сфері праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки, культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування. Уряд розробляє загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України, здійснює виконання державного бюджету, забезпечує заходи щодо громадського порядку, боротьби зі злочинністю. В межах своєї компетенції Кабінет Міністрів видає постанови і розпорядження, виконання яких є обов'язковим.

Проблемами прав і свобод людини і громадянина займаються також місцеві державні адміністрації, які здійснюють виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі. Вони забезпечують виконання Конституції та законів України, актів Президента, Кабінету Міністрів та інших органів виконавчої влади. Важливою функцією цих органів є забезпечення законності і правопорядку, захист прав і свобод громадян. Місцеві державні адміністрації втілюють у життя державні та регіональні програми соціально-економічного й культурного розвитку, програми охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — програми їх національно-культурного розвитку.

Захист прав і свобод людини та громадянина здійснюють органи місцевого самоврядування, які мають право самостійно розв'язувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. До них належать сільські, селищні і міські Ради та їхні виконавчі органи. Ради дають дозвіл на створення з ініціативи жителів будинкових, вуличних, квартальних та інших органів самоорганізації населення і надають їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Територіальні громади, села, селища, міста безпосередньо або через створені ними органи місцевого самоврядування затверджують програми соціально - економічного і культурного розвитку, бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць та контролюють їх виконання, встановлюють місцеві податки і збори відповідно до законів, забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їхніх результатів.

Серед повноважень місцевих Рад, делегованих їм державою, є і такі, що безпосередньо стосуються питань забезпечення прав і свобод громадян. Насамперед це: допомога органам суду, прокуратури, адвокатури, юстиції, внутрішніх справ і державної безпеки в їхній роботі, розв'язання питань щодо проведення зборів громадян, мітингів, демонстрацій, контроль за станом квартирної обліку громадян на відповідній території, організація служби зайнятості населення.

Особливу роль серед органів системи виконавчої влади, що займаються захистом прав і свобод людини, відіграють правоохоронні органи — міліція та служба безпеки. До компетенції міліції входить захист життя, здоров'я, прав і свобод, власності громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань. Органи міліції забезпечують особисту безпеку громадян, попереджають правопорушення, охороняють громадський порядок, розкривають злочини, розшукують злочинців, піклуються про безпеку дорожнього руху, захищають власність, виконують кримінальні покарання. Вимоги працівника міліції обов'язкові для виконання всіма громадянами і посадовими особами. Служба безпеки України стоїть на сторожі державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної єдності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу держави, а також прав громадян. Діяльність цієї служби спрямована проти розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, організацій, осіб. Вона запобігає актам тероризму, корупції, організованій злочинності.

Сприяти захистові прав та представляти інтереси громадян України, іноземних держав, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу покликана адвокатура — добровільне професійне об'єднання, її діяльність ґрунтується на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму та конфіденційності. Адвокат має право представляти і захищати права та інтереси громадян за їхнім дорученням в усіх органах, на підприємствах, в установах і організаціях, збирати відомості про факти, які можуть бути використані як свідчення в цивільних, господарських, кримінальних справах, а також у справах про адміністративні порушення.

Однією із форм захисту прав і свобод людини є діяльність неурядових правозахисних організацій. В Україні діють декілька впливових організацій, таких як Український центр прав людини, заснований при Українській Правничій фундації, групи міжнародної амністії, що об'єдналися в Українську асоціацію, Українсько-американське бюро захисту прав людини, Харківська правозахисна група та ін. Вони здійснюють науково-дослідницьку, правозахисну, видавничу діяльність, соціологічні дослідження, проводять моніторинг преси з метою аналізу політичних та інших процесів у суспільстві, організовують незалежні юридичні експертизи, щоб виявити порушення прав людини та розв'язати інші питання правозахисної діяльності. Отже, за короткий час Україна створила чітку, більш-менш ефективну систему захисту й забезпечення прав і свобод людини та громадянина, правова основа якої — це передусім чинна Конституція, нормативно-правові акти національного законодавства, а також міжнародні угоди, укладені Україною. Органи законодавчої і виконавчої влади мають конкретно визначені функції і повноваження щодо забезпечення й захисту прав людини та громадянина. Новим явищем для України стало запровадження інституту омбудсмена. Проте стан справ у сфері дотримання та захисту прав і свобод ще далекий від бажаного. За даними першої щорічної доповіді, оприлюдненої 28 листопада 2000 р. у парламенті, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини омбудсмена зверталось 100 тис. осіб. Загалом 56% заяв стосувалися порушень громадянських, 20% — економічних, 16% — соціальних прав. У 2,5 тис. випадків були здійснені представлення Уповноваженого, однак тільки кожне п'яте із них було розв'язане позитивно. Причини такого становища ховаються в глибокій соціально-економічній і політичній кризі, у зниженні загального рівня культури й моралі. Неабияке значення має протистояння законодавчої і виконавчої влади, недовіра громадян до інститутів державної влади, недостатня структурованість суспільства, відсутність у населення досвіду використання найважливішого органу захисту прав і свобод людини — суду.

Висновки. Права і свободи людини є найбільшою цінністю людської цивілізації. Як певні норми структурованої властивості буття вони є невід'ємним і необхідним способом та умовою життя, особистості, її взаємовідносин з суспільством, державою, іншими індивідами. Сучасний світ неможливо уявити без прав і свобод людини, які ґрунтуються на принципах свободи, рівності, справедливості і мають універсальний характер. Становлення й розвиток прав людини розкриває тип цивілізації, оскільки відносини людини і держави — найважливіша ознака, що характеризує природу тієї чи іншої цивілізації, а державу — як правову або не правову.

Права людини — це ціннісний орієнтир, який дає змогу застосувати «людський вимір» не лише до держави, права, закону, законності, правового порядку, а й до громадянського суспільства, оскільки ступінь його зрілості значною мірою залежить від стану справ з правами людини, від їхнього обсягу і реалізації. Права людини дистанціюють її

від держави, завдяки їм людина самовизначається у сфері приватного життя, виборі переконань, ставлення до релігії, власності.

Поглинання громадянського суспільства державою, одержавлення усіх сфер життя відбувається там, де права людини відсутні або мають декларативний характер. Ступінь демократичності будь-якого суспільства визначається не декларуванням, а насамперед повнотою забезпечення прав і свобод людини, функціонуванням ефективного механізму їх захисту. Україна, як і всі посттоталітарні держави, робить спробу практично забезпечити увесь спектр прав і свобод людини, проголошених Конституцією і законодавством.

Завдання на самостійну підготовку

1. У чому суть чотирьох підходів до проблеми правового статусу людини та громадянина⁹
2. Який зміст вкладається в поняття «права людини»?
3. Що таке «свобода людини»?
4. Яким чином розрізняються права людини за часом виникнення?
5. У чому суть громадянських (особистих) прав і свобод людини та громадянина?

Лекція 6

ДЕМОКРАТИЧНА ТРАДИЦІЯ В УКРАЇНІ

План лекції

- 6.1. Політична спадщина Київської Русі. Демократична традиція

українства в XIV-XVI ст.

6.2. Демократичні традиції козацько-гетьманської доби. Проблеми демократії в українській суспільній думці XIX ст.

6.3. Демократизм періоду революцій та відновлення державності в Україні

6.4. Особливості розвитку демократичної традиції українського народу в період «радянської демократії»

6.5. Створення інституційної основи незалежної Української держави. Ідеологічна сегментованість перехідного суспільства

6.6. Багатопартійність, політична еліта та громадянське суспільство в перші роки незалежності. «Економічний вимір» української демократизації і політика

Час проведення: 2 учбові години.

Література

1. Арістотель. Політика. — Київ, 2000.
2. Арендт Г. Становище людини / Пер. з англ. М. Зубрицької. — Львів, 1999.
3. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Пер. с франц. — Москва, 1993.
4. Берлін І. Чотири есе про свободу / Пер. з англ. - Київ, 1994.
5. Даль Р. О демократии / Пер. с англ. А.С. Богдановского; - Москва, 2000.

Основні поняття: демократизм, багатопартійність, посередницька демократія, інститути демократії, демократична традиція, демократичні цінності.

6.1 Політична спадщина Київської Русі. Демократична традиція українства в XIV-XVI ст.

Перші прояви демократизму в житті українського народу деякі дослідники знаходять уже в найдавніші часи. Практика ранніх племінних союзів, породжена родоплемінним устроєм життя, знайшла відбиток, на їхню думку, в певних рисах державного ладу, звичаїв та права Київської Русі. Це — схильність до індивідуальної свободи, народоправство у публічному житті (народне віче, вибір князя, укладання договору з ним, існування поряд з центральною владою місцевого самоврядування), зародки федеративного устрою (удільні князівства в межах однієї держави) тощо". Однак ці романтизовані уявлення виглядають дещо спрощеними у світлі сучасної історичної науки.

Київська Русь як державне утворення розвивалася на пограниччі впливу західної і східних (Візантія і кочовий Степ) цивілізацій. Останні мали патримоніальний характер, за якого державна влада, економічні ресурси, культура — все було монополією володаря (князя), котрий управляв суспільством за допомогою бюрократичного апарату. За княжої доби Русь не змогла витворити стабільної еліти, яка поряд з князем здатна була виконувати владні функції. Князь концентрував у своїх руках усю законодавчу й виконавчу (адміністративну) владу, призначав усіх урядників. «Про громаду ми не знаємо нічого аби вона іменувала адміністраційних або яких інших урядників, або їх скидала», окрім того, звичайно, що в дрібних сільських громадах мусили бути виборні «старці» чи «старости».

Останнім часом піддано перегляду погляди істориків на соціальну природу та роль віча: про його екстраординарність, з одного боку, та про демократизм, з іншого. Застосувавши нові методи аналізу джерел, що описують суспільне життя в регіонах Київської Русі, Т. Вілкул дійшла висновку, що віча як такі не були подіями, хоча їх описи, згідно з літописною традицією того часу, використовувались для оцінки певних політичних колізій, акцентували увагу на проявах нелояльності до князя тощо. Склад віча у більшості випадків був сталим, а судячи зі свідчень джерел про місткість площ, на яких відбувалися віча, та деяких інших фактів, навряд чи вони могли мати всенародний характер. Дослідниця показує, що у вічах брала участь насамперед соціальна верхівка суспільства: бояри, частина отроків та людей-купців. Не існувало чіткого поділу між дружиною князя та вічем. Отже, в кращому випадку віче було певним корективом княжо-дружинного управління, але воно не було самостійним органом демократичного впливу.

Елементи демократизму, згідно з сучасним розумінням істориків, у суспільно-політичній практиці Київської Русі були невиразні. Демократичний потенціал держави залишався незначним навіть тоді, коли Галицько-Волинське князівство перетворилося на могутню державу, модель управління якої відповідала тогочасним європейським зразкам, а суспільне життя з часом акумулювало елементи магдебурзького права та західної юридичної практики.

Політична думка епохи становлення й розвитку давньоруської держави зафіксована у таких визначних пам'ятках культури, як «Руська Правда» Ярослава Мудрого (1015-1016, 1072), «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона (1037-1050), «Ізборник» Святослава Ярославовича (1076), «Повчання дітям» Володимира Мономаха (1099), «Повість минулих літ» (1113), «Слово о полку Ігоревім» (1185), «Слово про загибель Руської землі» (1230) та ін. Ці твори є джерелом для поглиблення знань про реальний процес суспільно-політичного життя наших пращурів. Вони вказують на ті давні витoki української ментальності й культури, що дійшли до нас крізь віки. Для суспільно-політичної думки часів Київської Русі характерні патріотизм, гуманізм, демократизм, уболівання за біди, що випадали на долю країни у зв'язку з міжкняжими розбратами, татарською навалою та іншими трагічними подіями. Однак немає підстав говорити про систематичний розвиток у Київській Русі політичної і правової теорії. Як і в більшості середньовічних держав, тут було відсутнє науково-теоретичне осмислення понять людської свободи, народовладдя тощо. Вживання терміна «політика» стосовно процесів, що відбувалися у Київській державі, дуже умовне: політики як такої - в її демократичному розумінні, — тут не було. Натомість діяло воєнізоване князівське державне правління, яке спиралося передусім на силу, а не на право. Ні християнство, ні мораль, ні правові норми ще не стали на Русі тією основою, яка б забезпечила стабільне функціонування великої держави на демократичних засадах.

Демократична традиція українства в XIV-XVI ст.

Ренесансна доба посилювала інтерес до світоглядно-філософських проблем, утверджувала гуманістичні погляди на політику. У політичних теоріях на перше місце виходить держава, що стає джерелом морального життя людей. Возвеличується світ земних, світських, політичних явищ і справ. У новій світській державі гуманістична політика виступає насамперед як політика, обмежена правом. Ця визначальна засада набула неперехідного значення для наступних століть, у ХУТІ-ХУІІІ ст. вона трансформувалась у концепції правової держави і розподілу влад, які стали фундаментом для інтенсивного розвитку західноєвропейської політики аж до нині.

Розвиток подій на українських землях мав свою специфіку. З XIV ст. більша частина українських земель перебувала у складі Великого Литовського князівства, а згодом

— Речі Посполитої. Якщо до Першого Литовського Статуту 1529 р. на цих землях зберігалися найсуттєвіші риси суспільного устрою Київської Русі, то з політичним піднесенням польської шляхти напередодні Люблінської унії 1569 р. розпочалося форсоване копіювання польської моделі — так званої шляхетської демократії, за якої королівська влада обмежувалася двопалатним сеймом та постійно діючою королівською радою; шляхті гарантувалися громадянські права і свободи. Українська аристократія пішла шляхом пристосування до існуючої структури Речі Посполитої і сприйняття цінностей польсько-шляхетської політичної культури.

Н. Яковенко зазначає, що свої корпоративні інтереси українська шляхта ставила вище, ніж народні: «Польща досягла шляхетської рівності набагато раніше, і зоря цього ідеалу принадно світила русько-литовській знаті, чию жорстку залежність від вищих влад польські сеймові красномовці називали «литовською неволею». «Вестернізація» українських земель внаслідок їх входження під юрисдикцію Польської Корони мала суперечливі наслідки. Зростала можливість, з одного боку, для західних культурних впливів — ренесансу й реформації, з іншого — для проникнення польського землеволодіння в Україну, національно-релігійних утисків і втрати українською елітою національної ідентичності.

Починаючи з XV ст., в українських землях спостерігається стрімкий прогрес культури і освіти, хоча ні вищих, ні навіть середніх освітніх закладів тоді ще не було. Вагомим внеском у загальноєвропейську скарбницю гуманістичної думки стала творчість українських гуманістів І.Верещинського, М.Смотрицького, К.Саковича, І.Потія, С.Почаського.

Визначним українським мислителем ренесансної доби був С. Оріховський-Роксолан (1513-1566). Сам він називав себе сином «українського (руського) народу польської держави», навчався у Краківському університеті, а потім продовжив освіту у найпрестижніших університетах Європи, був знайомий з визначними італійськими гуманістами. Його трактат «Напучення королеві польському Сигізмунду Августу», в якому заперечувалося походження влади і держави від Бога, підпорядкування світської влади духовній, став вагомим кроком до звільнення політичної науки від теології.

С. Оріховський один з перших у Європі розпочав розробку ідеї природного права. У «Напученні» він писав, що король є «найвищим майстром у республіці» і водночас — «сторожем королівства», він повинен здобути прихильність підданих, без якої «влада королів неміцна і нетривала». Важливе місце у трактаті посідали проблеми ефективного функціонування державної влади: функції сенату, повноваження судової влади, унормування відносин між світською та духовною владами. По суті, окреслювалася ідея розподілу влад, яка у західноєвропейській політико-правничій літературі на повну силу зазвучала лише через одне-два століття.

До рівня здобутків західноєвропейської політико-юридичної думки підносяться постулати С. Оріховського, викладені в розділі «Що в державі більше: закон чи король?». Ми вирости не у володіннях Нерона, зазначав мислитель, «наші предки виховували нас так, щоб ми знали, що король вибирається для держави, а не держава існує задля короля». Найкращим державним устроєм стає той, у якому «закон є душею і розумом держави». Ідея верховенства закону мала неперехідне значення для розвитку демократичної правосвідомості українського народу.

Ця ідея, як і низка інших постулатів і висновків із «Напучень», ставить пей тпять державної влади та унормування їхньої діяльності за допомогою права, С. Оріховський став першим вітчизняним теоретиком гуманістичної політики і свободи: у розгорнутій і систематизованій формі він вказав на її засади, головний стрижень, яким вважав закон, законотворчість та правопорядок. Однак загалом його концепція була теоретичним осмисленням політико-правової практики Речі Посполитої, обґрунтуванням засад

шляхетської станової демократії, яка не передбачала громадянських прав і свобод для нижчих станів, а тим більше їхньої участі в управлінні державою.

Берестейська унія (1596), сприйнята основною частиною українців як новий наступ Польської Корони на духовну свободу, спричинилася до активізації релігійної боротьби. Ідеї Реформації в Україні віддзеркалилися у гостро полемічній (Х. Філалет, І. Вишенський, В. Суразький та ін.) та культурно-освітній (С. та Л. Зизанії, Ю. Рогатинець, К.-Т. Ставровецький) течіях політичної думки XVII ст. — дивовижного плетива консервативно-традиціоналістських та демократичних ідей, серед яких найбільшою демократичністю вирізнялися твори Х. Філалета.

Другою течією української політичної думки періоду Реформації була культурно-освітня (братська). Братства фактично закладали основи українського просвітництва, виступали активними суб'єктами в організації справи національного і духовного відродження у другій половині XVI - у XVII ст.

Поряд з поширенням реформаторських ідей братчики здійснювали безпосередню політичну агітацію у формі відозв, листівок, прокламацій, що є цікавими пам'ятками національної політичної публіцистики. Ставлячи за мету гуманістичне виховання молоді, братства активно готували учнів до участі у громадсько-політичному житті, підтримуючи, зокрема, учнівське самоврядування.

Загалом політичні погляди представників обох вказаних течій започаткували той загальнодемократичний напрям політичної думки, який упродовж декількох століть, аж до кінця XVIII ст., разом із боротьбою за національну свободу покликаний був протистояти церковній теократії та автократії світської влади.

6.2 Демократичні традиції козацько-гетьманської доби. Проблеми демократії в українській суспільній думці XIX ст.

Демократичні традиції козацько-гетьманської доби. Козацька доба в історії України починається наприкінці XV ст., у часи надзвичайно важкі для українського народу, позбавленого своєї державності, незалежності, землі, і тривала до другої половини XVIII ст., коли було зруйновано Запорозьку Січ. Епоха козаччини залишила глибокий слід у народній пам'яті, істотно вплинула на менталітет нації, систему цінностей, соціальних, державно-політичних, національних, конфесійних та індивідуально-особистісних уявлень про ідеали правди, справедливості, гідності.

Причинами виникнення козацтва, як зазначав М. Грушевський, були поневолення й закріпачення українських селян, запровадження уніатства, ополячення населення, захоплення українських земель польськими феодалами. Сам факт появи козацтва в південних степах був реакцією на постійну татарську загрозу, яку Річ Посполита нездатна була усунути. Комбінуючи різні впливи і спираючись на засади минулого, Запорозька Січ намагалася прийти до власне українського політичного устрою. М. Грушевський визначив його як «християнську козацьку республіку». Війську Запорозькому Низовому справді були притаманні деякі риси демократичної республіки. Тут не існувало феодалної власності на землю і кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (право користування землями та іншими угоддями, участі у радах та ін.). Усі органи управління були виборними, їх діяльність контролювалася Січовою радою (колом). Характер громадських взаємин і навіть обряд обрання старшини свідчив про глибоко вкорінений демократизм козацької спільноти. Однак козацька демократія не спиралася на міцний правничо-політичний фундамент: запорожці керувалися не писаними законами, а «стародавнім військовим звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». У внутрішніх законах

і звичаях Січі чується відлуння архаїчних норм і традицій (прийняття рішень не більшістю, а методом загальної згоди, коли опонентів могли просто ліквідувати фізично; заборона допуску жінок до місця перебування колективу тощо). Слушною видається думка Н. Яковенко, що фундаментальні засади козацької спільноти (рівність та примат колективної волі і колективних інтересів)

Не вдалося уникнути козакам і абсолютистських владних тенденцій. Присягнувши отаманові, вони в усьому йому підкорялися. Отаман поєднував у своїх руках військову, адміністративну, судову та духовну владу, а під час війни мав абсолютну владу над усіма її учасниками.

Отже, Запорозька Січ була своєрідною перехідною моделлю між професійною общиною й повноцінною державою, суть якої полягала у самоврядній структурі народної самооборони та господарській формі самовиживання в умовах вакууму державної влади та постійної воєнної небезпеки. Низка внутрішніх вад та несприятливі зовнішні впливи не дозволили цій перехідній моделі перерости у нову якість, однак вона стала ескізом української державності, народженої у процесі національної революції середини XVII ст.

Козацько-гетьманська державність XVII ст. була, з одного боку, результатом колективного генія народу, що привів у рух політичні традиції козащини, а з іншого — цілеспрямованої діяльності Б. Хмельницького та його прибічників по створенню нових форм суспільної і державної організації, певної ієрархії владних відносин, перетворенню українського уряду на суб'єкт міжнародних відносин. Державі Б. Хмельницького вдалося поєднати два малопоєднувані принципи: строгу військову централізацію і народовладдя. Вона мала бути організована на конституційній виборній основі; гетьман ставав главою усього народу (а не тільки козацтва) і відповідальним перед ним. Верхівку владних структур становила генеральна старшина, яка утворювала при гетьмані Старшинську раду.

Хоч назва держави ототожнювалася з поняттям Військо Запорозьке, у цей час відбулися зміни у відроджених формах державності: козацька адміністрація цілком замінила польську і перетворилася на загальнодержавний постійний уряд. Розвинені форми міського (магдебурзького) та шляхетського (земського) самоврядування з традиційною виборною ротацією мали компенсувати усунення шляхти і міщан від державного управління. До того ж міжстанові бар'єри були вельми еластичні, тож утвердилася де Гасіо всестанова рівність з розподілом функціональних обов'язків станів без законодавчого закріплення привілеїв будь-якого з них. Разом з частковою виборністю козацьких владних інститутів це надавало козацькій державі стихійно-демократичного характеру.

З погляду громадських стосунків найважливішим було те, що навіть тодішня, нерозвинена форма демократизму формувала вільну і незалежну людину. Цей унікальний досвід творення держави силами простих людей (справді «від коренів трави») треба поважати, не перебільшуючи при тому його життєздатності та універсального значення. Адже козацький демократизм виявився нетривким.

З часом у козацької старшини прокинувся смак до «золотої» шляхетської свободи, розпочалося закріпачення селян і зазіхання на права міщан. Недемократичною виявилася політика гетьманської держави в національно-релігійній сфері. Ліквідувавши дискримінацію православних, вона почала обмежувати релігійні права інших, що не могло забезпечити громадянської злагоди у багатоетнічній Україні. Гетьманщина дедалі виразніше реалізовувала принципи «козацько-старшинської», вузькостанової демократії, яка не враховувала і не захищала інтересів ширших верств українського народу. Основою нового ладу був інститут полкової влади, яка стосовно гетьманської влади поступово зміцнювалася і водночас придушувала елементи народовладдя. Потроху ця влада ставала самовладною і безвідповідальною до полочан, яким раніше належало право обирати полковників, вирішувати основні питання полкового життя. Генеральна старшина і сам гетьман теж надавали перевагу авторитарним методам правління. Виникала суперечність між ви-

робленими сторічною історією козацтва республіканськими принципами і зумовленим тогочасною екстремальною ситуацією принципом абсолютної влади — військової диктатури. Це розхитувало інституційні основи суспільного устрою України, послабило козацьку демократію і, зрештою, в останній чверті XVII ст. закінчилося капітуляцією української старшини перед Москвою. Оцінюючи минулу козацьку демократію в Україні, визначний мислитель М. Драгоманов схилявся до особливого поцінування громадської самоорганізації як противаги державній владі. У праці «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876)» він шкодує за тим, що старі українські самоврядні звичаї були витіснені з життя під впливом московського самодержавства раніше, ніж вони встигли вкорінитися в народній свідомості на основі не лише традиції, а й новочасної політичної науки. Цей демократизм, за словами М. Драгоманова, козаки намагалися, але не зуміли зберегти, тому що необачно залишили непорушним «самодержавне право царя над землею і підданими». «Однак, як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було у государстві московським, то усе-таки не можна не сказати, що устрій козащини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж московське царство і теперішня російська імперія». І немає сумніву, що якби Україна втрималась як незалежна держава, то попри неминучість деякого звуження виборності та народоправства через зміцнення влади чиновників та панів, навряд чи була б повністю зламана «старосвітська звичайна вольність». Вона ще не була, але з часом би стала «вкорінена в народ наукою, котра б показала, що іменно так і треба людям zostаватись вольними, та правитись тільки виборними». Цього однак не сталося, бо думкам про свободу, «котрі росли вже в Європі вкупі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею».

Незважаючи на посилення абсолютизму у політичному житті Російської імперії, козацькі демократичні республіканські традиції не зникли. Незабаром на зламі століть, вони заявили про себе документом, який М. Драгоманов вважав найвищим виявом тогочасного антимонархічного лібералізму — «Конституцією прав і свобод Запорозького Війська», укладеною 5 квітня 1710 р. між новообраним гетьманом України П. Орликом і його виборцями та запорозькими козаками. Конституція П. Орлика віддзеркалювала високий рівень політичної грамотності української старшинської еліти, її сприйнятливість до європейської ліберальної думки та здатність до розвитку і застосування надбань. Цей документ також засвідчував усвідомлення українською громадсько-політичною думкою необхідності політичної і національної незалежності та прийняття власних державних актів. Якщо Конституція стосувалася в основному внутрішнього устрою України, то два інші документи П. Орлика — «Вивід прав України» та «Маніфест» були спрямовані на міжнародне визнання України «вільним князівством», рівноправним членом європейської спільноти. П. Орлик неодноразово апелював до ідеї народного суверенітету: «...Московські насильства не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час». Це написано приблизно за 65 років до прийняття «Декларації незалежності США» і майже за 80 років до прийняття французької «Декларації прав людини і громадянина», — документів, що також спиралися на ідеї народного суверенітету і природних прав людини.

Демократичними ідеями сповнена і суспільно-політична концепція українських просвітників XVIII ст. Я. Козельського, С. Десницького, П. Лодія, В. Каразіна та ін. Виходячи із теорії природного права і суспільного договору, українські просвітники осмислювали категорії рівності, свободи, власності крізь призму нових суспільних умов — буржуазного суспільства. У центр розробленого українськими просвітниками світського

«юридичного світогляду» було поставлено людину як самоціль: особиста свобода і юридична рівність мали виступати основою суспільного буття особи. Проте елементи демократичного світогляду українства не знайшли втілення у політичній практиці XVIII ст., яка розвивалася в руслі зміцнення абсолютизму та активізації імперських тенденцій з боку Росії.

Проблеми демократії в українській суспільній думці XIX ст.

З перших десятиліть XIX ст. в умовах кризи феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин на українських землях почало поширюватися ідейне волелюбство — своєрідний український лібералізм. Міцніла суто українська народна традиція з її прагненням до індивідуальної свободи й рівноправності в суспільному житті. Вплив ідей Французької революції, західноєвропейських філософських систем та ліберально-просвітницькі тенденції царювання Олександра I сприяли відродженню національної свідомості. В історичних працях 20-40-х років XIX ст., особливе місце серед яких посідає «Історія Русів» (питання про її авторство досі залишається нез'ясованим), з'явилися перші ознаки зародження стихійного лібералізму на національному ґрунті.

Вершиною демократичної думки першої половини XIX ст. стала доктрина Кирило-Мефодіївського братства.

Доктрина кирило-мефодіївців була викладена у «Книзі буття українського народу», написаній М. Костомаровим. У ній вони закликали всіх слов'ян здійснити християнський заповіт і поширити заснований на ньому суспільний лад на весь світ. Для цього пропонувалося утворити демократичні суверенні республіки та об'єднатися у своєрідний конфедеративний (з певними елементами федерації) союз, жити «нерозділимо і несмісимо», знищивши кріпацтво й абсолютну монархію в Росії. Братчики виступали за ліквідацію станових відмінностей між людьми, проповідували ідеї не лише правової, а й соціальної рівності. Враховуючи і певною мірою ідеалізуючи демократичні чинники української історії, члени братства вважали Україну найбільш придатною для згуртування слов'ян навколо ідеї демократичного панслов'янського союзу, вбачали саме в цьому її історичну місію.

Отже, основу суспільно-політичної концепції Кирило-Мефодіївського братства становлять народний месіанізм і демократизм. Саме демократизм, на думку М. Костомарова, був головним, найціннішим надбанням українського народу. Що ж до типу держави, то М. Костомаров згодом писав, що вони хотіли утворити федерацію з демократичними інститутами, «аналогічними тим, що є у Сполучених Штатах». Проте деякі дослідники вважають, що він інтерпретував поняття «федерація» дещо інакше, ніж сучасні політологи, апелюючи до слов'янської історичної традиції, зокрема до «федеративного принципу Давньої Русі», що виявлявся більше в рисах культурної та етнічної спорідненості, аніж політико-правової спільності.

Ідеологія Кирило-Мефодіївського братства дала новий імпульс до формування українського ліберального світогляду, важливу роль у подальшому розвитку якого відіграли громади — суспільні об'єднання інтелектуалів, що мали на меті за допомогою просвіти широкого загалу готувати ґрунт для еволюційного переходу на європейський шлях розвитку. З громадських об'єднань вийшли визначні українські науковці та політичні діячі — В. Антонович, М. Драгоманов, С. Подолинський.

У першій громаді, що утворилася в Київському університеті, визначну роль відігравав В. Антонович — історик, народник і демократ, прихильник ідеї демократичної рівності і політичної свободи, народоправства і федералізму. Політичний світогляд В. Антоновича сформувався під впливом праць французьких енциклопедистів та ідей Кирило - Мефодіївського братства. Крізь усе своє життя вчений проніс ідею служіння українському народові.

Особливе місце у розвитку демократичної течії української політичної думки XIX ст. посідав М. Драгоманов. Вихідними точками його політичної програми були ідеї конституціоналізму і політичної свободи в поєднанні зі свободою особистості й повагою людської гідності. М. Драгоманов виступав за політичну децентралізацію й широке місце самоврядування як засіб подолання конфлікту між державою і суспільством, вважаючи демократію можливою лише за умови надання широким масам змоги брати безпосередню участь у здійсненні влади та впливу на неї.

Шлях досягнення Україною незалежності М. Драгоманов вбачав у федерації, але не національній, а політично-територіальній з наданням національностям широкої автономії в питаннях культури. Відома драгомановська формула розв'язання національного питання: «Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці», — підкріплювалась актуальною й дотепер думкою про те, що всі народи, які живуть в Україні, «мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями». Першим серед українських мислителів М. Драгоманов поставив національну свободу у безпосередню залежність від політичної свободи та рівня освіченості громадян. А знаменита його фраза, що політика вимагає чистих рук, стала домінантою руху значної частини української інтелігенції.

Демократичними ідеями пройняті політичні погляди іншого великого українського письменника, поета і громадсько-політичного діяча І. Франка. Його суспільно-політична концепція ґрунтувалась на принципі громадівської демократії. Майбутній устрій, вважав І. Франко, «буде базуватись на якнайширшій самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів» В основі концепції І. Франка — безумовний пріоритет особистості над

«власна воля і власна думка» кожного індивіда, виховання людини перетворюється на «духовну муштру», а сама «народна держава» — на «величезну народну тюрму». І. Франко був прихильником «національної демократії». Він обстоював ідею національної самостійності України, критикуючи під цим кутом зору ідеї територіального автономізму М. Драгоманова (якого загалом дуже цінував), застерігав від небезпеки марксистської доктрини «пролетарського інтернаціоналізму», що «краде душі» і відвертає народи «від праці на рідному ґрунті».

6.3 Демократизм періоду революцій та відновлення державності в Україні

Початок XX ст. був одним із найдинамічніших періодів української політичної історії. Революційний процес в Російській імперії позначився зростанням кількості та поживавленням діяльності політичних об'єднань українців, піднесенням їхньої політичної свідомості. Багато українських політичних партій (УСДД УНДЦ УСЯ, РУП, УДД УДРП та ін.) у своїх програмах у цей час висунули вимоги прийняття конституції, запровадження парламентаризму, громадянського самоврядування, гарантування демократичних прав і свобод. Їхня діяльність готувала ґрунт для розгортання революційної політичної творчості мас на шляху боротьби за незалежну демократичну Українську державу. В Галичині в цей час, окрім партій та участі представників народу в парламентській діяльності, широкого розмаху набув рух за утворення громадських спілок та асоціацій для розв'язання найрізноманітніших проблем українства: від розвитку економіки до мистецтва.

Період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. супроводжувався пошуком форм і засобів формування української державності, зусиллями, спрямованими на побудову громадянського суспільства, гострим суперництвом різних суспільних сил, чисельних політичних партій, що домагалися права бути речниками сподівань і прагнень

народу. Створена у березні 1917 р. Центральна Рада на чолі з М. Грушевським у своїй державотворчій діяльності дотримувалася демократичних принципів і традицій. Аналіз її досвіду, глибинних тенденцій, соціальних завдань і стратегічних перспектив розвитку демократії в Україні вимагає насамперед вивчення політичної спадщини М. Грушевського та політико-правових документів революційної доби.

Головним суб'єктом соціальних змін М. Грушевський вважав народ. При всій невизначеності цього поняття воно є сутністю усієї демократичної традиції та демократії як політичного ладу й водночас найадекватніше віддзеркалює специфіку тогочасного українського соціуму — нерозвинену соціальну структурованість і невизначеність основних класів громадянського суспільства. Відповідно завдання політичної організації (Центральної Ради, зокрема) М. Грушевський вбачав у пробудженні самоорганізаційних процесів у народі. На початках революційного руху він дещо ідеалізував соціальну гармонійність українства та його здатність до «громадянської солідарності», дійшовши вже навесні 1918 р. щодо цього майже протилежних висновків. Проте й надалі вчений категорично відкидав думку про природне «не-державництво» українського народу та наголошував на значному потенціалі його соціальної творчості.

Велике значення має розробка М. Грушевським проблеми національно-історичної ідентичності українського народу та його національної самосвідомості, визначення чинників їх формування (спільний історичний шлях розвитку, етнічне походження, мова та самоусвідомлення своєї належності до певної культурно-етнічної спільноти). Основні теоретичні засади концепції М. Грушевського збігаються із сучасними розробками цих проблем. Наголос на важливості самоусвідомлення приналежності до певної спільноти і навіть на праві вільного вибору національності засвідчує демократичний підхід М. Грушевського до національного питання, який втілювався і в основах етнополітики української держави. Національне питання М. Грушевський розглядав у контексті загального демократичного процесу в Україні, а Центральна Рада задекларувала принцип «громадянського націоналізму» — демократичний принцип формування сучасних національних держав.

Систему правління класократичної аристократії В. Липинський розглядав як відкриту політичну структуру, що забезпечувала реальний плюралізм ідей і поглядів різних угруповань, можливість переходу влади від однієї аристократичної групи до іншої і постійно поповнювалася за рахунок «кращих людей» від усіх суспільних класів. Проте В. Липинський не бачив жодної користі в міжпартійній боротьбі і створив схему врядування надпартійних органів державної влади.

Особливістю консервативної позиції В. Липинського було те, що він відкидав демократію як метод організації влади, але не заперечував їй як свободи, приділяючи багато уваги проблемам особистості. Для нього людина — не просто член суспільства і держави, а насамперед самостійна і самоцінна вартість. Тому питання етики й моралі вчений ставив вище за інтереси держави і нації. В. Липинський наголошував на консолідуючій ролі релігії, відстоюючи принцип рівноправності всіх релігій і конфесій.

Теорія В. Липинського — це консервативна концепція правової держави, де всі гілки влади незалежні і взаємно врівноважені, права особи захищені конституційно, законодавчо визнане і гарантується рівноправне становище представників усіх етнокультурних та віросповідних груп. Поряд з цим існує спадкова влада гетьмана як стабілізуючий та впорядковуючий чинник, як засіб подолання анархічної стихії, яка, на думку В. Липинського, немало нашкодила під час революційних подій 1917-1920 рр."

Слабкі спалахи демократизму мали місце у творчості окремих представників соціалістичного та націонал-комуністичного напрямів. Вони виявлялися у питаннях національного самовизначення, федералізму, самоврядування, а також в романтизовано-

утопічних уявленнях про гармонійний соціальний устрій майбутнього. Йдеться про праці і діяльність В. Винниченка,

М. Хвильового, представників тих політичних течій, які боролися з «перегинками» більшовизму. Це «боротьбисти», «укапісти», «шумськісти», «волобуєвці», що спричинилися до зміни національної політики більшовиків, яка на короткий період уможливила «українізацію». «За десять років «українізації» (1923-1933), — зазначає Я. Грицак, — українці перетворилися на структурно повноцінну, зурбанізовану і сконсолідовану націю — тобто набрали всіх тих характеристик, яких їм так бракувало під час революції 1917-1920 років. Вони вступали у XX століття як модерна нація»".

6.4. Особливості розвитку демократичної традиції українського народу в період «радянської демократії»

Упродовж наступних десятиріч у розвитку української демократичної думки визначились два спрямування. Одне з них репрезентувала українська політична еміграція, а інше проклало собі шлях в умовах радянської «соціалістичної демократії». Вони не тільки мали свою специфіку, а й значною мірою протистояли одне одному.

У строкатій палітрі політичних поглядів української еміграції ліберально-демократичну течію у міжвоєнний період уособлював Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (С. Петлюра, В. Маркус, Я. Рудницький та ін.). В основі політико-ідеологічної діяльності Центру була відданість парламентарно-республіканським та демократичним традиціям, неприйняття популярних на той час тоталітарних політичних концепцій, орієнтація на досягнення Україною самостійної демократичної державності.

Особливо значним був внесок І. Лисяка-Рудницького у розвиток демократичної традиції. У працях «Між історією і політикою», «Нариси з історії нової України» та ряді інших вчень послідовно відстоював самостійницьку ідею побудови незалежної Української держави, ліберальний плюралістичний характер якої мав ґрунтуватися на визнанні принципів представницького народовладдя, верховенства закону та гарантіях громадянських прав. Завдання демократичної еміграції щодо радянської України І. Лисяк-Рудницький вбачав у збереженні і розбудові повноцінного українського суспільства поза межами батьківщини, заповненні лакун у культурному процесі в УРСР, а також у тому, щоб бути «духовним містком між Україною і навколишнім світом»".

Серед діячів національно-визвольного руху, які істотно вплинули на його демократизацію після Другої світової війни, почесне місце посідає І. Багрянний, який рішуче протидіяв намаганням окремих націоналістичних організацій монополізувати право на висловлення національної ідеї та українського патріотизму. Понад усе він був переконаний, що той різновид націоналізму, ідейні засади якого засновувалися на

Складна еволюція політичних поглядів соціаліста-письменника і одного з провідних діячів Центральної Ради В. Винниченка в еміграції йшла від «федерації російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла» до повної державної незалежності і завершилася твором «Заповіт борцям за визволення» (1949). У ньому звучало розчарування в ідеях соціалізму, оскільки їх носії створили найжорстокішу систему терору і насилля, протиставлення цій системі соціально-політичної програми створення так званої «колектократії» — системи всебічної гармонії всіх людей на планеті, ідеї якої співзвучні «теорії конвергенції» 50-60-х рр. XX ст.

В Україні за роки панування радянської тоталітарної системи політична думка і політична наука не лише не просунулися вперед порівняно з концептуальною спадщиною дореволюційної доби та еміграції, а й значною мірою деградували, уособившись у догматичній теорії «наукового комунізму», що мала обґрунтовувати переваги «соціаліс-

тичної демократії». Однак «соціалістичної демократії» не було ні догринально (оскільки відкидався універсальний принцип політичної рівності та свободи, проголошувалася диктатура одного класу, заперечувалися принципи поділу влад, соціального й політичного плюралізму, загальногромадянського консенсусу та інші здобутки світової демократичної думки), ні реально (на практиці була встановлена диктатура партійно-державної номенклатури). Тотальний контроль з боку держави унеможлилював розвиток громадянського суспільства, демократичної політичної та правової культури, деформував суспільну свідомість.

Під час хрущовської «відлиги» на захист національної й людської гідності та особистої свободи виступили дисиденти з середовища «шістдесятників». «Шістдесятництво», — зазначає один з представників цього руху, нині академік НАН України І. Дзюба, — можна розуміти і у вузькому, власне адекватному значенні: як рух «незгідних» і «дисидентів», але можна і в ширшому — як поступове розширення простору невдоволеної станом речей і відповідальної за майбутнє України думки — в усіх сферах життя. У цьому ширшому сенсі «шістдесятництво» не скінчилося з придушенням дисидентства в результаті репресій 1965 і 1972 років. Воно тривало в інших формах у 70-ті-80-ті роки».

Дисиденти апелювали до записаних у Конституціях СРСР та УРСР особистих і національних прав, наголошували на тому, що головним суб'єктом конституційного права є не партія або держава, а громадяни. Правові аспекти їхнього мислення і діяльності особливо посилилися після утворення Української Гельсінської групи (9 листопада 1976 р.), яка мала слідкувати за дотриманням у країні підписаного керівництвом Радянського Союзу в Гельсінкі Заключного документа Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1975), в якому містилися зобов'язання сторін не допускати порушень прав людини. Українська Гельсінська група закликала до відновлення в Україні справжнього конституціоналізму, до перетворення політичних прав і свобод із декларативних на реальні".

Ідеї українських дисидентів-правозахисників переважно були ліберально-демократичними. Наприклад, звернення Української Гельсінської групи «До країн-учасниць Белградської наради» 1977 р. вимагало забезпечення інтелектуальної свободи в Україні, без якої неможливий суспільний прогрес. Група закликала приділяти більше уваги правам людини та її духовній свободі, відкрити державні кордони, створити умови для вільного обміну інформацією, скасувати цензуру й заборонити смертну кару. В одному з табірних листів політв'язнів О. Тихого і В. Романюка зазначалося, що українці — один із найбільш волелюбних, демократичних за способом життя, працьовитих і миролюбних народів світу. Тому в майбутній незалежній Україні кожна людина повинна вільно й необмежено користуватися громадянськими, соціальними та політичними правами".

Діяльність дисидентів, насамперед правозахисний рух, послужили «добрим засівом під ті важливі політичні зміни, які пережила Україна у 1985-1991 рр.». Вони стали вагомим складником демократичного поступу України.

6.5 Створення інституційної основи незалежної Української держави. Ідеологічна сегментованість перехідного суспільства

Кінець 80-х - початок 90-х років XX ст. у політичному житті України, як і в житті інших республік колишнього СРСР, характеризувався, з одного боку, процесами лібералізації тоталітарного режиму та відродженням різноманітних форм громадської активності, а з іншого — виявами кризи легітимності радянської імперії й бурхливим наростанням національно-визвольних рухів. Саме в цей період утворилася мережа громадсько-політичних організацій, товариств, клубів, що забезпечували поступ країни від тоталітарної однопартійності до демократії. їх увінчало створення у 1989 р. Народного Руху

України — наймасовішої і найвпливовішої громадсько-політичної організації, що зіграла значну роль у боротьбі за незалежну Українську державу та в її подальшій демократизації. Ще до здобуття незалежності демократичні сили, об'єднані в Демблок на чолі з НРУ, здобули на виборах до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. 27 % депутатських мандатів і утворили першу парламентську опозицію до комуністичної більшості, названу Народною Радою. До неї увійшло 125 депутатів.

Народна Рада розгорнула активну діяльність з підготовки проекту Декларації про державний суверенітет України, що була прийнята 16 липня 1990 р. Декларація проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території, недоторканість і незмінність кордонів, право народу України на володіння, користування національним багатством, самостійне створення банкової, цінової, фінансової, митної і податкової систем, право мати власні Збройні Сили, власні внутрішні війська та органи державної безпеки. В Декларації підкреслювалося, що у своїх відносинах з іншими республіками та при розгляді питання про підписання нового союзного договору у межах СРСР Україна керуватиметься принципами рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Оскільки статті нового Союзного договору, який готувався в цей час у Москві, не узгоджувалися зі статтями Декларації, Верховна Рада України, йдучи на канікули у червні 1991 р., не підтвердила своєї згоди на його підписання, відклавши розгляд договору на вересень. Фактично такий крок означав відмову України від участі у призначеній на 20 серпня церемонії вступу усіх республік в «оновлений союз». Це стало одним із найголовніших поштовхів до створення в Москві так званого Державного комітету з надзвичайного стану, недолугі спроби якого відновити тоталітарні методи керівництва за умов широкого розгортання демократичних і національно-визвольних рухів тільки пришвидшили остаточний розвал СРСР, на території якого утворилось 15 незалежних держав. Більшість із них обрали демократичний шлях розвитку, пізніше продемонструвавши різні можливості й різну міру готовності пройти його до кінця.

24 серпня 1991 р. Надзвичайна сесія Верховної Ради України прийняла Акт проголошення незалежності України, що утверджував повну державну незалежність України. Для підвищення легітимності цього акту 1 грудня 1991 р. було проведено Всеукраїнський референдум, на якому 90,9% виборців, що взяли участь у голосуванні, підтримали рішення Верховної Ради. Одночасно з референдумом відбулися вибори першого Президента України. Перемогу на них одержав тодішній Голова Верховної Ради Л. Кравчук, набравши 61,59% голосів.

Відповідно до нового статусу України в Конституцію колишньої УРСР були внесені істотні зміни і доповнення, які змінили структуру органів державної влади та взаємовідносини між ними. Було прийнято демократичний закон про громадянство, згідно з яким усі, хто постійно жив на території України і не заперечував проти набуття українського громадянства, отримали статус громадянина України. Було затверджено державний прапор, малий герб та гімн України; створені служба безпеки, національна гвардія, прикордонні війська, митна служба. На основі нових законів розпочалася розбудова національної економіки, створення фінансово-кредитної, грошової, податкової систем. Отже, протягом 1990-1991 рр.

створивши незалежну державу, що продовжила розпочатий ще СРСР у час горбачовської «перебудови» перехід до демократії.

Попри відсутність політичного досвіду й інші вади української політичної еліти, уже в перші роки незалежності вона зуміла показати й деякі позитивні з точки зору руху до демократичних інститутів і процедур сторони. Звичайне для посткомуністичних країн протистояння між президентом і парламентом в Україні жодного разу не вилилося у відкритий збройний конфлікт на кшталт жовтневих подій 1993 р. у Москві. Навіть за умов

небезпечного загострення ситуації в Криму уряд не спокусився на силові методи її розв'язання. Незважаючи на гостру політичну боротьбу між прибічниками Л. Кравчука і Л. Кучми під час виборів 1994 р., передача президентської влади відбулася мирним шляхом.

Стрижнем державотворчого процесу протягом першої половини 90-х років ХХ ст. був конституційний процес, що мав забезпечити утвердження стійкої системи державної влади, національної правової системи, законності й правопорядку. Він започаткований ще 1990 р. прийняттям Декларації про державний суверенітет та створенням Верховною Радою у жовтні 1990 р. Комісії з розробки нової Конституції України, а завершився прийняттям нової Конституції України у червні 1996 р.

Розгортання конституційного процесу ускладнювалось сповільненим виробленням науково обґрунтованої моделі майбутнього суспільно-політичного устрою, протистоянням гілок влади та непримиренною боротьбою навколо питань законодавства різних політичних сил. Певного консенсусу було досягнуто в червні 1995 р., коли між гілками влади був укладений Конституційний договір про основні засади розподілу влади в державі. Це засвідчило здатність політичної еліти до демократичних методів виходу з конфліктних ситуацій. Де подальша робота над проектом Конституції знову виявила низку спірних питань: статус Республіки Крим, державна мова, державна символіка, приватна власність, розподіл владних повноважень. Узгоджувальним комісіям усе ж вдалося дійти згоди і 28 червня 1998 р. Конституція була прийнята.

Основний Закон проголосив Україну демократичною, соціальною, правовою державою Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека були визначені найвищими цінностями. Політично-правові ідеали, які обґрунтовували, пропагували, до яких прагнули кращі уми України упродовж попередніх століть, набули конституційної сили. Проте для їх неухильного практичного втілення необхідно було (і залишається донині) ще багато чого зробити: і з точки зору функціонування влади, яка має ділами підтвердити свою згоду на самообмеження (за будь-яких обставин діючи у строгій відповідності до Конституції й законів), і з точки зору громадянського суспільства, яке повинно домагатися цього від влади.

Конституційне закріплення основних інститутів і принципів демократії — лише один із необхідних кроків на шляху демократизації. Для завершення переходу потрібно здійснити комплекс заходів, спрямованих на консолідацію демократії, утвердження принципів і процедур демократичної практики.

Ідеологічна сегментованість перехідного суспільства.

Одним із чинників стабільного й динамічного розвитку суспільства може стати ідея, яка об'єднує усі суспільні групи і спрямовує їх до спільної мети. На початку державного будівництва ця роль відводилася національно-державницькій ідеї з огляду на те, що в умовах кризи, не знаходячи можливості для повної самореалізації, народ закономірно звертається до нетлінних національних цінностей. Крім цього, на хвилі національної ідеї до влади прийшло перше покоління політиків, які ефективно виявили себе у справі протистояння імперській комуністичній доктрині. Проте надалі з'ясувалось, що національна ідея може виступати як традиційна апеляція до комплексу таких ідей, як самостійність, соборність, патріотизм, самобутність тощо; як ідея відкритості України європейським ліберально-демократичним цінностям, від яких вона була насильно відлучена; як бачення України в якості пограниччя між Сходом і Заходом з акцентом на перспективності для неї синтезу кращих досягнень обох цивілізацій; як нова система цінностей, своєрідна субкультура, створена молодим поколінням громадян України на основі власного соціального досвіду, набутого під впливом гримас «дикого ринку» й американізованої культури.

матеріалом для конструювання «ідеології на завтра». На жаль, національна ідея в Україні так і не переросла в ідеологію, тобто в систему регулятивних установок суспільного життя з відповідним механізмом її впровадження. Не відбулося вчасного перенесення акценту з «незалежності від...» на «незалежність для...» Владна еліта, що складалася здебільшого із представників колишньої комуністичної номенклатури, не зуміла легітимізувати себе в очах представників різних регіонів і різних суспільних груп і не захотіла скористатись об'єднавчим потенціалом загалом чужої для неї національної ідеї.

У рамках стратегічного вибору України - створення демократичного суспільства європейського типу — складовими її суспільного ідеалу мали б виступати державна самостійність, внутрішньополітична стабільність, громадянське суспільство, всебічний розвиток особистості. Цей ідеал як єдине ціле поділяють далеко не всі в Україні: для одних неприйнятною є європейська модель демократії, для інших - суверенітет України, треті схильні абсолютизувати стабільність, яка часто-густо ототожнюється з тоталітарним «порядком». А тому в ідеологічній сфері, поряд з національно-демократичними ідейними переконаннями, що сприймаються їх опонентами як радикальний націоналізм і все ще перебувають у стані «оборони», поки що прослідковується декілька негативно забарвлених різновекторних орієнтацій:

- деідеологізований і часто безпринципний прагматизм тієї частини суспільства, для якої гроші, а не держава й цивілізоване суспільство, є вищою метою діяльності;
- апологія досвіду радянського минулого, ностальгія найбільшій частини суспільства за гарантованими державою стабільністю і добробутом;
- посилене творення національного міфу: не знаходячи у сучасному і майбутньому джерел національної консолідації, національно зорієнтовані романтики поринули в історичне минуле, народжуючи міфи про «найдавніше» походження українців, їхню месіанську роль тощо;
- механічне та некритичне перенесення на національний ґрунт ідей, які акумулювали досвід економічного та політичного розвитку інших країн.

Ідеологічний плюралізм, що в умовах стійких демократій є невід'ємною ознакою громадянського суспільства, в Україні поки що спричиняє підвищену конфронтаційність політичних організацій, надмірне подрібнення політичного спектра та невміння об'єднуватися заради великого, знехтувавши малим.

Про сучасний стан суспільної свідомості й відповідної їй поведінки В. Кремень та В. Ткаченко пишуть як про розкол, що проймає не лише ідеологію, а й усі форми життєдіяльності, не даючи змоги подолати етап перехідного суспільства. «Порушення ідеалів і системи цінностей радянського періоду, вакуум конструктивної державницької ідеології за відсутності соціальних передумов розвитку демократичної особистості (яка мала б внутрішні потреби в державності і переймалася б відповідним ступенем відповідальності за неї) — все це безумовно свідчить про нагальну потребу суспільства в новій ідеології як дійовому, століттями перевіреному засобі його збереження від катастрофічного розвалу».

6.6 Багатопартійність, політична еліта та громадянське суспільство в перші роки незалежності. «Економічний вимір» української демократизації і політика

Важливим аспектом (і показником) становлення сучасної представницької демократії є формування багатопартійної системи як механізму акумуляції інтересів та їх упорядкованого транслювання на верхні щаблі суспільної піраміди. Якщо виходити із кількісних показників багатопартійності, то Україна нині справляє враження дійсно демократичної держави. Проте поки що українська багатопартійність є недостатньо зрілою, про що свідчить нелегкий шлях до створення у Верховній Раді структурованих правля-

чої та опозиційної (чи опозиційних) партійних коаліцій, які могли б забезпечити відповідальність владних структур перед народом.

Ця «дифузія влади» різко обмежила потенціал радикальних реформ, можливості ефективної діяльності демократичних інститутів, покликаних стимулювати демократичний поступ суспільства. Сучасна владна еліта України не зацікавлена у зростанні соціально-політичної активності «низів», оскільки це загрожує її панівному статусові і можливості контролювати розподіл і перерозподіл власності. Водночас низький інтелектуальний і культурний рівень значної частини номенклатури, нестача професіоналізму і досвіду соціального маневрування та її низька зацікавленість саме в демократичних змінах поглиблюють відчуженість еліти від мас, породжуючи зневіру в успіхові реформ й уповільнюючи рух до ринку та демократії.

У зв'язку з цим з особливою силою постає проблема становлення громадянського суспільства та пов'язаного з ним переходу від системи тотального державного контролю і патронату до системи ефективного соціального партнерства, підтримання балансу існуючих інтересів у суспільстві. Найскладнішою в цьому процесі є не стільки трансформація колишніх чи створення нових організаційних структур і правових норм, скільки зміна соціально-політичних позицій людей, способів політичного мислення й поведінки, а разом з цим — переосмислення функцій і новостворених елементів громадянського суспільства як умови демократії й свободи.

Підґрунтям і однією з ознак громадянського суспільства є ринкова економіка із властивим їй плюралізмом форм власності та вільною конкуренцією. На її основі виростають соціальна структурованість суспільства, реальна багатопартійність, не директивно сформована громадська думка і, найголовніше, вільна особа з розвиненим почуттям громадянськості та власної гідності. Формування цих ознак в Україні тільки розпочалося.

Українське суспільство розпочало рух до усвідомлення себе як розмаїтості, нехай ще не органічної та цілісної. Поки що процеси самоідентифікації верств, формування властивих їм інтересів, визначення ставлення одна до одної є джерелом соціальної напруженості й конфліктогенності. Ця тенденція зберігатиметься, аж поки не набуде установлених рис стратифікація суспільства, а специфічність становища окремих верств не стане загальноновизнаною.

Важливою умовою соціальної стратифікації виступає легалізація й реабілітація приватного начала в житті людей (передовсім приватної власності). Нагромаджений досвід переконує в марності пошуку досконалої, єдино справедливої схеми приватизації, а надто спроб повністю унеможливити зловживання з боку тих, хто ці процеси здійснює. Стрижнем концепції приватизації в Україні має стати формування елементарної культури володіння приватною власністю та її використання. Громадянське суспільство покликане забезпечувати цивілізований розвиток ринкових відносин, пом'якшувати зіткнення численних приватних устремлінь. Адже ринок — це не змога торгувати всім і скрізь, як це було на початку 90-х років XX ст., а насамперед — система інститутів, зокрема і громадських (асоціації підприємців, товариства споживачів тощо).

Вагомим чинником формування громадянського суспільства є вільні й альтернативні вибори та незалежні засоби масової інформації. Сучасна Україна має доволі широку мережу ЗМІ, відповідно зростає й диференціюється їхня аудиторія. Однак недостатньо високий професійний рівень багатьох видань, теле та радіопередач, їхня одностороння (замовна) політизованість та необ'єктивність призводять до низького рівня впливовості на становлення культури громадянськості, а ступінь довіри до них залишається незначним.

Поряд з політичними партіями важливу роль у формуванні й існуванні громадянського суспільства відіграють професійні об'єднання громадян (насамперед, профспілки) як виразники фахових корпоративних інтересів. Проте вони, за невеликим винятком, та-

кож не дуже швидко перетворюються зі слухняної «школи комунізму» на самостійну структуру репрезентації та захисту інтересів трудящих. Однак ті з них, які звільнилися від опіки держави і не потрапили у інші «лещата» залежності, показують себе реальною силою, здатною впливати на політичні процеси в країні.

Інтелектуально-духовна сфера сучасної України також переживає глибокі й доволі болісні трансформації. Ситуація перехідного суспільства разом з очевидною недосконалістю реформаційних процесів породжують феномен «культурного шоку», дезорієнтованості масової свідомості, підвищують конфронтаційність суспільства, загрожують новій владі втратою легітимності. Постає проблема формування вираженої та послідовної державної політики в цій сфері, створення гнучких механізмів адаптації людини до умов, що змінюються, і надання їй змоги розкрити свій творчий потенціал.

«Економічний вимір» української демократизації і політика.

Напередодні розпаду СРСР, за оцінками деяких західних аналітиків, Україна нібито мала найкращі шанси для швидкого і порівняно легкого переходу до демократичного суспільства та ринку. Про те, що це не зовсім так, написано уже чимало. Однак, на референдумі багато українців голосували за незалежність, сподіваючись насамперед на швидке економічне піднесення. Ейфорія швидкого й кардинального розв'язання всіх проблем перехідного періоду незабаром минула. Почала виявлятися слабкість підпертя справи політичної самостійності економічними аргументами. Президент Л. Кравчук показав свою неспроможність очолити ефективні реформи і під тиском різних політичних сил, у тому числі й антидержавницьких, змушений був погодитись на дострокові вибори, на яких зазнав поразки.

У жовтні 1994 р. новообраний Президент Л. Кучма проголосив нову соціально-економічну стратегію, яка виходила з формули «прискореного реформування як єдиної умови й основного засобу виходу із кризи та набуття економічної стабілізації». Пакет запропонованих заходів передбачав лібералізацію цін і торгівлі, масову приватизацію, земельну реформу, суворий монетаризм. Однак практична реалізація програми в умовах зростаючої корупції та не завжди виправданих політичних зіткнень, низького рівня правосвідомості й відданості владної еліти суспільним інтересам у кращому випадку була недостатньо послідовною і не досягла бажаних наслідків.

Ситуація перехідної невизначеності зберігалась. Повільність у створенні правової бази економічних реформ стримувало ділову активність, а недосконалий механізм соціального захисту робив тягар реформ непосильним для значної частини населення. Широкомасштабна приватизація здебільшого спрямовувалася «тіньовими» та управлінськими структурами (спочатку «червоним директором») таким чином, щоб отримати максимальний зиск для себе. Інші прошарки населення не були структуровані, не усвідомлювали ні власних групових інтересів, ні засобів їх захисту спільними зусиллями. Тому вони були відсунуті на узбіччя соціально-економічних процесів. Натомість вирости «олігархи», які монополізували розподіл економічних ресурсів і виробництво та домоглися вирішального впливу на політику держави. Саме на їх вимогу було відправлено у відставку Кабінет Міністрів на чолі з В. Ющенком, - перший успішний уряд в історії незалежної України, якому у 2000 р. вдалося повернути економічну ситуацію на краще.

Хоч економічне зростання 2000-2001 рр. не привело відразу до значного підвищення рівня життя пересічного українського громадянина, воно вселило певну надію, свідченням чого стали результати парламентських виборів 2002 р.

Висновки.

Певний досвід демократичного розвитку Україна набула протягом останнього десятиліття. Перші здобутки державотворення виявилися, однак, суперечливими. Маємо певні позитивні зрушення - запроваджено власні атрибути державності (кордони, громадянство, державну символіку, власну грошову одиницю), створено Збройні Сили, транс-

формовано старі елементи держави та розбудовано нові за формою — демократичні структури влади. Водночас виявилися слабка скоординованість та відсутність єдності у діях різних гілок влади, неефективність державного контролю за виконанням прийнятих рішень, корупція та протекціонізм, низька кваліфікація професійних політиків, відсутність у них навичок беззастережного підпорядкування законові та самообмеження владних амбіцій і, як наслідок, прогресуюче падіння авторитету влади в очах народу.

Становлення демократії в Україні передбачає розв'язання комплексу проблем, спрямованих на досягнення основної мети — перетворення «уламку імперії» на самодостатню, саморегульовану систему із сучасною формою державного правління, пануванням закону, гарантованими правами й свободами людини, громадянською залученістю населення до вирішення суспільних справ.

Україна не мала потужних перехідних структур, створених на основі опозиційних комуністичному режимові угруповань (на зразок Громадянського форуму у Чехословаччині), які б перебрали на себе певні владні повноваження, тож реформування здійснювалося без належного контролю з боку суспільства, що й уможливило рецидиви авторитарних (або навіть тоталітарних) тенденцій. Водночас зберігається перспектива їх подолання та поступового виходу держави із ситуації перехідної двозначності.

Нині Україна, за оцінками аналітиків, перебуває приблизно посередині шляху між протодемократією й авторитаризмом. Вона належить до «частково вільних» країн, з деяким погіршенням показників в останні два роки. Проте боротьба за демократію триває. Суспільний механізм багатогранний, а його трансформація - процес складний і тривалий.

Завдання на самостійну підготовку

1. Дайте оцінку інтелектуально-політичної спадщини Київської Русі.
2. У чому полягає специфіка українського Відродження? Проаналізуйте погляди українських гуманістів у контексті розвитку демократичної ліберально- демократичної думки.
3. Дайте оцінку демократичних елементів у політичній практиці Запорозької Січі та Гетьманщини.
4. Охарактеризуйте політичний ідеал Кирило-Мефодіївського товариства.

Лекція 7. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

План лекції

- 7.1. Сутність громадянського суспільства
- 7.2. Історичні підходи до характеристики громадянського суспільства
- 7.3. Передумови формування громадянського суспільства
- 7.4. Соціополітична структура громадянського суспільства

Література

1. Арістотель. Політика. — Київ, 2000.
2. Арендт Г. Становище людини / Пер. з англ. М. Зубрицької. — Львів, 1999.
3. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Пер. с франц. — Москва, 1993.
4. Берлін І. Чотири есе про свободу / Пер. з англ. - Київ, 1994.
5. Даль Р. О демократии / Пер. с англ. А.С. Богдановского; - Москва, 2000.

Основні поняття: демократизм, багатопартійність, громадянське суспільство, інститути демократії, демократична традиція, демократичні цінності.

7.1 Сутність громадянського суспільства

Дана тема — логічне продовження попередніх. Такі категорії, як «політика», «держава», про які йшлося раніше, тільки у взаємодії з Категорією «громадянське суспільство» дозволяють розкрити суспільний механізм, що спрямований на створення умов для вільного життєзабезпечення і реалізації життєвих потенцій кожної людини. Щоб розібратися в сутності громадянського суспільства, важливо з'ясувати не тільки генезис теорії цього явища, але й історичну тенденцію громадянського оновлення.

Соціальні основи і динаміка сучасного громадянського суспільства не можуть бути розкриті поза зв'язком з науково-технічною революцією, що формує нові матеріальні основи життя суспільства. Проблема становлення і удосконалення громадянського суспільства актуалізується в сучасних умовах, коли відходять у минуле тоталітарні режими і все нові народи засвоюють традиції демократичного устрою суспільства. Тепер це стосується тієї частини світу, де живуть народи колишнього СРСР. Раніше категорії «правова держава», «громадянське суспільство» вважалися атрибутами буржуазного устрою. Од-

нак, як бачимо, вони входять в арсенал передової суспільної думки з часів античності, в буржуазному суспільстві активно використовувалися силами демократії для захисту своїх інтересів.

Одразу звернемо увагу на те, що не можна змішувати або ототожнювати категорію «суспільство» як людську спільність з категорією «громадянське суспільство» як історичний феномен, що виникає на певному етапі людського суспільства. Громадянське суспільство є дещо якісно відмінним від того, що прийнято називати людським суспільством взагалі. Якщо «суспільство» характеризує сумісність життєдіяльності людей, то «громадянське суспільство» — це така система зв'язків і інтересів, яка забезпечує вільну реалізацію кожною людиною її природних (не потребуючих особливого обґрунтування) прав — права на життя і гідне існування, працю, свободу робити все, що не шкодить іншим, власність, рівність перед законом і т. ін. Коротше кажучи, «громадянське суспільство» означає устрій суспільства з точки зору інтересів кожного його члена. Звідси й поняття «громадянин» — не просто людина або індивід, особистість, а суб'єкт власних прав, своїх законних повноважень, котрі установлюються всім суспільством.

7.2 Історичні підходи до характеристики громадянського суспільства

Генезис ідеї громадянського суспільства слід шукати в об'єктивно існуючій потребі індивідуальної свободи, самоцінності кожної окремо взятої особистості. Однак індивідуальна свобода повинна здійснюватися в такому громадянському просторі, де людські схильності мали б позитивні результати для суспільства. Слід зазначити, що в основі дихотомії «громадянське суспільство — держава» лежить суперечність між ініціативою членів суспільства, їх прагненням до вільного розкриття індивідуальної природності і тенденцією до упорядкування суспільного життя, централізації, що супроводжується певними обмеженнями свободи. Теоретична думка постійно знаходилась у пошуках розв'язання даного протиріччя. У виявленні тенденції до громадянського оновлення суспільства воно й понині залишається осьовою проблемою.

Протягом тривалого історичного часу ідея громадянського суспільства у різних трактуваннях, поряд з теоріями про державу, є наявною у філософських і політичних школах. З середини XVIII ст. починається осмислювання конструкції громадянського суспільства.

Не вдаючись до переказу всієї сукупності філософсько-історичних і державно-правових поглядів, виділимо з них найбільш характерні на кожному з основних щаблів історичного розвитку.

З IV ст. до н. є. до середини XVII ст. майже в незмінному вигляді панував підхід, у якому поняття «політичне» і «громадянське» не розрізнялись. Бути членом держави означало бути й громадянином. Політичне охоплювало всі сфери суспільства: родину, релігію, освіту, культуру, мистецтво і т. ін. Давньогрецький мислитель Платон ідеальним ладом вважав той, де кожний громадянин тотожний у своїх інтересах суспільному цілому і ще не являє собою особистості, що претендує на індивідуальну самоцінність і повну автономію у вчинках, його учень Аристотель зазначав, що досягнення будь-якої чесноти залежить тільки від державного устрою. Найліпшим державним ладом слід визнати такий, «організація якого дає можливість будь-якій людині розкошувати і жити щасливо». Однак тенденція до громадянськості в житті народів помітним чином виявляється вже в античний період. Відомо, що в протиборстві народних мас з олігархією в Давній Греції складається напівобщинна, напівдержавна форма устрою — держава-поліс. Демократичні корені в народі сприяли формуванню своєрідного «громадянського» суспільства. Найбільшою мірою це виявилось під час правління Перикла. Ось що він сам говорив про державу і громадянський устрій поліса: «Ми зробили державу цілком і в усіх відношен-

нях самодостатньою... Називається цей лад демократичним тому, що він ґрунтується не на меншості, а на більшості. По відношенню до приватних інтересів закони наші надають рівноправність усім; що ж стосується політичного значення, то в нас у державному житті кожний ним користується переважно перед іншими не тому, що його підтримує та чи інша політична партія, а в залежності від доблесті, що нажила йому доброї слави в тій чи іншій справі... скромність звання не служить біднякові перепорою до діяльності, якщо тільки він зможе якось прислужитися державі».

На території сучасної України у VII—V ст. до н. е. існували рабовласницькі міста-держави Ольвія, Херсонес, Боспор, Феодосія тощо. За формами правління виділялися монархії, аристократичні і демократичні республіки. В Ольвії, наприклад, влада належала народним зборам, вільні користувалися громадянськими правами.

Після остаточного формування у IX ст. східнослов'янської державності у вигляді Київської Русі можна побачити, що її державна система базувалася на інститутах народного віча, князя і князівської ради. Компетенція віча охоплювала всі функції державної влади, передусім вибори князя, укладання з ним угоди і раду з князем у важливих державних справах.

Спадщина Київської Русі, що за рівнем розвитку стояла в одному ряду з європейським регіоном, гине в епоху татарської навали, що тривала більше 120 років. У період феодальної роздробленості селянські господарства об'єднувалися в сільські общини. Для управління общинами селяни обирали отаманів, старших, інших представників громадськості. Общини користувалися звичаєвим правом і обирали копні (громадські) суди для розгляду селянських судових справ. Селяни, що тікали з панських маєтків, називали себе козаками, тобто вільними людьми. Значна їх частина зосередилася у південних степах України (Запоріжжя). Організація козацтва відзначалася демократичними засадами. Тут визнавали право селян на участь в управлінні, на вибори старшини і т. ін. Козацтво Запоріжжя формувалося в окремий стан української народності. У містах міщани боролися за власне самоврядування. Виявленням тенденції до громадянського розкріпачення на Україні було також поширення так званого магдебурзького права. Міста отримували право власності на землю. Найвищим органом влади була рада, яку обирали мешканці міста. Магдебурзьке право діяло в Києві, Львові, Луцьку, Чернігові, Новгород-Сіверському, Житомирі та інших містах. У 30-х рр XIX ст. магдебурзьке право скасовується майже усюди.

При феодалізмі власність, родина, організація праці та інше у формі феодального володіння землею, станів, корпорацій набували статусу елементів державного життя.

Через них втілювалося ставлення окремих осіб до державної організації. Доля індивіда була нерозривно пов'язана з організацією або групою, до якої він належав (індивідуальність не могла себе проявити).

Інша справа в буржуазному суспільстві, особливість якого полягає в розподілі політичної і соціальної форм стратифікації. Правовий статус окремої людини відокремлюється від її соціально-економічної ролі в громадянському суспільстві, перетворює її на приватну особу і громадянина суспільства. Галузь приватних інтересів, найманої праці і приватних прав звільняється від політичного контролю. Тому цілком природним є те, що передові мислителі нового часу на перше місце ставили свободу і природні здібності окремої людини як самостійного суб'єкта соціальної діяльності.

Для того щоб змінити феодальне суспільство і привести його до своєї основи в особі окремої людини, необхідно було знищити всі стани, корпорації, цехи, привілеї, всі інші інститути, які порушують принцип рівності підлеглих перед державою.

Громадянське суспільство і правова держава виникли і розвивалися як реакція проти ідеалу середньовічних порядків. Буржуазна політична революція, за словами Мар-

кса, являла собою одночасно і емансипацію громадянського суспільства. Світські і правові начала «розлучаються»: всі суспільні структури втрачають політичний характер.

У слов'янської людності тенденція до становлення громадянського суспільства з труднощами пробивалася і в цей час. Як учасники процесу громадянського розкріпачення виступали широкі суспільні сили в протиборстві з самодержавством. Увесь процес становлення громадянськості аж до реформ 60-х рр. XIX ст. відбувався в межах «свободи для небагатьох», що визначалася «верхами». Різні «дозволені» організації буржуазно-купецьких кіл (мануфактурна рада, купецька рада, рада торгівлі, підприємницькі з'їзди і т. ін.) могли тільки обговорювати питання суспільного устрою. Для здійснення ж будь-яких заходів їм не надавалось ніяких можливостей. У цілому докапіталістичні культурні традиції на терені Росії містили мало передумов для формування нетрадиційного, нового типу особистості. Швидше вони виробляли той комплекс інститутів і ідей, який М. Чернишевський називав «азіатством» (домострой, вікові звички підкорятися державі, байдужість до юридичних форм і т. ін.). В історичній динаміці народів виявилась національна специфіка: ті народи, що вийшли з античного поліса, переросли в демократичні буржуазні громадянські суспільства; у тих же народів, генезис яких пов'язаний з азіатським способом виробництва, даний розвиток затримувався. Слов'янські народи у цьому відношенні — маргінали, що поєднали в собі типові риси західного і східного шляху, з перевагою останнього в ряді регіонів.

Концепція, що панувала в початковий період нового часу, згідно з якою все іде від природи, її вищих трансцендентальних форм (від Бога чи космосу, або від людського ества — біологічних начал людини), поступово зазнає змін. Суспільство уявляється вже продуктом не природи, а людини й історії, більше того — політики. Держава по суті творить громадянське суспільство, закладає його основи, встановлюючи «порядок», приборкуючи природні інстинкти і пристрасті людини, цивілізуючи суспільство і його громадян. Ідея утворення нового суспільства владою, засобами політики стала характерною для наступних суспільно-політичних шкіл, у тому числі соціалістичних, хоча серед мислителів нового часу були й такі, котрі підкреслювали обопільний зв'язок: суспільство, щоб стати цивілізованим, повинне укласти з державою угоду. Тоді і держава цивілізується, передасть суспільству частину своїх прав.

Перехід від середньовіччя до нового часу відзначався визріванням у великому обсязі і рельєфніше громадянського суспільства, що давало матеріал для усвідомлення відмінностей між державними інститутами і громадянським суспільством. Становлення ідеології національної держави (на основі подолання феодальної роздробленості) супроводжувалося пробудженням свідомості національної індивідуальності; концепція індивідуалізму (а вона розроблялася Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо, Монтеск'є та ін.) актуалізує питання про свободу особистості як громадянина суспільства, незалежної держави. У літературі даного періоду з'являється розрізнення держави і суспільства. Саме громадянське суспільство визначається як сукупність ставлень громадян до держави. Як правило, всі мислителі цього часу стверджують підпорядкованість громадянського суспільства державі.

Кант (1724—1804) у розробці даного питання іде далі. За Кантом, «громадянське суспільство є відношенням між вільними людьми»¹. Людина дуалістична: з одного боку, істота природна, чуттєво-емпірична, з другого — істота розумна і вільна. Кант вводить поняття «моральної автономії» особистості, згідно з яким про правовий порядок можна говорити лише там, де визначається, що суспільство незалежно від держави має в розпорядженні засоби і санкції, за допомогою яких воно може примусити окремого індивіда дотримуватися загальноприйнятих моральних норм. Ідеальним йому уявляється такий державний лад, який заснований «на найбільшій людській свободі згідно з законами, завдяки яким свобода кожного сумісна із свободою всіх інших» Звідси випливає висновок,

що найвищою метою історії повинен бути такий державний устрій або всесвітньо-громадянський стан, у якому розвинулися усі первісні задатки людського роду. Кант відбив реальні суперечності своєї епохи, проблемний зміст яких і донині не втрачає свого значення.

У цей же час український просвітитель, філософ і поет Г. Сковорода (1722—1794) висунув ідею суспільності, позастанової цінності людей праці, рівності і однакової моральної значущості усіх видів трудової діяльності. Як бачимо, ці думки близькі до ідей західних філософів, які торкаються проблем становлення громадянського суспільства. Регель не тільки розрізняє політичну державу і громадянське суспільство, але й указує на суперечливий характер відносин між ними. За його словами, особистість і суспільство існують лише один для одного за допомогою один для одного². Разом з тим суперечливим є саме громадянське суспільство, в конституції якого як основоположний елемент виступає окрема конкретна особистість, що пред'являє свої претензії і задовольняє себе лише опосередковано через інші особистості.

За Гегелем, розвиток громадянського суспільства передбачає наявність держави як його фундаменту. «Тому в дійсності держава є взагалі перше, усередині якого родина розвивається в громадянське суспільство...» Гегель відкидає рівні договірні відносини держави і суспільства. Примат відводиться державі. Слід зазначити, що всі мислителі нового часу, виступаючи на захист індивідуальної особи, були прихильниками приватної власності. На їх думку, особиста свобода індивіда ґрунтується на праві приватної власності. Тільки Руссо намагався поєднати індивідуальну працю з ідеєю відкидання приватної власності. У трактуванні Гегеля громадянське суспільство — опосередковуюча працею система потреб, що ґрунтується на пануванні приватної власності і загальній формальній рівності людей. Формування такого суспільства він пов'язував з утвердженням буржуазного ладу.

Особливий підхід до проблеми громадянського суспільства простежується в марксизмі. Слідом за Гегелем Маркс встановлює, що в реальному суспільстві неминуче роздвоєння на політичне суспільство, а саме: державу і громадянське суспільство, і що все це є результатом історичного розвитку, а не даним природою станом. Разом з тим Маркс не приймає гегелівське підпорядкування громадянського суспільства абсолютистській державі і вважає сутністю громадянського суспільства «сферу приватного самостійного існування», а основою його — приватну власність як гарантію відносної самостійності громадянського суспільства по відношенню до держави. Він пише: «Лише там, де працівник є вільним приватним власником своїх, ним самим застосовуваних умов праці», лише там відповідний спосіб виробництва «досягає розквіту, проявляє усю свою енергію...». Маркс висуває умови, за яких може існувати громадянське суспільство, — це свобода індивідів і вільна можливість взаємозв'язку індивідів, об'єднання їх у союзи, рухи, партії і т. ін.

Сам процес утворення громадянського суспільства Маркс розглядає не як звернення його до влади і договір з нею, а як звільнення від держави. За Марксом, не держава, не політична надбудова підпорядковує суспільство, а суспільство з його базовими економічними відношеннями підпорядковує і визначає державу.

У подальшому Маркс, а слідом за ним і Енгельс розглядають громадянське суспільство не тільки в його зв'язку з «певним щаблем розвитку виробництва, обміну і споживання», але й просто як «царство економічних відношень», що виражають суцільно класові буржуазні інтереси. Звідси випливав висновок: оскільки буржуазне громадянське суспільство породжує пролетаріат — могильника буржуазії, воно само має минулий характер. Залежність держави від пролетаріату веде до зникнення разом з класами і держави. У результаті губилася ідея громадянського суспільства як особливої сфери соціального «спі-

лкування», що згуртовує людей у співдружність на основі добровільних зв'язків, що має власні функції.

Таким чином, можна констатувати, що громадянське суспільство виникло як буржуазне, хоча його елементи, про що вже говорилося вище, виявилися ще в рабовласницькому Римі і грецькому полісі. Ця обставина аж ні не виключає того, що в майбутньому складуться і ін форми громадянського суспільства. Поки ж людство м один реальний досвід його утворення, знає його рис що склалися.

7.3 Передумови формування громадянського суспільства

Виникає питання: чому радянське суспільство і пішло шляхом свого власного розкріпачення? Щоб орієнтувати відповідь на це питання, треба звернутися до історії, а вона показує, що в країні, де не розвинули закладені в попередній системі потенційні можливості для становлення громадянського суспільства, держав виявляється тією силою, на яку покладається завдання здійснення подальших змін. Інакше кажучи, коли «політична держава» не виростає на базі «громадянського суспільства», вона перетворюється на всеохоплюючу систему, що сковує розвиток самого суспільства. Тоталітарний режим у радянському суспільстві виник спираючись на певну соціальну базу в умовах схильності до владної фетишизації соціально-класових відносин.

Після повалення буржуазного ладу специфічні кіл «соціалізму» накладалися на обцинні і корпоративні структури. Характерними рисами стосунків обцинного типу є безумовний примат інтересів цілого над груповими індивідуальними інтересами, зрівнялівка, розподіл відповідальності, придушення інновацій, прагнення підпорядкувати соціальне життя певним регламентам і парадигмам. Корпоративні структури породжуються слабкістю окремих індивідів як власників, як господарюючих суб'єктів і працівників, їх прагненням делегувати свої інтереси більш сильній соціальній спільності, державному органу або організації. Відсталість галузі культури і освіти, відсутність політичної культури у переважної більшості населення створювали необхідність постійної опіки держави над суспільством, що формувалося, і його організаціями.

Реально пануючим типом особистості був такий, для якого характерні слабка особисто виражена дієздатність, низька соціальна мобільність, сприйнятливність до сигналів адміністративно-бюрократичної системи, позаекономічного тиску, нерозвиненість ділової змагальності, прагнення до споживацької рівності і т. ін. Патерналізм, притаманний бюрократичному суспільству, породив психологію соціально-політичного інфантілізму, холуйсько-прохачку і вдячну свідомість людини, відчуженої від влади.

У такій ситуації порушувався природний порядок функціонування суспільства. Відбулася інверсія функцій держави і суспільства. Суспільство виявилось неспроможним самостійно ставити проблеми, що потребують безпосереднього розв'язання, а держава брала на себе не тільки власні функції, але й функції суспільства.

У радянській державі цьому сприяли ідеологічні фактори. Серед них насамперед слід відзначити спекулятивно-демагогічну тезу Сталіна про відмирання державної влади через її максимальне посилення. У політиці вона набувала опорного значення. Держава отримувала соціально-політичний статус абсолютно вищого порядку. Після непу був повністю перерваний процес утворення громадянського суспільства; ті нечисленні структури громадянського суспільства, які склалися ще до революції, зруйнувалися. Були ліквідовані або гранично обмежені всі форми недержавної власності. Зникли практично всі незалежні економічні суб'єкти, а разом з ними й об'єктивна основа для існування громадянського суспільства.

Для позначення сталінської моделі суспільства введено термін «етакратизм» (влада держави). Режимові такого типу точне визначення дав російський державознавець І.

Ільїн (1883—1954): «Це політичний устрій, що непомірно розширив своє втручання в життя громадян, включив усю їхню діяльність в обсяг управління і примусового регулювання». І далі: «Управління — всеосяжне; людина всебічно поневолена; свобода стає злочинною і караною».

Що стосується громадянського суспільства, то тепер воно трактується як сфера самовиявлення вільних індивідів, асоціацій і організацій, що знаходяться поза безпосередньою діяльністю держави, яка опосередковує її відносини з індивідами. Це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими, політичними стосунками між самими індивідами, сферою масових рухів, партій, угруповань за інтересами, переконаннями та іншими ознаками, що вільно розвивається. Сфера громадянського суспільства — це родина, школа, церква, сусідські або інші общини. У громадянському суспільстві людина підкоряється не владі, не державі, а Тим зобов'язанням, які загальнодемократичним шляхом вироблені усім суспільством (у формі законів) і які державною владою лише охороняються. З характерних рис громадянського суспільства можна відмітити і те, що тут класова, політична, ідеологічна, культурна, національна приналежність не пригноблює і не розчиняє індивідуальність, а дозволяє індивідові виділитися, не виходячи з даного соціуму. Тут особливий тип колективності, заснований на свідомості приналежності до загальної культури, єдності національного і громадянського.

Досвід показує, що чим вищий ступінь захищеності індивідуальної і суспільної сфер життя від жорстокої регламентації з боку держави і її органів, тим ефективнішим є розвиток суспільства. Разом з тим високорозвинене громадянське суспільство є основою стабільності політичного режиму. Сучасний капіталізм на базі суттєво модернізованої приватної власності продемонстрував здатність піти назустріч зростаючим соціальним запитам людей, внести необхідні корективи у структури політичної влади.

При жорстокій регламентації державою різних сторін суспільного життя порушується основний принцип взаємовідносин між суспільством і державою і державні органи влади із підконтрольної суспільству сили перетворюються на безконтрольного пана. Єдина реальна можливість ефективного контролю суспільства над органами влади — це активізація громадянського суспільства, інституалізація його основних ланок.

Чим більше розвинуте громадянське суспільство, тим більше підстав для демократичних форм держави і, навпаки, чим менше розвинуте громадянське суспільство, тим імовірніше існування авторитарних і тоталітарних режимів державної влади. У нерозвинутому громадянському суспільстві деякі громадські організації, як і держава, можуть діяти негуманними методами. Фашистські загони, що виникли в межах суспільства, застосовували насильство. Інший приклад — церковна інквізиція, а в сучасних умовах — організована злочинність, яка набула значного поширення.

Якщо демократія становить таку систему влади, у якій держава створюється народом, залежить від народу і контролюється народом, то, отже, прогрес демократії виражається в посиленні залежності економіки і політичної системи від громадянського суспільства. Досягнення оптимальної міри у цьому співвідношенні — ось у чому суть проблеми у відносинах держави і громадянського суспільства.

Основоположна домінанта громадянського суспільства — окремо взята особистість; несучі його конструкції — це ті інститути, організації, групи, які покликані сприяти всебічній реалізації особистості, її потенцій, інтересів, цілей, поривань. Рушійною соціальною силою цієї складної і постійно взаємодіючої з державною владою системи служать суспільні класи, групи, етноси та ін., стан, інтереси і домагання яких постійно змінюються. Даній проблемі присвячене друге питання.

Якщо громадянське суспільство є тією ділянкою, в якій слід шукати ключ до розуміння прогресу людства, то слід звернутися до структури внутрішнього устрою самого суспільства. Тим більше, що сутність будь-якого соціуму ніколи не вичерпує свого існу-

вання однією структурною одиницею, однією сферою чи якоюсь частиною. Для суспільства характерна системна якість як результат взаємодії внутрішніх вихідних елементів.

Структурність як одна з особливостей систем передбачає наявність трьох основних ознак. По-перше, різноманіття дискретних елементів, груп. По-друге, різноманітність характеру їх відносин. По-третє, впорядкований характер даних відносин. Крім того, слід мати на увазі, що в суспільстві як соціальній системі об'єктивно співіснують однорідна і неоднорідна сторони, і їх суперечливість виступає як передумова розвитку, зародку нової якості, чинника ефективного функціонування.

Усяке суспільство, будучи системним, цілісним організмом, у той же час розчленоване — по горизонталі і по вертикалі — на безліч різноманітних за соціальною природою спільнот, — так званих соціальних груп. Кожна з них виступає відносно самостійним суб'єктом, має не тільки щось спільне з іншими, але й диференціюється за багатьма критеріями. На статус і становище соціальних груп і їх представників впливають як місце в суспільному виробництві, обміні, розподілі, вживанні, так і фактори позаекономічного порядку (соціокультура, етнос тощо. Входячи в соціальні групи у відповідності з характером професійної діяльності, частина цих же Індивідів одночасно відноситься і до суспільних об'єднань, політичних формувань, побутових груп і т. ін. Високорозвинені організми як у природі, так і в соціальному житті відрізняються від примітивних утворень більш складною структурою і розгалуженими взаємозв'язками елементів систем і підсистем, що забезпечують їх життєздатність і пристосування до змінюваного оточуючого середовища. Метод багатомірного аналізу соціальної структури дозволяє зробити висновок про те, що зміни прогресивного характеру, які збільшують здатність суспільства втілити ті чи інші цінності, виражаються в диференціації суспільства. Ускладнення соціальної системи сприяє стійкості суспільства, його більшій пристосованості до умов середовища.

Представники матеріалістичного напрямку висунули ідею ієрархії існуючих у суспільстві різних типів спільнот, доводили, що головними, визначальними серед них є суспільні класи і ті шари суспільства, що входять до цих класів. В основу класової структури у радянському суспільствознавстві було покладено лєнінське визначення класів. Наведемо його дослівно: «Класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично певній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (по більшості закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а отже, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють. Класи — це такі групи людей, з яких одна може привласнювати працю іншої, завдяки різниці їх місця в певному укладі суспільного господарства»¹. Є підстави говорити про правомірність названих у поданому визначенні ознак класів, разом з тим слід враховувати і зміни, які відбуваються в умовах сучасної НТР.

У питанні детермінації соціально-класової структури треба переробити чимало стереотипів, ще раніше утвердилися в теорії і масовій свідомості. Як відомо, головним фактором, що формує соціально-класову структуру, однозначно вважалось відношення до засобів виробництва. Нині структура цих відношень, а отже, і їх службова функція багато в чому змінилися. Останнім часом спостерігається тенденція до своєрідної декомпозиції ознак класового становища. Такі критерії, як характер праці, прибутки, освіта, престиж і т. ін., стають нібито відокремленими від детермінуючого впливу відношення до засобів виробництва, починають існувати автономно від їх спільного підґрунтя.

До останнього часу теорія класової побудови суспільства у радянському суспільствознавстві була жорстко протипоставлена концепції його шарової (стратифікаційної) структури. Досвід показав, що абсолютизація класового аспекту веде до абстрактно-однорічного розгляду соціальної структури, що складається виключно з класів. Тим ча-

сом шаровий зріз соціальної структури істотно доповнює класовий, дає можливість розкрити всю картину соціальної диференціації за широким колом ознак, виявити перехід від соціального до політичного у всьому його спектрі.

Слід визнати також неспроможним підхід, коли критерії диференціації соціальної структури суспільства зводяться лише до формально трактованих відношень власності і характеру праці. Про саму систему економічних відношень важливо говорити в контексті двох парадигм — директивної та економічної. Тому абстракції «місце в системі виробництва», «власність», «розподіл праці» як основні детермінанти класового утворення можуть наповнюватися конкретним змістом лише в рамках цих альтернативних моделей: у західному регіоні — ринкова, економічна, в радянському суспільстві і ряді країн Східної Європи — директивна. Перша характеризується наявністю суверенної особистості, економічних класів, громадянського суспільства, друга — відсутністю даних компонентів у їх цивілізованому розумінні.

Тотальне одержавлення відносин власності привело до заміни економічних класотворчих факторів позаекономічними, адміністративно-вольовими механізмами. В цих умовах класи в їх економічному значенні перестали існувати. Соціальна диференціація, а отже, і соціальні протиріччя набули завуальованого характеру.

Утвердження державної монопольної власності на засоби виробництва і робочу силу, застосування позаекономічних методів примусу до праці призвели перш за все до підриву горизонтальної класової структури і оживлення докапіталістичних соціальних структур. Радянське суспільство виявилось розділеним на рядових виробників, що створюють додатковий продукт, і тих, хто організовує виробництво і вилучає у безпосереднього виробника прибуток. Як це здійснювалось, можна робити висновок на прикладі колгоспного селянства, в якого вилучався не лише весь додатковий продукт, але й значна частина необхідного. Інколи колгоспи не могли задовольнити найсуттєвіших потреб селянства, у ряді випадків (1932—1933, 1947 рр.) воно пережило масовий голод. Розрізнення названих вище груп за функціональним місцем у суспільному розподілі праці і пов'язана з цим соціальна нерівність свідчать про те, що в суспільстві існувала не класова структура, а становий поділ. Загальне нормативне регулювання, яке закріплювало систему позаекономічного примусу, та інші механізми, які виконували в цьому режимі соціальні й ідеологічні функції, ставили перепони природно-історичному розвитку класової структури.

Необхідно зазначити, що подібні структури склалися і в інших країнах Східної Європи, що прийняли за взірця радянську модель. Тут прямо вплинули суб'єктивні установки: марксистські уявлення про соціалістичне суспільство, ідеологічна настроєність на всі перетворення, прагнення ув'язати спонтанні процеси з принципами управління будівництвом нового суспільства і т. ін.

Громадянське суспільство, що склалося на кінець ХХ ст. у цивілізовано розвинених країнах, характеризується станом конкурентного співробітництва різних соціальних і суспільно-політичних сил у межах законних процедур і інститутів. Аналізуючи причинно-наслідкові зв'язки, можна перекоонатися в тому, що важливу роль у цих процесах відіграв розвиток і людини, і виробництва в ході НТР. Людство зобов'язане НТР становленням цілісного духовного виробництва (освіта, охорона здоров'я, наука, інформація, послуги та ін.). Варто навести лише такий приклад: у США, Японії і Західній Європі з 50-х рр. фактичне середнє продовження загальної освіти майже подвоїлось. У процесі освоєння нових Знань неминуче зростання політичної і громадянсько-правової культури.

Історичний процес розвитку капіталізму, що спирається на НТР, громадянське суспільство і демократизацію політичної влади, значно модифікував капіталістичні виробничі відносини. Протиріччя між працею і капіталом продовжують існувати, але втрачають центральне становище в системі виробництва, набуваючи конструктивного характе-

ру співробітництва. Нині не можна не помітити, що капіталізм формує нові характеристики буття різних соціальних шарів населення (якість житла, харчування, умови праці, обслуговування і т. ін.). Доля заробітної плати в національному прибуткові «» важливий показник становища трудящих. Протягом ста років вона коливалась у межах 60—80%. Постіндустріальна революція на Заході, перехід до соціально орієнтованого виробництва різко зменшили розрив між способами існування різних соціальних груп.

Сприяє цьому і розвинена система соціального забезпечення (у розвинених країнах 9/10 громадян користуються різного роду страхуванням).

На основі соціально-політичних змін відбувається очевидна еволюція і політичної системи. Держава не лише визнає себе зобов'язаною підтримувати інтереси і волю економічно пануючого класу, але й піклується про задоволення основних потреб усього суспільства. Через це воно набуває нових соціальних рис і, як стверджує велика кількість дослідників, перестає бути «чисто» буржуазним.

Тут, як і раніше, залишаються провідними суспільні класи і соціальні групи. Разом з тим відбулися суттєві зрушення у складі сил, що здійснюють функціонування державної влади. У розвитку буржуазії настає той період, коли вона готова ділити своє панування або уступати його іншим. З цим пов'язане підвищення ролі демократичних відносин на основі соціального компромісу, ідейного, культурного і політичного плюралізму. Саме поняття «буржуазна демократія» нині швидше вказує на соціальне джерело цієї демократії, ніж на її реальний класовий зміст, оскільки соціальна база цієї демократії зараз стала значно ширшою, ніж це було в кінці XIX — на початку XX ст.

Протягом тривалого періоду акцент при аналізі соціальної структури капіталістичного суспільства в радянському суспільствознавстві робився на вивченні «робітничого класу як лише експлуатованої, пригніченої, безправної суспільної групи». Однак життя показує, що в сучасних умовах вже не можна залишатися в рамках жорсткої конструкції робітничого класу класичного типу. Стає очевидним той факт, що логіка розвитку капіталізму підводить даний клас до якісно нового стану шляхом поступового перетворення капіталістичних суспільних відносин у відносини більш високого порядку. Можливість такого розвитку є, як вже відзначалось, результатом складної еволюції відношень праці і капіталу.

Зазначимо, що ряд традиційних функцій робітничого руху починає сходити нанівець по мірі того, як капіталізм виходить на більш високий рівень свого розвитку. Класове протистояння набирає все більше цивілізованих, ненасильницьких форм. Для сучасного капіталізму характерним є відродження підприємницької, кооперативної та індивідуальної форм власності, що веде до зміцнення економічних позицій самостійних дрібних підприємців і кооператорів, що діють незалежно від олігополій і монополій. Звідси — виникнення «пограничних», перехідних соціальних типів робітника — земельного власника, найманого робітника-акціонера, робітника-арендатора, робітника-кооператора, робітника-підприємця. Тому соціологічне визначення класової приналежності людей на основі згадуваних критеріїв вимагає певних поправок. З усього видно, що теорія класів у її канонічному вигляді недостатня для аналізу структури сучасного суспільства.

Спостерігаються суттєві зміни й інтелігенції як соціальної спільноти. В індустріально розвинених країнах спеціалісти становлять від 1/4 до 1/3 зайнятих. В умовах НТР вони займають нове становище: зростання попиту на спеціалістів утворює їх панування над бюрократією; труд спеціалістів створює робочі місця для робочої сили меншої складності і кваліфікації, забезпечує швидку перекваліфікацію і зайнятість. Суттєва різниця інтересів робітників і спеціалістів змінилась принциповим збігом їх головних соціальних інтересів.

Характерним для індустріально розвинених країн стало переміщення основної маси людей найманої праці у так звані середні шари суспільства. Це шари з порівняно за-

безпеченим і стабільним рівнем життя. Вони охоплюють від 60 до 80 % населення. Розвиток даного масового шару створив передумову для виникнення теорії «нового середнього класу», хоча на ділі у складі цієї частини населення є представники ряду соціальних груп (висококваліфіковані робітники, науково-технічний персонал, службовці, дрібна буржуазія і навіть середня буржуазія). Це якраз той випадок, котрий показує складну діалектику соціальної диференціації й однорідності. Поряд з різноманітністю названих груп для всіх їх типовим став антиурівняльний підхід до проблеми справедливості (ідея «справедливої нерівності»), вони виступають проти вилучення державою частини заробленого ними прибутку для підтримання інших шарів населення, заперечують проти рівного підпорядкування колективним формам адміністративного лідерства в громадських профспілках і політичних організаціях та ін. Проте перш за все середні шари виступають тією соціальною силою, яка стабілізує громадянське суспільство і приводить до демократичних змін у сфері державної влади. Розвинені у цивілізованому відношенні суспільства виробляють саморегулюючі механізми, перешкоджають тому, щоб радикалізм будь-якої соціальної групи міг привести до надто небезпечного розколювання рівноваги. Світовий досвід модифікації свідчить про величезну роль держав у розкритті самоуправлінського потенціалу суспільства. Сформувавши ефективні механізми економічного і політичного саморегулювання, вони, як правило, переходять до здійснення своєї службової ролі на основі принципу субсидіарності (допомоги тільки тому, в чому самоврядні суб'єкти не можуть самі собі допомогти). Так, на основі переходу до нового технологічного способу виробництва, пов'язаного з досягненнями сучасної НТР, змінюється становище працівника у сфері виробництва, відкриваються нові можливості в соціальному житті всіх категорій населення, ускладнення соціальної структури супроводжується зближенням соціальних позицій суспільних класів і груп. Все це служить підґрунтям для вдосконалення громадянського суспільства і його відносин з правовою державою. Найважливішою закономірністю в розвитку політичних систем останньої чверті ХХ ст. можна вважати процес розосередження відносин влади і установа в галузі політики культури консенсусу. Практика соціального консенсусу, що отримала розгалужену інституційну основу, дозволяє шляхом компромісів забезпечувати демократизацію і стабільність суспільних відносин, а значить, і суспільства в цілому.

Якщо звернутися до соціально-структурних утворень як підоснови того, що відбувається в політичній сфері то можна виявити залежність громадянського суспільства і політико-владної системи від даних структур. У громадянському суспільстві класи та інші соціальні групи формують життєві цінності та інтереси і делегують їх у державні органи через громадські політичні інститути (типу спілок підприємців, кооператорів і т. ін.), а також організації зі слабко вираженою політико-владною (перехідною) спрямованістю (партійних систем, профспілок, суспільних фондів і рухів, творчих спілок тощо). Індивіди, організовані в громадянські добровільні організації і асоціації, отримують можливість переносити свою громадянську волю до сфери прийняття політичних рішень.

У громадянському суспільстві приватні форми влади оформлюються в сукупну суспільну владу, яка через перехідні політичні структури і правову державу трансформується у владу політичну. Всі потреби громадянського суспільства неминуче проходять через волю держави, щоб у формі законів одержати загальне значення. Таким чином, через громадянське суспільство в політичний процес включається соціально-класовий аспект суспільних відносин. Соціальні потреби і інтереси, взаємини соціальних груп виступають вже як політико-правові проблеми. Політичний процес виражає об'єктивну логіку інтересів класів і соціальних груп, а політика — дійсні можливості і напрями перетворень відповідно до даних інтересів.

Проблема політичного плюралізму виступає, таким чином, як можливість виявлення і закріплення в політичному процесі різноманітних соціальних інтересів. За неод-

нозначністю політичних позицій стоять соціально-групові інтереси з неминучим елементом їх несумісності і суперечливості. А плюралізм соціальних інтересів продукує множинність політичних інтересів у політичній сфері, тобто інтересів різних соціальних груп стосовно того, яким конкретно інтересам повинні віддаватися пріоритети в політиці держави, партій, громадських організацій, як повинен бути організований політичний процес.

Важливо розрізняти об'єктивний зміст класових і інших інтересів та їх ідеологічне вираження. Ідеологічні формулювання групових інтересів не завжди адекватні реальному становищу і потребам соціальних груп. Діяльність, детермінована ідеологічним трактуванням інтересів, може бути і не спрямованою на реалізацію об'єктивно існуючих потреб людей, про що свідчила радянська практика.

Ускладнення соціальної структури суспільства через політичну інституалізацію знаходить повне відбиття у формах політичного процесу. Правда, не завжди достатньо чітко можуть проглядатися політичні межі соціальної диференціації, а значить, і достатньо чіткі абрис класової природи того чи іншого політичного утворення: держави, партій та ін. Такі межі можуть затушовуватися загостренням внутрішньокласових, етнонаціональних, кастових, кланових, релігійних та інших суперечностей.

Політичні структури, будучи результатом громадської діяльності класових і інших соціальних груп, розкриваються і реалізуються в широкому соціальному контексті і зворотню впливають на становище класів і груп в суспільстві. Об'єктивна логіка політики, яка формуй різноманітні політичні закономірності, ставить собі за мету заповзятися економічними умовами життя, потребами і інтересами класів та інших соціальних груп.

7.4 Соціополітична структура громадянського суспільства

Звертаючись до аналізу взаємозв'язків політичного і громадянського суспільства, слід мати на увазі, що вони переплітаються і переходять один в одного. Держава аж ніяк не обмежується владними діями. Вона виконує і виховні функції, використовуючи метод переконання. Як показує історія, правова держава створює такий «громадянський простір», де види людської діяльності для всіх мали б позитивні результати, а недержавні організації і рухи, у свою чергу, пристосовують свою діяльність до законів і враховують об'єктивні потреби держави.

На Заході контроль суспільства над державою значною мірою зумовлений тим, що громадянське суспільство, що складається з різних суспільних інститутів, знаходиться під активним контролем індивідів. Соціальна позиція останніх значною мірою визначається наявністю у них власності. Соціологічні аналізи показують, що коли у людини є власність і якщо ця власність надійно захищена законом, то вона набуває упевненості у своїх діях перед лицем влади будь-якого рангу. Тому громадянське суспільство і виступає як суспільство, головним дійовим суб'єктом котрого є «людина-власник», Суспільна система, яка не знаходить засобів забезпечення приватної власності, власного демократичного контролю за нею, приречена на неефективність, кризи.

Історичний досвід свідчить, що широкі політичні свободи неможливі без економічних свобод — свободи приватної власності, свободи підприємництва, свободи в системі ринкових відносин. Ринок створює дійові стимули розвитку виробництва, формує механізм відбору найбільш ефективних рішень, надає можливість кожному учасникові економічних відносин власного вибору у своїх Діях, Той специфічний характер економічних суб'єктів, який ними набувається в умовах ринку, знаходить своє вираження і в політичній сфері.

При цьому слід зазначити, що можливі типологічно різноманітні ринки, зокрема ринок! як симбіоз державної влади і комерції і ринок вільної комерції. Кожний тип зумовлює певну соціальну організацію. Європейсько-американський демократичний ринковий

плюралізм відзначається глибокою приватизацією власності, демонополізацією виробництва, децентралізацією економічної влади. На такій основі складається громадянське суспільство як організація рівноправних індивідів, що мають можливість вільного узгодження власних інтересів і засобів їх досягнення.

У так званій «азіатській» моделі домінуючими є крупні корпорації, велика роль держави в економіці і політиці. Громадянське суспільство відзначається усвідомленим підпорядкуванням індивіда чи групи якимсь «вимогам» організації, армії, похідністю інтересів індивіда від інтересів общини.

З цих відмінностей витікають відмінності і в інститутах демократії, технологій організації і управління суспільством. При тоталітарній державній власності економіка є диригованою і вимагає лідера в політико-правовій надбудові, який визначав би основні напрямки економічного розвитку, узгоджував діяльність економічних структур. Така економіка функціонує тільки при жорстких командах і жорсткому механізмі їх здійснення— інших мотивацій тут немає. Ринкова економіка є саморегулюючою. Це визначає і специфіку надбудовно-правових інститутів. Ринковий тип демократії характеризується високим рівнем розвитку прав людини, перш за все прав і свобод в економічній сфері; економічні процеси базуються на особистій ініціативі громадян; державні органи регулюють лише правила «гри»; конституційні інститути сприйнятливі до змін у політичній і економічній кон'юнктурах. Все це зумовлює розвиток громадянського суспільства.

Слід звернути увагу на своєрідність регіонів колишнього СРСР. Тут навряд чи доводиться відразу розраховувати на пряме наслідування тих чи інших взірців. Дає себе знати євроазіатська «спадковість», де на східнослов'янську основу наклався не лише західноєвропейський вплив, але й східний. Патерналізм, схильність до сумісних, опікуваних державою дій є співзвучними багатьом генетичним рисам і українського народу. Слід виходити з того, що кожний народ створює адекватні йому форми ринкового господарства, як і адекватні йому форми політичної демократії. Ринкова праця американця базується на інших мотиваціях, ніж праця японця. Вироблення адекватних ринкові мотивацій у свідомості українського народу пов'язане з іншими культурними факторами.

У базис українського громадянського суспільства і правової держави, які нині формуються, докладається ринкова економіка, що демонтує монополізм державної власності і адміністративно-бюрократичну систему управління господарством. Згідно з прийнятими в Україні законами всі форми власності одержують рівні права, а суб'єкти, що господарюють,— самостійність. Однак соціологічний аналіз показує ушербність соціальної структури суспільства. Якщо на Заході суспільні класи і шари склалися навколо різних форм власності і репрезентація їх інтересів у сфері політики в основному базується на специфіці інтересів власності, то українське суспільство залишається маргіналізованим. Інтереси ринкової економіки парадоксальним чином представлені політичними угрупованнями, які не виражають власних інтересів. Клас підприємців, що формується, стоїть осторонь від створення громадянського суспільства. Одержуючи представництво в політичній системі і важелі для того, щоб чинити тиск, він добивається закріплення прав лише для себе, що в майбутньому може привести до перетворення його в привілейовану частину суспільства.

Багато що залежить від шляхів приватизації державно-колгоспної власності і становлення ринкової економіки. Якщо реформа і надалі буде супроводжуватися зубожінням населення, важко буде подолати в ньому люмпенські установки. Якщо ж вона буде йти по лінії створення могутнього «середнього шару» (дрібних і середніх підприємців, висококваліфікованих робітників і фермерів, науково орієнтованої технічної інтелігенції), яким вже буде що втрачати, ситуація може стати сприятливою. Демократичні сили, що прагнуть до ринку і громадянського суспільства, одержавши підтримку з боку серед-

ніх шарів, у протиборстві з прибічниками тоталітаризму і силами ліберально-авторитарного типу зможуть закріпити свої позиції у владних структурах.

Для створення соціально-економічних і політичних основ громадянського суспільства повинен бути здійснений цілий комплекс перетворень.

Забезпечення свободи економічної діяльності — трудової, підприємницької, споживчої — і викорінення на цій основі корпоративних тенденцій, монопольного становища крупних виробників.

Вільний розвиток усіх форм власності, вироблення системи державних гарантій незалежності і недоторканості будь-якої власності.

Встановлення порядку, у відповідності з яким держава повинна мати право розпоряджатися лише певною, суворо обмеженою часткою національного продукту. Решта засобів знаходиться у розпорядженні трудових колективів.

Створення простору «економічної свободи людини», що передбачає формування ринкових відносин, перетворення виробника у вільного підприємця. Економічна свобода повинна гарантуватися структурами відкритого типу: підприємницькими асоціаціями, спілками споживачів, професіональними спілками та ін. Слід відзначити, що не може бути свободи індивіда там, де немає різноманітних джерел життєзабезпечення.

Формування правової держави, в якій основними регуляторами господарської діяльності є закони, а не розпорядження державних відомств. «Деєтатизація» суспільного життя, звільнення його від дрібної регламентації, непотрібного втручання державних органів може відбутися лише в умовах руху, просування до такої держави. Разом з тим досвід підтверджує, що ні політична влада, ні саме право не можуть бути реальними гарантами виконання законів, якщо право не легітимоване суспільством. Тільки воно і може забезпечити дійове дотримання законів і членами суспільства, і державою і виключити протиправну практику з обох сторін. Ідея правової поведінки є однією з загальнолюдських цінностей, хоча на кожному історичному етапі вона набуває своєї специфіки.

Широкий розвиток суспільних, Культурних, наукових, родинних, релігійних та інших структур, міжособистісних стосунків, які розвиваються поза рамками і без втручання держави. Актуальною проблемою є створення альтернативних по відношенню до державних органів структур, впровадження державно-суспільних інститутів, розширення сфери прямої демократії, впровадження «діалогових процедур» для вироблення узгоджених рішень.

Глобальна гуманізація людських стосунків, наповнення соціального буття реальним змістом. Мова може йти, зокрема, про забезпечення свободи переміщення робочої сили, гарантії свободи вибору професії і перекваліфікації, систему пільгового державного кредитування для осіб, які вступають у самостійне життя або змушені переходити до іншого виду занять.

Підвищення політичної культури і політичної грамотності всіх громадян, формування громадянської! світобачення, що тісно пов'язане деєтатизацією людської свідомості, звільнення людини від «комплексу гвинтика» і т. ін. Тільки при цьому роль людини у зміцненні громадянського устрою життя буде вагомою. Важливим є становлення особистості, що найкращим чином відповідає об'єктивним умовам суспільного розвитку, і перетворення її в реально панівний тип особистості.

Висновки

Таким чином, громадянське суспільство — це така система відносин, яка покликана утримувати суспільство в межах нормативної лінії розвитку. Історичний досвід показує, що за відсутності сформованої «громадянськості» не виключена можливість відходу від логічно-історичної канви, наростання в ньому ірраціональних тенденцій, порушення суті соціального прогресу як прогресу самої людини — «міри всіх речей».

Самому громадянському суспільству властиві свої закономірності. Для нього характерні еволюційний розвиток на основі суспільної згоди і співробітництва, розширення соціальної бази, демократичність принципів, на яких воно будується, рухомий взаємозв'язок з іншими сферами суспільства тощо.

Якщо звернутися до досвіду Греції, Іспанії, Португалії, країн Латинської Америки, СНД, то з усією певністю можна стверджувати, що в світі наростає тенденція до викорінення тоталітарних і авторитарних режимів, утвердження громадянських суспільств як такої суспільної системи, в якій кожна людина вільна у своїй творчій самовіддачі і має суспільний захист своїх прав і свобод, а разом із тим виявляється політично активною.

Завдання на самостійну підготовку

1. Що таке громадянське суспільство?
2. Які головні умови формування громадянського суспільства?
3. Визначте головні закономірності громадянського суспільства.

Навчальне видання

Харламов Михайло Іванович

Логовський Ігор Миколайович

ОСНОВИ ДЕМОКРАТІЇ

Курс лекцій.

Видання друге. Виправлене та доповнене.

Підписано до друку 15.05.2022. Формат 60х84 1/16.
Умовн.-друк. арк. 9,0.
Вид. № 26/20.

Сектор редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023 м. Харків, вул. Чернишевська, 94.
www.nuczu.edu.ua